

RES LATVIENSES IV

Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultātes
Latvistikas un baltistikas nodaļas raksti

SEMANTIKA. SINTAKSE. VALODAS KULTŪRA. INTA FREIMANE. SCRIPTUM FESTIVUM

Andra Kalnača, Ilze Lokmane
(krājuma sastādītājas un redaktore)

ISSN 2256-0262

RES LATVIENSES IV

Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultātes
Latvistikas un baltistikas nodaļas raksti

ANDRA KALNAČA, ILZE LOKMANE
(Sastādītājas un redaktors /Editors)

SEMANTIKA. SINTAKSE.
VALODAS KULTŪRA
INTA FREIMANE
SCRIPTUM FESTIVUM

SEMANTICS. SYNTAX.
LANGUAGE STANDARDIZATION
INTA FREIMANE
SCRIPTUM FESTIVUM

RES LATVIENSES. IV. Semantika. Sintakse. Valodas kultūra. INTA FREIMANE. SCRIPTUM FESTIVUM / RES LATVIENSES. IV. Semantics. Syntax. Language standardization. INTA FREIMANE. SCRIPTUM FESTIVUM. Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas raksti; krājuma sastādītājas un redaktors Andra Kalnača, Ilze Lokmane. – Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2017, 212 lpp.

Rakstu krājums izdots ar Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Domes 2017. gada 3. aprīļa lēmumu, protokola Nr. HZF-V12.1/9.

RES LATVIENSES Redaktors / Editor

Ojārs Lāms, Latvijas Universitāte

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Sturla Berg-Olsen, Språkrådet (The Language Council of Norway)

Māra Grudule, Latvijas Universitāte

Andra Kalnača, Latvijas Universitāte

Regina Kvašytė, Šiaulių universitetas

Linda Lauze, Liepājas Universitāte

Lidija Leikuma, Latvijas Universitāte

Ilze Lokmane, Latvijas Universitāte

Valdis Muktupāvels, Latvijas Universitāte

Silvija Radzobe, Latvijas Universitāte

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti anonīmi / All articles are double-blind peer-reviewed

Attēls uz vāka: Inta Freimane Artura Ozola dienas konferencē 2016. gada martā.
Fotogrāfijas autore – Andra Kalnača

Maketētāja **Andra Liepiņa**

© Latvijas Universitāte, 2017

© Anita Butāne, Dens Dimiņš, Inta Freimane,
Santa Jērāne, Andra Kalnača, Regīna Kvašīte,
Linda Lauze, Ilze Lokmane, Emīlija Mežale,
Gunta Nešpore-Bērzkalne, Svetlana
Polkovņikova, Ilze Rūmniece, Baiba Saulīte,
Lauma Šīme, Inta Urbanoviča, Evelīna Zilgalve

ISSN 2256-0262

ISBN 978-9934-18-267-9

Satura rādītājs

DE IUBILATRICE	7
Andra Kalnača, Ilze Lokmane	
Inta Freimane un semantika, sintakse, valodas kultūra <i>Inta Freimane and semantics, syntax, language standardization</i>	9
Inta Freimane	
Nozīmīgākās zinātniskās publikācijas <i>Most important scholarly publications</i>	16
IUBILATRIX IPSA	19
Inta Freimane	
Variatīvuma loma valodas līdzekļu apritē <i>The role of variation in the circulation of language resources</i>	21
LAUDATIO IUBILATRICIS	45
Ilze Rūmniece	
Klasiskās valodas latviešu dziesmām: latīņu gadījums <i>Classical languages for Latvian folk songs: the Latin case</i>	47
Anita Butāne	
Latviešu un lietuviešu valodas piemēri ārzemju autoru kalku pētījumos <i>Latvian and Lithuanian loan translation examples in the studies of foreign linguists</i>	53
Dens Dimiņš	
Dažas latviešu valodas verbu konstrukcijas ar priedēkļa dubultoju ar prievārdu vai apstākļa vārdu <i>Some Latvian constructions involving prefixed verbs with the prefix echoed by a preposition or an adverb</i>	63
Santa Jērāne	
Vārdnīcu struktūras koncepcijas: pamatprincipi un varianti <i>Conceptions of dictionary structure: basic principles and variants</i>	74
Regīna Kvašīte	
Agrīnā otrās baltu valodas mācīšana: semantiskās paralēles <i>Early second Baltic language teaching: semantic parallels</i>	86
Linda Lauze	
Vārdu secība mutvārdu izteikumos ar apzīmētāju un pielikumu <i>Position of the attribute and the apposition in spoken utterances</i>	102

Emilija Mežale

Sarunvalodas stila jēdziens: kopīgais un atšķirīgais latviešu un somu valodā

The concept of the colloquial style: common and different features in Latvian and Finnish 118

Gunta Nešpore-Bērzkalne

Trešās personas verbu saistāmība ar ģenitīvu: „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa” dati

Combinability of third-person verbs with genitive: data of „The balanced corpus of Modern Latvian” 138

Svetlana Polkovņikova

Runāšanas verbu izpēte Intas Freimanis darbos

Study of speech verbs by Inta Freimane 147

Baiba Saulīte

Determinants un situants latviešu valodā un to novietojums teikumā

Dative-marked adjuncts and temporal and local adjuncts in Latvian: word order in the sentence 159

Lauma Šime

Japāņu valodas nominalizēšanas partikula *no* (の)
un tās atbilstes latviešu valodā

*Japanese nominalizing particle no (の)
and its correspondences in Latvian* 168

Inta Urbanoviča

Intas Freimanis devums latviešu valodas kultūras kā zinātnes nozares attīstībā

Inta Freimane's contribution to the development of Latvian culture of language as a branch of science 179

Evelīna Zilgalve

Ne un *nē* sintaktisko un semantisko funkciju sastatījums

Juxtaposition of syntactic and semantic functions of ne 'not' and nē 'no' 193

RES LATVIENSES

Izdošanas principi 205

Publishing principles 208

Semantics. Syntax. Language standardization.

INTA FREIMANE. SCRIPTUM FESTIVUM 211

DE IUBILATRICE

1. attēls. Inta Freimane (fotogrāfija no I. Freimanes personīgā krājuma).

Inta Freimane un semantika, sintakse, valodas kultūra

Inta Freimane and semantics, syntax, language standardization

Andra Kalnača, Ilze Lokmane

Latvijas Universitāte

Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža ielā 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: andra.kalnaca@lu.lv, ilze.lokmane@lu.lv

2018. gada 3. janvāris ir 85 gadu jubilejas diena vienai no pazīstamākajām latviešu valodniecēm – Latvijas Universitātes emeritētajai profesorei Intai Freimanei. Viņa, būdama ilggadēja Latvijas Universitātes docētāja un vienlaikus erudīta valodas teorijas un prakses pētniece, ir uzskatāma par īpašas latviešu valodniecības skolas izveidotāju semantikā, sintaksē un valodas kultūrā, viņas zinātniskās publikācijas un tajās ietvertās idejas ir drošs un neatņemams pamats ikvienam, kurš interesējas par latviešu valodas semantisko un sintaktisko sistēmu, tās funkcionalitāti un īstenošanos valodas praksē. Godinot profesori jubilejā, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas Latviešu valodniecības katedra ir sagatavojusi īpašu Intai Freimanei veltītu viņas kolēģu, audzēkņu un jaunākās latviešu valodnieku paaudzes rakstu krājumu „Semantika. Sintakse. Valodas kultūra. INTA FREIMANE. SCRIPTUM FESTIVUM”, kurā aplūkots gan profesores dzīvesgājums un darba gaitas, gan analizētas viņas zinātniskās idejas un to turpinājums dažādās valodniecības nozarēs, kā arī ikdienas darba pieredze Latvijas Universitātē.

Krājumā ietverts arī oriģināls Intas Freimanes pēdējo gadu pētījums par variatīvuma lomu valodas līdzekļu aprītē.

Atslēgvārdi: latviešu valoda; semantika; sintakse; valodas kultūra; valodas sistēmiskums.

Inta Freimane dzimusi 1933. gada 3. janvārī Jūrmalā (plašāk sk. Lokmane 2003). Mācījusies Pumpuru pamatskolā, bet pēc pārcelšanās uz Rīgu – Rīgas 4. pamatskolā, vēlāk Rīgas 5. vidusskolā. No 1952. gada līdz 1957. gadam viņa ir Latvijas Valsts universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātes studente. Inta Freimane atceras, ka tieši interese par literatūru mudinājusi sākt filoloģijas studijas, tomēr jau pēc pirmā valodniecībā izstrādātā kursadarba par frazeoloģiju

Artura Ozola vadībā svaru kauss nosvēries par labu valodniecībai. No studiju laikiem patīkamas atmiņas saistītas arī ar pedagoģisko praksi – īpaši patīcis strādāt ar vidusskolēniem.

1957. gadā Inta Freimane sāk strādāt LPSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Vārdnīcu sektorā par laboranti. Līdzās samērā mehāniskam kartotēku kārtošanas darbam izstrādāti vairāki „Latviešu literārās valodas vārdnīcas” šķirklji. 1960. gadā Inta Freimane iestājas LPSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta aspirantūrā. Viņa pievēršas aktuālai un gan semantiskā, gan sintaktiskā aspektā sarežģītai tēmai – vienpersonas verbu semantikai un saistāmībai.

No 1964. gada Inta Freimane trīs gadus strādā par redaktori izdevniecībā „Liesma” – vispirms par jaunāko redaktori Enciklopēdiju redakcijā, vēlāk Vārdnīcu redakcijā, visbeidzot par zinātnisko redaktori Oriģinālās daiļliteratūras redakcijā. Darba biedri atceras viņu kā principiālu, bezbailīgu un atklātu cilvēku. Atmiņā palicis arī viņas sulīgais alts kopīgās dziedāšanas reizēs.

1967. gadā Inta Freimane sāk strādāt par docētāju Latvijas Valsts universitātes Latviešu valodas katedrā. Tajā pašā gadā aizstāvēta kandidāta disertācija „Vienpersonas verbi mūsdienu latviešu literārajā valodā” (pēc Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas 1992. g. nostrificēts kā filoloģijas doktora grāds). Latvijas Universitātē pavadīta lielākā daļa darba mūža – 35 gadi. 1976. gadā Inta Freimane ievēlēta par docenti. 1993. gadā viņai piešķirts habilitētā doktora grāds par monogrāfiju „Valodas kultūra teorētiskā skatījumā”, un no 1994. līdz 2001. gadam viņa ir Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātes Baltu valodu katedras profesore, bet kopš 2001. gada – Latvijas Universitātes emeritētā profesore.

Intas Freimanes zinātniskā darbība noritējusi ciešā saistībā ar pedagoga darbu LU Filoloģijas fakultātē. Sagatavoti daudzi studiju kursi, kas devuši plašu skatījumu uz dažādu valodas līmeņu parādībām – baltu filoloģijas specialitātes studentiem docēta mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse, interpunkcija, valodas kultūras pamati, valodas kultūras teorija, kā arī vairāki speciālkursi par verbu semantiku un saistāmību, latviešu valodas skaņu verbiem, funkcionālām atkāpēm no latviešu literārās valodas normām, aktuāliem leksikogrāfijas un vienkārša teikuma sintakses jautājumiem. Citu specialitāšu studentiem docēta arī fonētika, ortoepija, grafētika, ortogrāfija un morfoloģija. Šie kursi rūpīgi gatavoti, papildināti un padziļināti daudzu gadu garumā, tā apliecinot atziņu, ka docētājam jāmacās visu mūžu. Saviem jaunajiem kolēģiem Inta Freimane ne reizi vien atgādinājusi, ka docētājam jāzina vismaz desmit reiz vairāk par to, ko viņš stāsta auditorijā.

Filoloģijas studenti Intu Freimani atceras kā ļoti prasīgu un reizē labvēlīgu pētniecisko darbu vadītāju. Studenti Intas Freimanes vadībā regulāri piedalījušies zinātnisko darbu konkursos, lasījuši referātus zinātniskās konferencēs, viņas vadībā izstrādāti un aizstāvēti divi promocijas darbi – Ilzes Lokmanes

„Konsituatīvo saistījumu semantika mūsdienu latviešu valodā” (2005) un Intas Urbanovičas „Paronīmija latviešu valodas paralēlismu sistēmā. Sufiksālā paronīmija” (2012). Inta Freimane arvien bijusi priecīga par jaunām idejām un uzsvērusi, ka skolniekiem jāiet tālāk par skolotāju. Gluži tāpat viņa nesavtīgi iedrošinājusi un atbalstījusi jaunos kolēģus – reizēm svarīgs bijis uzmundrinājums, citkārt lieti noderejuši gatavi materiāli darbam auditorijā vai nodarbību gaitas plānošanas un īstenošanas ieteikumi.

Inta Freimane allaž bijusi rūpīga zinātnisko darbu recenzente. Recenzijas par studentu darbiem ir dziļas, būtiskas un reizē labvēlīgas. Dažkārt tās bijušas tik garas, ka aizstāvēšanas sēdē nav pilnībā nolasāmas. Ne vienu vien topošu filologu tās mudinājušas strādāt nopietnāk, pētīt dziļāk, bet dažam varbūt likušas apzināties, ka recenzents pētījuma analizē ieguldījis vairāk darba nekā autors tā tapšanā.

Intas Freimanes zinātniskos darbus raksturo stingri sistēmiska pieeja, uzskatu plašums un novatoriskums (publikāciju kopskaits – ap 70). Tie ir informatīvi piesātināti, tāpēc lasāmi lēni un uzmanīgi, rosina diskusiju un sniedz idejas turpmākiem pētījumiem. Jubilejas reizē pieminami galvenie zinātniskā darba virzieni.

Verbu semantiskā klasifikācija un saistāmība, valences teorija.

Intas Freimanes doktora (tolaik – kandidāta) disertācijas tapšanas laikā sagatavotas vairākas publikācijas par vienpersonas verbiem. Igaunņu valodnieks Pauls Ariste Intai Freimanei ieteicis pētījumu par vienpersonas verbiem publicēt kādā lielā starptautiskā valodā, tomēr tā laika ierobežojumu dēļ tas nav bijis iespējams. Pēc disertācijas aizstāvēšanas pētījumi turpinās, problemātika skatīta visā valodas sistēmā. Īpaši pētītas vairākas verbu leksiski semantiskās grupas – runāšanas verbi un skaņu verbi –, publicēti plašāki raksti, piem., „Verbu tematiskā klasifikācija un saistāmība” (1975)¹, „Runāšanas verbu saistāmības īpatnības” (1976)², monogrāfijas „Latviešu valodas skaņu verbi” (1983), „Latviešu valodas skaņu verbi: distributīvs raksturojums” (1984). Šajos pētījumos skatīti latviešu valodas verbu semantikas un semantiskās klasifikācijas jautājumi, to sistēmiskās (paradigmatiskās) un saistāmības (sintagmatiskās) īpatnības. Izmantojot komponentu analīzes un opozīciju metodi, kā arī saistāmības analīzi, izstrādāta verbu semantiskās analīzes un klasifikācijas sistēma, kas izmantojama gan citu verbu (un pārējo vārdsķiru) tematisko grupu pētījumos, gan praktiskajā leksikogrāfijā. Visplašākais skatījums uz verbu personas kategoriju, tās sintaktisko un semantisko aspektu ietverts monogrāfijā „Trešā persona latviešu verbu sistēmā” (2008).

¹ Sk. Intas Freimanes nozīmīgāko publikāciju sarakstu šī krājuma 16. lpp.

² Intas Freimanes devums runas verbu teorijā plašāk analizēts šī krājuma rakstā: Polkovņikova, Svetlana. *Runāšanas verbu izpēte Intas Freimanes darbos.*

Vienkārša teikuma sintakses teorija. Te Inta Freimane turpina un reizē papildina Artura Ozola un Jūlija Kārklīņa sintakses teorijas, radoši izmantodama arī slāvu (galvenokārt čehu un krievu) gramatikā sastopamās strukturālisma un funkcionālisma idejas. Tapusi monogrāfija un reizē mācību līdzeklis „Vienkāršs teikums un tā paplašināšana” (1985), raksti par tādiem joprojām aktuāliem un fundamentāliem sintakses jautājumiem kā vienkārša teikuma paradigma, sintakses līmeņi un tiem atbilstošās sintakses vienības, determinantu problēma sintaksē³ un citi. Intas Freimanes sintakses teorijai raksturīgs konsekvents sistēmiskums, kā arī gramatikas formālā un semantiskā aspekta sintēze.

Valodas kultūras teorija⁴. Monogrāfija „Valodas kultūra teorētiskā skatījumā” (1993) ir pirmais plašākais un joprojām vienīgais šāda veida pētījums latviešu valodniecībā. Par pamatu ņemot čehu valodnieku atzinumus un izmantojot arī citu tautu valodnieku pētījumus, Inta Freimane ir izstrādājusi oriģinālu koncepciju valodas kultūras teorijas galvenajos jautājumos: valodas normas principu, kritēriju un avotu, bet it īpaši to sistēmiskuma izpratnē, literārās valodas variatīvuma un ar to saistītajā paralēlismu teorijā. Te nav valodas kopējiem dažkārt piedēvētās un kritizētās uzskatu šaurības un turēšanās pie iesīkstējušiem uzskatiem. Inta Freimane (1993, 144) uzsver, ka senākais ideāls – pilnīgi vienota, vienveidīga, stabila literārā valoda – ir nepatīss un neiespējams:

„Normētājam jābūt tālredzīgam, kompetentam un atturīgam. Galvenais nosacījums: nereglamentēt, neunificēt variantus pirms laika, pieļaut paralēlformas un nerīkoties pretī valodas attīstības tendencēm. Šāda nostāja ir pamatota: vardarbība jautājumus neatrisina, tā tikai padziļina konfliktus.”

Tādējādi no pētījuma izriet secinājums, ka arī pašas autore izteiktie ierosinājumi nav uztverami kā dogma, daļa no tiem valodas attīstības gaitā var tomēr izrādīties nelietderīgi un ar laiku būtu pārskatāmi. Īpaši mūsdienīgi skan atziņa, ka normētai valodai nav nekādas vērtības, ja valodas līdzekļi nav iedēriģi. Valoda jāizmanto radoši, to nedrīkst padarīt sterilu un trafaretu, tomēr jaundarinājumiem jābūt tādiem, kas valodas sistēmu nevis ārdā, bet stiprina un modernizē. Koncentrētā izteiksme, detalizētā un zinātniski pamatotā klasifikācija padara Intas Freimanes monogrāfiju par vērtīgu lasāmvielu filologiem un par pamatu turpmākam – gan praktiskam, gan teorētiskam – darbam valodas kultūrā, bet bagātīgais fakto vākums un pamatotās rekomendācijas ļauj to izmantot arī par rokasgrāmatu valodas praksē.

³ Par determinantu problēmu sintaksē plašāk sk. šī krājuma rakstu: Saulīte, Baiba. *Determinants un situants latviešu valodā un to novietojums teikumā.*

⁴ Par Intas Freimanes ieguldījumu valodas kultūras teorijas izveidē un attīstībā plašāk sk. šī krājuma rakstu: Urbanoviča, Inta. *Intas Freimanes devums latviešu valodas kultūras kā zinātnes nozares attīstībā.*

Galavojot Intai Freimanei veltīto jubilejas krājumu, bija svarīgi aptvert visus trīs profesores zinātniskās darbības tematiskos lokus, vienlaikus pievienojot arī atsauci uz citām viņas darbības jomām – leksikogrāfiju un pedagoģiju. Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras sagatavotajā krājumā „Semantika. Sintakse. Valodas kultūra. INTA FREIMANE. SCRIPTUM FESTIVUM” ir 15 rakstu, kas izkārtoti trīs sadaļās. Rakstu autori ir Intas Freimanes kolēģi, audzēkņi un klausītāji Latvijas Universitātē un citās zinātniskās institūcijās, kā arī valodnieki, kas zinātniskās gaitas sākuši jau pēc profesores pensionēšanās, taču savos pētījumos vai nu izmanto valodnieces piedāvātās idejas, vai arī ir saistīti ar kādu no viņas darbības jomām.

Pirmo sadaļu DE IUBILATRICE (*PAR JUBILĀRI*) veido Andras Kalnačas un Ilzes Lokmanes (Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte) krājuma ievadraksts „Inta Freimane un semantika, sintakse, valodas kultūra”, kurā sniegts ieskats jubilāres dzīvesgājumā un raksturoti galvenie zinātniskās darbības virzieni, kā arī aplūkota jubilejas krājuma koncepcija. Sadaļā iekļauta arī Intas Freimanes nozīmīgāko zinātnisko publikāciju (monogrāfiju un rakstu) bibliogrāfija.

Otrajā sadaļā IUBILATRIX IPSA (*JUBILĀRE PATI*) ietverts Latvijas Universitātes emeritētās profesores Intas Freimanes pēdējo gadu oriģināls pētījums „Variatīvuma loma valodas līdzekļu aprītē”, kurā plašā skatījumā aplūkota daudzveidīga un sistēmiska valodas funkcionēšana, kā arī šo funkciju nosacīta valodas variēšanās dažādās mikrosistēmās saistībā ar valodas līdzekļu konkrētu lietojumu. Tā kā Inta Freimane ar referātiem regulāri piedalījies LU Humanitāro zinātņu fakultātes latviešu un baltu valodnieku rīkotajās konferencēs un semināros (it īpaši – prof. Artura Ozola dienā, piem., 2012., 2014., 2016. g.), tad, protams, arī aktīvs zinātniskais darbs valodas sistēmas un jo īpaši latviešu valodas semantiskās un sintaktiskās struktūras, kā arī valodas līdzekļu funkcionālās aprītes izpētē.

Trešā sadaļa – LAUDATIO IUBILATRICIS (*JUBILĀRES SUMINĀJUMS*) – ir visplašākā, jo tajā apkopots 12 valodniecei Intai Freimanei veltītu daudzveidīgas tematikas rakstu. Sadaļu ievada Ilzes Rūmnieces (LU Humanitāro zinātņu fakultāte) veltījums – sešu latviešu tautasdziesmu tulkojums latīniski rakstā „Klasiskās valodas latviešu dziesmām: latīņu gadījums”. Turot prātā Intas Freimanes mūzikas mīlestību, vokālo izglītību un jau iepriekš pieminēto skanīgo alta balsi, Ilzes Rūmnieces dāvanu jubilārei varam salīdzināt ar greznu piespraudi pie svētku tērpa, proti, jubilejas krājuma.

Pārējie 11 jubilejas krājuma raksti ir saistīti ar Intas Freimanes zinātniskās darbības virzieniem. Semantikas (un vienlaikus arī sintakses) problemātikai veltīti četri pētījumi – Svetlanas Polkovņikovas (Daugavpils Universitāte) „Runāšanas verbu izpēte Intas Freimanes darbos”, Guntas Nešpores-Bērzkalnes (LU Matemātikas un informātikas institūts) „Trešās personas verbu

saistāmība ar ģenitīvu: „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa” dati”, Evelīnas Zilgalves (LU Humanitāro zinātņu fakultāte) „*Ne un nē* sintaktisko un semantisko funkciju sastatījums”, Laumas Šimes (LU Humanitāro zinātņu fakultāte) „Japāņu valodas nominalizēšanas partikula *no* (の) un tās atbilstes latviešu valodā”.

Sintakses jautājumus aplūkojuši trīs autori – Linda Lauze (Liepājas Universitāte) „Vārdu secība mutvārdu izteikumos ar apzīmētāju un pielikumu”, Baiba Saulīte (LU Matemātikas un informātikas institūts) „Determinants un situants latviešu valodā un to novietojums teikumā” un Dens Dimiņš (Islandes Universitāte) „Dažas latviešu valodas verbu konstrukcijas ar piedēkļa dubultojumu ar prievārdu vai apstākļa vārdu”.

Valodas kultūras teorijas un prakses tematika analizēta trīs rakstos – Intas Urbanovičas (LU Humanitāro zinātņu fakultāte) „Intas Freimanis devums latviešu valodas kultūras kā zinātnes nozares attīstībā”, Anitas Butānes (LU Latviešu valodas institūts) „Latviešu un lietuviešu valodas piemēri ārzemju autoru kalku pētījumos”, Emīlijas Mežales (LU Humanitāro zinātņu fakultāte) „Sarunvalodas stila jēdziens: kopīgais un atšķirīgais latviešu un somu valodā”.

Konceptuāli leksikogrāfijas jautājumi apskatīti Santas Jērānes (LU Latviešu valodas institūts) pētījumā „Vārdnīcu struktūras koncepcijas: pamatprincipi un varianti”, savukārt Regīna Kvašīte (*Regina Kvašytė*, Šauļu Universitāte) rakstā „Agrīnā otrās baltu valodas mācīšana: semantiskās paralēles” pievērsusies valodu apguves un sastatāmās semantikas tematikai.

Rakstu krājums „Semantika. Sintakse. Valodas kultūra. INTA FREIMANE. SCRIPTUM FESTIVUM” būs noderīgs ne tikai kā mūsdienīgas valodniecības teorijas izmantojuma avots, bet arī kā mācību līdzeklis dažādos latviešu, vispārīgās valodniecības u. c. studijuursos.

Krājuma sastādītājas pateicas visiem autoriem un recenzentiem par atsaucību un ieguldīto darbu LU emeritētās profesores Intas Freimanis jubilejas krājuma sagatavošanā, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātei un Latvistikas un baltistikas nodaļai, kā arī LU Akadēmiskajam apgādam. Īpaša pateicība pienākas arī LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas vadītājam Ojāram Lāmam (arī – Intas Freimanis audzēknim) un Evelīnai Zilgalvei.

Krājuma izdošana finansēta no LU projekta „Letonika, diaspora un starpkultūru komunikācija” Humanitāro zinātņu fakultātes apakšprojekta „Humanitārā doma – valoda, teksts, kultūra” līdzekļiem.

Rakstu krājuma „Semantika. Sintakse. Valodas kultūra. INTA FREIMANE. SCRIPTUM FESTIVUM” sagatavošanas beigu posmā – 2017. gada 18. septembrī – saņēmām ziņu, ka profesore devusies mūžībā... Tā kā krājums veidots kā dāvana Intai Freimanei 85 gadu jubilejā, nolēmām tajā neko nemainīt.

Krājumā paliek pašas jubilāres rūpīgi gatavotais raksts un nozīmīgāko publikāciju saraksts, kā arī viņas 2017. gada jūnija beigās izraudzītās fotogrāfijas.

Literatūra

1. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
2. Lokmane, Ilze. 2003. Intai Freimanei – 70. *Baltu filoloģija*. XII (1). Rīga: Latvijas Universitāte, 161–163.

Summary

Professor emeritus (University of Latvia) Inta Freimane is one of the most prominent Latvian linguists. On January 3, 2018 she would have celebrated her 85th anniversary. Her colleagues and former students at the University of Latvia, as well as representatives of younger generation of Latvian linguists who started their work in recent years following in the footsteps of their distinguished colleague have prepared the collection of articles „Semantika. Sintakse. Valodas kultūra. INTA FREIMANE. SCRIPTUM FESTIVUM” (*Semantics. Syntax. Language standardization. INTA FREIMANE. SCRIPTUM FESTIVUM*), which is devoted to the research areas covered by Professor Freimane. The volume also includes a recent original investigation „Variatīvuma loma valodas līdzekļu aprītē” (*The role of variation in the circulation of language resources*) by Professor Inta Freimane.

INTA FREIMANE

Nozīmīgākās zinātniskās publikācijas

Most important scholarly publications

Monogrāfijas

Trešā persona latviešu verbu sistēmā. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2008.

Valodas kultūra teorētiskā skatījumā. Rīga: Zvaigzne, 1993.

Vienkāršs teikums un tā paplašināšana. Rīga: Latvijas Valsts universitāte, 1985.

Latviešu valodas skaņu vārdi: distributīvs raksturojums. Rīga: Latvijas Valsts universitāte, 1984.

Latviešu valodas skaņu vārdi. Rīga: Latvijas Valsts universitāte, 1983.

Vienpersonas vārdi mūsdienu latviešu literārajā valodā. Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda iegūšanai. Rīga: LPSR Latvijas Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūts, 1967.

Raksti

Valoda semantiski funkcionālā aspektā. *Valoda: nozīme un forma.* 5. *Opozīcijas sintaksē un semantikā.* Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (sast. un red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014, 33–61.

Arturs Ozols latviešu sintaksē. *Arturs Ozols (1912–1964). In Honorem.* Kalnača, Andra, Lāms, Ojārs (sast. un red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2013, 17–34.

Sintakses vienības latviešu valodā. *Baltu filoloģija.* VII. Rīga: Latvijas Universitāte, 1997, 6–20.

Vienkārša teikuma paradigma. *Valodas aktualitātes–1991.* Skujiņa, Valentīna (sast. un red.). Rīga: Zinātne, 1992, 9–22.

Determinantu (situantu) problēma. *LPSR Zinātņu akadēmijas vēstis.* 7, 1984, 55–66.

Kontaminācija verbālos saistījumos. *Latviešu valodas kultūras jautājumi.* 19. Rīga: 1984, 138–146.

Runāšanas verbu saistāmības īpatnības. *Valodas sistēma. Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitātes zinātniskie raksti.* 259. Rīga: Latvijas Valsts universitāte, 1976, 81–106.

Verbu tematiskā klasifikācija un saistāmība. *Verbu un frazeoloģismu saistāmība.* Rudzīte, Marta (red.). Rīga: Latvijas Valsts universitāte, 1975, 3–56.

- Vienpersonas verbi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā apzīmē dabas parādības. *Latviešu leksikas attīstība. Pēteru Stučkas Latvijas Valsts universitātes zinātniskie raksti*. 86. Rīga: Latvijas Valsts universitāte, 1968, 119–158.
- Vienpersonas verbi, kas mūsdienu latviešu valodā biedrojas ar nominatīvu un datīvu. *LPSR Zinātņu akadēmijas vēstis*. 1, 1965, 51–60.
- Mūsdienu latviešu literārās valodas vienpersonas verbu fonētiskie un morfoloģiskie varianti. *LPSR Zinātņu akadēmijas vēstis*. 3, 1965, 48–54.
- Vienpersonas verbi, kas mūsdienu latviešu valodā biedrojas ar ģenitīvu. *LPSR Zinātņu akadēmijas vēstis*. 11, 1963, 52–62.

IUBILATRIX IPSA

2. attēls. Inta Freimane studiju gados
(fotogrāfija no I. Freimanes personīgā krājuma).

Variatīvuma loma valodas līdzekļu aprītē

The role of variation in the circulation of language resources

Inta Freimane

Latvijas Universitātes emeritētā profesore

Rakstā risināti vienmēr aktuāli valodas attīstības jautājumi – variatīvuma teorija un ar to saistītā paralēlismu izpratne – un proponēts paralēlismu nozīmīgums valodas līdzekļu aprītē.

Šiem jautājumiem autore pievērsusies jau apmēram pirms ceturtdaļgadsimta (Freimane 1993). Rakstā (it īpaši 3., 4. nodaļā), nedaudz precizējot, izmantots 1993. gadā publicētais materiāls un ieskicēti arī vārda nozīmes struktūras jautājumi. Dots teorētiskā risinājuma padziļināts skatījums gan valodas līdzekļu strukturālajā, gan (galvenokārt!) funkcionālajā aspektā. Raksta sākumā iezīmēti daži variatīvam svarīgi jautājumi, kas saistīti ar valodas līdzekļu (galvenokārt vārdu) strukturālo komponentu izpratni, kā arī ar valodas funkcionēšanā būtisko laika faktora lomu valodas attīstībā.

Pētījuma **novitāte** balstīta strukturāli funkcionālā pieejā – identificētie valodas *variātīvo mikrosistēmu lauki* ļauj koncentrētā un pārskatāmā veidā skatīt variatīvu valodā kā aktīvi funkcionējošā sistēmā.

Valodas lauku teorijas risināšanai nepieciešamās metodoloģijas izstrādē par vienlīdz svarīgiem atzīti kā tradicionālie analīzes paņēmieni, tā arī jauna pieeja valodas faktiem, proti, valodas lauku identificēšana un analīze. Lauku teorijā priekšplānā izvirzās valodas analīzes universālais aspekts – *opozīciju* konstatēšana un izmantošana. Opozīcijas – objektīvi pastāvošas visā pasaules ainā kopumā – valodas funkcionēšanas izpētē ir īpaši svarīgas. *Opozīciju metode* ir valodas funkcionālās izpētes pamatmetode.

Lauku teorijā sekmīgi izmantojamas arī tradicionālas metodes, piem., komponentu analīze, kas palīdz uzskatāmi atklāt valodas līdzekļu saturisko un arī ekspressīvi nosacīto struktūru.

Variatīvo lauku teorijā analīzes pamatprincips ir valodas līdzekļu *potenciālas aizstājamības princips* – tas nosaka valodas līdzekļu *izvēles iespējas*. Pēc šī principa ir konstatējamas galvenās pārvirzes valodā – pirmkārt, normatīvā izvēle pretstatā brīvajai izvēlei, kā arī pozitīva vai negatīva izvēle katras mikrosistēmas ietvaros, izvēle saziņā vai radošajā sfērā u. tml. Tieši izvēle nosaka variatīvu valodā resp. valodas variātīvo mikrosistēmu eksistenci. Proponētajā *variātīvās izvēles lauku* shēmā rādīti gan *funkcionālie maksilauki* (normatīvās izvēles lauks un brīvās izvēles lauks), gan pakārtotie detalizētie diferenciālie lauki kā šo abu lauku atvasinājumi saziņā un valodas radošajā sfērā. Savukārt attiecīgie variatīvās izvēles lauki uzskatāmi rāda valodas funkcionālo daudzveidību un var

palīdzēt atklāt tajā slēptās iespējas, kas izmantojamas gan variatīvuma teorijā, gan valodas praksē.

Atslēgvārdi: diferencētājelementi; integrētājelementi; paralēlismi; potenciāla funkcionāla aizstājamība; funkcionālas izvēles lauks; normatīvās izvēles lauks; valodas līdzekļu aprīte; variatīvs; variatīvas izvēles lauki; variatīvas mikrosistēmas.

1. Temata izpratne

Pilnvērtīgas valodas funkcionēšanas pamatnosacījumi ir 1) valodas **elasīgā tāpatība**: valoda visu laiku nepārtraukti **mainās, paliekot** tomēr **tā pati**, un 2) plašās valodas līdzekļu **izvēles iespējas**. Mainīgums realizējas **valodas līdzekļu aprītē**, izvēles iespējas ir **variatīvuma** nosacītas.

Terminoloģijā rodas grūtības tajos gadījumos, kad terminam ir universāla nozīme vai arī tas nāk no vispārlietojamās leksikas¹. *Variatīvs* un *valodas līdzekļu aprīte* ir galvenie ar tematu saistītie jēdzieni un tiem atbilstošie termini.

Latīņu cilmes vārda *variēt* nozīme ‘mainīt, grozīt, dažādot’; *variācija* – ‘dažādība’; *variants* ‘paveids, pārveidojums, citāds risinājums; atšķirīgs veidojums’ (Baldunčiks, Pokrotneiece 1999, 823). Universālos jēdzienus un terminus *variēt*, *variants*, *variatīvs* u. tml. plaši lieto dažādās jomās visā mūsu dzīvē, dažādās zinātnes un mākslas nozarēs, visur. Tos lieto arī valodniecībā, jo spēja *variēt* valodas līdzekļus² ir būtiska valodas pazīme. Taču valodniecībā to nozīmes un lietojums ir specifiscēts.

Tā kā valoda realizējas divos savstarpēji saistītos veidos – saturā un formā –, jāskaidro, cik lielā mērā variēšana ir saistīta ar katru no tiem.

Satura daudzveidīgums ir vieglāk uztverams, kad ir atšķirīga formālā puse, piem., sinonīmijas gadījumos. Sinonīmi *līt*, *liņāt*, *miglot*, *rasināt* atšķiras gan pēc nozīmes, gan arī pēc ārējā veidola – katrs no tiem ir pilnīgi cits vārds. Turpretim sinonīmi *smidzināt* un *smildzināt*, *rasināt* un *rasot* atšķiras ar nozīmes niansēm, bet ir savā starpā derivatīvi saistīti un tāpēc ļoti tuvi arī pēc ārējā, skaniskā veidola, un starp tiem ir arī citādas attiecības. Šādi un līdzīgi jautājumi būtu jārisina, runājot par variatīvu valodā. It īpaši gadījumos, kad ir iespējams *paralēls lietojums*, *aizstājamība* un *izvēle*.

¹ Tāds, piem., ir vārds *līmenis*, kas lietots gan valodā vispār, gan arī kā termins – daudz un dažādās nozarēs. Bet ar īpašu, no visām citām atšķirīgu, nozīmi tas lietots valodniecības teorijā.

² Valodas līdzekļus veido visas valodas vienības visā sistēmā: *vārdi*, *vārdu formas*, *vārdkopas*, *teikumi* u. tml.

1.1. Variatīvums valodā un valodniecībā

Valodniecībā variatīvuma jēdziens 1) attiecināms uz jebkuru mainību, modifikāciju – šādā izpratnē ir tikai varianti, invariantu nav; 2) variatīvums tiek izmantots, lai raksturotu sinhronisku valodas vienību pastāvēšanu un funkcionēšanu un parādās uz invariantuma (nemainīguma) fona (Freimane 1993, 81). Valodā galvenais ir saturs – mums vajadzīgas tieši daudzveidīgas nozīmes, formālā puse ir pakārtota semantikai. Tāpēc variatīvuma izpratnē par pamatu jāņem semantika. Variatīvumu var veidot saturiski pilnīgi atšķirīgas vai pēc dažiem semantiskiem elementiem nozīmēs nedaudz atšķirīgas pazīmes. Valodas vienības var būt arī saturiski ļoti tuvas vai pat identiskas.

Variatīvums ir valodas līdzekļu semantiskā daudzveidīguma izpausme.

Viena no variatīvuma izpausmēm šaurākā izpratnē ir paralēlums: veidojas paralēlismi – tādi valodas līdzekļi visos valodas līmeņos, kuru lietojumā iespējama *izvēle*. Par galvenajiem paralēlismu paveidiem var uzskatīt visplašāk valodā izmantojamus variantus, sinonīmus, paronīmus un homonīmus. Vēl var minēt arī citus, piem., gramatisko polisēmiju un kontamināciju (Freimane 1993, 80–140).

Paralēlismi pārstāv dažādību valodā, bet „katru dažādību ir radījusi funkcionāla mērķtiecība” (Shherba 1957, 119). Paralēlismu funkcionāli nosacītā izpratne un mērķtiecīga izmantošana raksturīga tieši *literārajai* valodai, jo tajā ir plašas variēšanas un sinonīmijas iespējas un valodas vienības tajā tiecas savā starpā funkcionāli norobežoties. Variatīvumu resp. paralēla lietojuma iespējamību nosaka gan līdzība, gan atšķirības. Līdzība pieļauj valodas līdzekļu funkcionālas aizstājamības iespējas attiecīgo tipu robežās, realizējoties opozīcijai *identums (tāpatība) ↔ diference (pretstatījums)*. Paralēlismu funkcionēšanas pamatā ir tieši ***potenciāla aizstājamības iespēja***.

1.2. Valodas līdzekļu aprīte

Valodas līdzekļu aprīte³ veidojas, valodai mainoties un attīstoties. Galvenais šajās pārmaiņās ir *laika faktors*. Valoda tiek lietota noteiktā vietā un vidē, bet tās attīstība notiek tieši laikā. Pārmaiņas notiek visā valodas sistēmā, taču atšķirīgi dažādās mikrosistēmās. Viskrasāk tās izpaužas derivatīvajā sistēmā, bet tās vērojamas arī formu sistēmā, konstrukcijās, sintaksē un tekstveidē.

Aprīte notiek *starp* daudzām un dažādām *mikrosistēmām*. Nebūtu lietderīgi aprīti vērot perifēriskajās sistēmās (dialektos, profesionālā vidē u. tml.), jo te valoda izpaužas vienpusīgi. Lai aprīti varētu raksturot iespējami precīzi, analīzei jāizvēlas *neitrāls pamats*. Mūsdienu valodā par analīzes pamatu vēlams izvēlēties literāro valodu kā tādu nacionālās valodas paveidu, kurā saplūst un tiek izmantoti normatīvi nosacīti valodas līdzekļi no visām valodas sfērām.

---

³ Turpmāk lietosim galvenokārt īsinātu terminu *aprite*.

1.3. Variatīvo mikrosistēmu struktūras īpatnības

Valoda ir pasaules atspoguļojums izziņas un sociālās saziņas nolūkos. Tā rāda struktūras, darbības, procesus – visu, kas objektīvi pastāv un notiek apkārtējā pasaulē noteiktās sistēmiski strukturālās likumsakarībās. Ļoti svarīga ir sistēmu uzbūve, to strukturēšanas iespējas un strukturācijā iegūto sastāvdaļu savstarpējo attieksmju apzināšana un izpēte, kā arī šo sastāvdaļu pamatotas savstarpēji opozicionāras attieksmes. Opozīcijas ir visur un pamato locekļu savstarpējo saistību – opozīciju locekļi, būdami pretmeti savā starpā, tajā pašā laikā viens otru papildina⁴. Turklāt struktūru sastāvdaļas vispār nav skatāmas izolēti. Fizikā to ir formulējis kvantu mehānikas pamatlicējs daņu fiziķis Niļss Bors (*Niels Bohr* 1885–1962):

„... izolēta mikrodaļiņa ir tīrā abstrakcija, katra daļiņa ir jāapskata mijiedarbībā ar citām. Tāpēc šādā daļiņu kopā nevar runāt par atsevišķās daļiņas „uzvedību”, tā vietā jāskata visu daļiņu ansambļa kooperatīvā mijiedarbība. Nevar mainīt vienas daļiņas stāvokli, reizē neietekmējot pārējās.” (Siliņš 1999, 80)

Teiktais pilnā mērā attiecināms arī uz valodas sistēmas un struktūras īpatnībām kā uz objektīvās īstenības parādību atspoguļotājām un ir paturams prātā šeit un turpmāk.

Valodas paralēlismu mikrosistēmās strukturētājelementi (sauksim tos par *komponentiem*) ir galvenokārt *vārdi*. (Mikrosistēmu komponentu tipoloģiju sk. Freimane 1993, 80–140.) Gramatiskā aspektā tie bieži ir indiferenti, jo pieder pie vienas un tās pašas vārdšķiras un neatšķiras arī pēc morfoloģiskajām formām. [Ar piebildi, ka atsevišķos gadījumos morfoloģiskās formas var tikt izmantotas kā pašu komponentu leksiski semantiskas diferencētājas, piem., *plāpa* ‘runīgs cilvēks’ – *plāpas* ‘baumas’.]

Īpaši pieminama tāda valodas mikrosistēma kā *frazeoloģismi*. Tie paliek ārpus pieņemtajiem paralēlismu vērtēšanas kritērijiem, jo tajos notiek citi procesi nekā valodā kopumā. Frazeoloģismu varianti resp. frazeoloģismi ar identisku nozīmi ir tādi, kuros patstāvīgas leksēmas ir desenantizējušās, pakļaujoties frazeoloģismu kopējai nozīmei. Piem., *pūst vienā taurē* – *pūst vienā stabulē* – *pūst vienā karotē* ar nozīmi ‘pielāgoties kāda uzskatiem, nostājai, rīcībai’ (Laua, Ezeriņa, Veinberga 1996 II, 467).

Funkcionāli nosacītie paralēlismi, būdami attiecīgo variatīvo mikrosistēmu komponenti, nepastāv ārpus pāriem vai rindām – viens vārds nevar būt ne variants, ne sinonīms, ne paronīms, ne homonīms, tas identificējams un vērtējams tikai pēc noteiktām attieksmēm ar citiem attiecīgās mikrosistēmas komponentiem.

⁴ Sk. komplementaritātes teorijas apskatu E. Siliņa grāmatā *Lielo patiesību meklējumi*. Rīga: Jumava, 1999.

2. Valodas līdzekļu struktūras loma variatīvumā

Valodas līdzekļi variatīvumā pastāvīgi savā starpā tiek sastatīti un salīdzināti gan pēc nozīmes, gan pēc formas. Lai temata ietvaros orientētos valodas līdzekļu struktūrā, jātiek skaidrībā par attiecīgo struktūru sastāvdaļām resp. *elementiem*, jo tikai pēc tiem iespējams konstatēt variatīvo vienību savstarpējās attiecības.

2.1. Valodas līdzekļu struktūras klasiskā izpratne

Tā kā vārds ir galvenā vienība variatīvumā, ir svarīgi orientēties tieši *vārda semantiskās struktūras* izpratnē. Centīsimies to raksturot atbilstoši temata prasībām.

Vārdu savstarpējā salīdzināšanā un sastatīšanā vissvarīgākā ir *leksiskā semantika*. Leksikoloģijā minēti *denotatīvie* un *konotatīvie* komponenti vārdu nozīmēs (Laua 1981, 25). *Obligātais* denotatīvais komponents ir vārda nozīmes jēdzieniskā satura paudējs, bet katrā nozīmē ir *iespējams fakultatīvs* situatīvi iezīmēts konotatīvs resp. ekspresīvs komponents. Šajā teorijā saskatāmi nākamo jaunāku teoriju iedīgļi – tiek meklētas semantisko komponentu struktūras dziļākas izpratnes un dalīšanas iespējas.

Ir lietderīgi skatīt vārda denotatīvo struktūru kā tālāk dalāmu nozīmīgos semantiskos *integrētajelementos* un *diferencētajelementos*. Šim nolūkam izmanto komponentu analīzes metodi, lai identificētu un savā starpā salīdzinātu dažādu mikrosistēmu komponentus un tātad arī pašas mikrosistēmas. Abi aspekti – denotatīvais un konotatīvais – ir cieši saistīti, to pazīmes savijušās un bieži vien pat grūti savā starpā nodalāmas; vieglāk tas ir izdarāms leksikā, bet grūtāk gramatiskajā sistēmā, it īpaši sintaksē.

Valodas līdzekļiem attīstoties, parasti mainās to konotatīvie komponenti. Denotatīvais komponents mainās, mainoties (arī zūd) visai attiecīgā valodas līdzekļa – galvenokārt vārda – nozīmei. Tāda, piem., ir A. Lauas (1981, 45) minētā verba *valdzināt* senākā, tagad zudusi nozīme 'siet ar valgu'. Konotatīvais komponents ar laika nozīmi piemīt gan novecojušiem valodas līdzekļiem (arhaismiem, historismiem), gan jauniem valodas līdzekļiem (neoloģismiem, okazionālismiem). Konotatīvais komponents ar vides nozīmi piemīt žargonismiem un citiem neliterāriem sarunvalodas līdzekļiem, arī profesionālismiem, bet ar vietas nozīmi – dialektismiem. Gan novecojušie, gan jaunie valodas līdzekļi kopā veido *valodas resursus*.

Neekspresīvie valodas līdzekļi ir neitrāli, automatizēti un semantiski precīzi, tie rāda valodas stabilitāti (Freimane 2014, 58). Konotatīvo komponentu tiem parasti nav, vai arī tie ir nesvarīgi (piem., situatīvie vides komponenti terminiem). Tomēr – šķiet, tieši minēto pazīmju dēļ – tie ir vienpusīgi un neelastīgi. Ar to palīdzību tiek uzkrāta un pārraidīta informācija, realizējot saziņu. Parasti, analizējot sarežģītas uzbūves valodas līdzekļus, tos salīdzina ar

neekspresīviem. Neekspresīvie valodas līdzekļi ir divējādi – vispārlietojami un specializēti (galvenokārt termini).

Ekspresivitāte – stilistiska vai emocionāla – valodā veido mainīgo sfēru. Valodas mainību lielā mērā nosaka ekspresīvi izmantojamie paralēlismi, galvenokārt sinonīmi. Galvenie izmantojamo paralēlismu tipi ir paralēlismi ar zināmu semantisku stabilitāti – varianti un paronīmi.

2.2. Denotatīvās struktūras analīzes iespējas

Valodas līdzekļu, īpaši vārdu, struktūrā ir ietvertas to lietojuma iespējas un tendences, tāpēc valodas variatīvuma un aprītes izpētē ļoti noder komponentu analīzes metode. Tā izmantojama vārdu lietojuma analīzē, dalot vārdu nozīmes semantiskos elementos. Var izmantot nozīmju skaidrojumus vārdnīcās. Viegļāk konstatēt nozīmju denotatīvo komponentu elementus. Ekspresīvie elementi parasti uztverti kā nianse, kas izsecināmas no semantikas un šķirkļos minētas ar īpašām norādēm: *poēt.* poētisms, *sar.* sarunvaloda, *iron.* ironiski, *niev.* nievājoši u. tml. Teikto mēģināsim ilustrēt ar piemēru – vārdu *meitene*, *meitēns*, *meitiētis* (Guļevska 1987, 427) un *meiča* (Guļevska 1987, 471) nozīmju komponentu analīzi. Šo vārdu skaidrojumi: **meitene** 1. nozīmē 'sieviešu dzimuma bērns vai pusaudzis', 2. nozīmē *sar.* 'jauniete'; **meitēns** *sar.* 'meitenīte'; **meitiētis** *sar.* 'sieviete'; **meiča** *sar.* 'meitene; jauniete'. Apkopojam minēto vārdu nozīmēs konstatētos semantiskos elementus **a** – persona, **b** – sieviete, **c** – bērns, **d** – maza, **e** – pusaudze, **f** – jauna, **g** – pieaugusi. Varam veidot katra vārda semantisko formulu resp. nozīmes detalizētu atšifrējumu: *meitene abc//abd*; *meitēns abd*; *meitiētis abg*; *meiča abf*. Katru no elementiem var izmantot, vārdus savā starpā salīdzinot. Ekspresīvos elementus šādā veidā neanalizē, jo ekspresīvums nav patstāvīgi formulējama pazīme – tas uzslāņojas uz semantikas.

Jāņem vērā, ka ne vienmēr visas nozīmes un to nianse ir viegli konstatējamas un tāad attiecīgi strukturējamas. Ir arī tādas ekspresīvi semantiskas nianse, kas slēptas vārda nozīmē, bet parasti skaidrojumos netiek konkrēti formulētas. Piem., salīdzinot verbus *kliegt* (Guļevska 1987, 381) un *blaut* (Guļevska 1987, 135), konstatējam, ka *kliegt* 1. nozīme 'radīt skaļas balsis skaņas'; *blaut* 1. nozīme 'kliegt'. Verba *kliegt* struktūras elementi būtu: **a** – skaņa, **b** – balss, **c** – skaļa, **d** – radīt. Verba *blaut* skaidrojuma formula no *kliegt* neatšķiras: **abcd**. Taču minētie verbi nebūt nav absolūtie sinonīmi – verbs *kliegt* ir visai neitrāls un denotatīvi orientēts. Verbam *blaut* bez denotatīvās orientācijas ir vēl cita nianse – tas lietojams negatīvā sfērā, ar nievājošu, izsmejošu nozīmes niansi. To uzskatāmi ilustrē šī verba cita nozīme – 'runāt', kas minēta *Latviešu literārās valodas vārdnīcā* 2, 106. 1. nozīme: '*kliegt, skaļi runāt* (bieži pārvērstā balsi)'. Elements 'runāt' pārceļ verbu no skaņu lauka citā – personas semantiskajā laukā. Labam valodas zinātnījam ir saprotams, ka verba *blaut* lietojuma sfēra nav gluži neitrāla – par tribīnē skaļi runājošu deputātu nav vietā teikt, ka viņš *blauj*, jo verba *blaut* negatīvā nokrāsa padara to neiederīgu neitrālā informatīvā tekstā.

2.3. Valodas līdzekļu iederīgums lietotāja valodas izjūtā

Iepriekš teiktais apliecina, ka ne visas vārda semantiskās nianse, īpaši tās, kuras saistītas ar ekspresiju, atrodamas vārdu nozīmju skaidrojumos un atbilstošās norādēs. Var arī būt atšķirīga nozīmju detalizācija, izdalot patstāvīgas nozīmes vai apvienojot vairākas nozīmes vienā atbilstoši leksikogrāfiskiem uzdevumiem. To rāda vārda *meitene* skaidrojumu 1. un 2. nozīmē un vārda *meiča* skaidrojuma salīdzinājums: *meitene* 1. 'sieviešu dzimuma bērns vai pusaudzis', 2. 'jauniete' un *meiča* 'meitene; jauniete'. Taču par vārda semantiskām un ekspresīvām īpatnībām signalizē gan vārda skaniskais apvalks, gan lietotāju kolektīva locekļiem zināmais lietojums, kas garantē adekvātas saziņas iespējas. Piem., sinonīmisku verbu pāri *darīt* un *veikt* katram no tiem ir atšķirīgi lietojuma nosacījumi. Verbs *darīt* (Guļevska 1987, 169, 1. nozīmē) '*veikt, (iz) pildīt* (ko)' ir kontekstuāli un gramatiski neitrāls un brīvi lietojams jebkurā kontekstā. Verba *veikt* skaidrojumā (Guļevska 1987, 846, 1. nozīmē) '*darīt; padarīt, izpildīt*' ietverta arī darbības pabeigtības nianse (par to liecina skaidrojumā minētie prefiksālie verbi *padarīt, izpildīt*) – tādat vārda leksiskajā semantikā var slēpties arī gramatiskās semantikas nianse, kas konsituatīvi ierobežo tā lietojumu. Proti, līdz šim ūzusā verbam *veikt* konstatēts lietojums pozitīvā sfērā – runājot par kaut ko labu, cildināmu (var *veikt varoņdarbu, veikt grūtu uzdevumu* u. tml.), bet tas nav lietojams negatīvā sfērā. Taču pēdējā laikā lietotāji verbu semantiskās struktūras nepilnīgas izpratnes un vēl citu turpmāk skaidrojamu iemeslu dēļ sākuši to izmantot arī negatīvā sfērā: *veikt noziegumu, veikt likuma pārkāpumu, veikt ielaušanos* u. tml.

Dažādiem valodas lietotājiem var būt atšķirīga skaistuma vai iederīguma izjūta: caurmēra cilvēkam skaists ir tas, kas atbilst ūzusam un normām, bet māksliniekam, rakstniekam, radošai personībai skaistas var šķist tieši atkāpes no normām, ekstrordinaritāte, izņēmumi, neregulāri valodas līdzekļi. Tad sāk dominēt subjektīvs viedoklis, kas reizēm var būt pat iracionāls (Freimane 2014, 59). Lietojumā vēlams panākt saskaņu starp saturu un formu.

Koptā valodā, protams, ir vēlama atbilsme normām, taču par to svarīgāka ir lietotāju *valodas izjūta*⁵ un prasme panākt konsituatīvi atbilstošu, iederīgu valodas līdzekļu lietojumu, kas bagātina valodu.

Pašreiz plaši vērojama nevēlama verba *piederēt* nozīmju (vai nianšu – atkarībā no pieejas) daudzpusības ignorēšana lietojumā – tās cēloņi būtu pētāmi. Verbam *piederēt* (Guļevska 1987, 611) konstatētas 3 nozīmes: 1) '*būt (kā) īpašumā; būt (kādam) apgūstamam, izmantojamam*'. Māja pieder tēvam. Māksla pieder tautai; 2) '*būt kā radītam, ierosinātam*'. Kam pieder šī ideja, doma?

⁵ Vārda *izjūta* skaidrojums (Latviešu literārās valodas vārdnīca 3, 552, 2. nozīme): *parasti vsk.; savienojumā ar lieto. ģen.* Spēja uztvert un ar prātu, arī intuitīvi, emocionāli novērtēt (piem., kādu parādību, tās īpašības). Piemērs: *Lai bagātinātu valodu, lai radītu jaunus vārdus, jābūt dziļai valodas izjūtai.*

3) *pie kā* 'ietilpt (*kādā grupā*)'. Šī grāmata pieder pie autora labākajiem darbiem.

Abas pirmās nozīmes vieno datīva lietojums, bet trešajā nozīmē, rādot netiešu piederību un sastāvdaļas statusu kādā veselumā, lietojama prepozicionāla locījuma forma *pie kā*. Šī forma pašreiz strauji zūd – varbūt to jau var uzskatīt par zudušu. Ir zudusi vārda semantisko nianšu apzināšanās, kas balstīta uz lietotāju valodas izjūtu.

Valodas izjūta ir saistīta ar lietotāju lingvistisko gaumi, kura arī savukārt mainās laika gaitā. Atkārtosim klasisku piemēru: pagājušā gadsimta vidū un vēl drusku vēlāk ģermānismi *foršs*, *forši* tika uzskatīti par nevēlamiem, skaužamiem – tie tika apkaroti un pamazām izzuda arī no sarunvalodas, kur savā laikā bija visai izplatīti. Pašreiz tie – pagaidām vēl skaidrojamu iemeslu dēļ – ir atgriezušies aktīvajā leksikā, turklāt visnotaļ literāru, vēlamu valodas līdzekļu statusā, un tiek samērā plaši lietoti. Tāpat sabiedrība ir jutusi vajadzību pēc attiecīgās nozīmes vārdiem un izvēlējusies minētos vārdus, pilnīgi noraidot iepriekšējā laika normatīvo vērtējumu.

3. Valodas līdzekļu funkcionēšana kā valodas attīstības pamats

Visi valodas līdzekļi ir pakļauti funkcionāli nosacītām pārmaiņām, tāpēc varam droši teikt, ka *valodas līdzekļu aprīte ir funkcionāli nosacīta*.

3.1. Aktīvi funkcionējošie valodas līdzekļi

Tā kā valoda un tās attīstība ir situatīvi nosacīta, valodisko situāciju galvenie parametri ir *laiks*, *vieta* un *vide*. Attīstībā pats svarīgākais ir *laika faktors* (Freimane 2014, 57–58). Laiku mēs parasti vērtējam pēc trim skata punktiem – tagadnes, pagātnes un nākotnes. Ir likumsakarīgi runāt par trim valodas līdzekļu attīstības fāzēm: 1) pašreizējo valodas līdzekļu funkcionēšanu – *tagadnes fāzi*, 2) jaunu valodas līdzekļu tapšanu – *nākotnes fāzi* un 3) relatīvi pasīvā krājuma resp. resursu izmantošanu – *pagātnes fāzi*. Aprīte realizējas, valodas līdzekļiem pārejot no vienas fāzes citā. [Kā iepriekš minēts, valodas līdzekļu analizē *laikam*, tāpat kā *vietai* un *videi*, ir arī cita funkcija: tie var ietilpt nozīmēs un situatīvi niansēt semantiku.]

Valodas līdzekļu informatīvās iespējas garantē pamatfāze – *tagadnes fāze*. Tā balstās uz *pašreizējo aktīvo* valodas līdzekļu pilnvērtīgu izmantošanu saziņā.

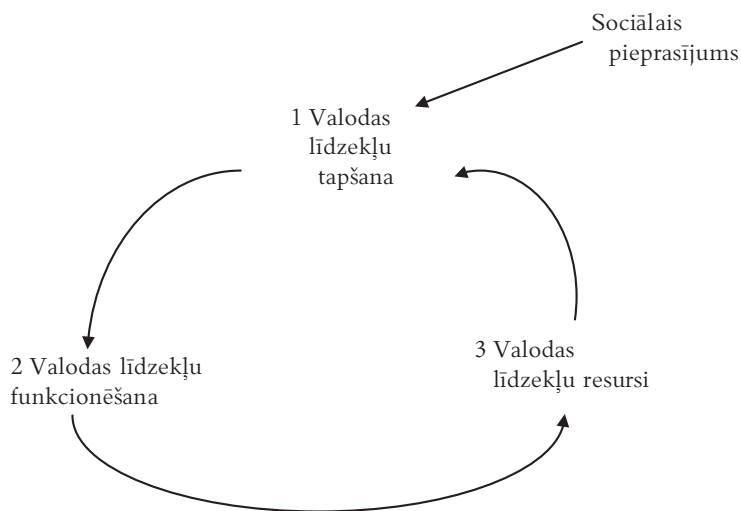
Valodas līdzekļu klāstu regulāri var papildināt: 1) veidojot jaunus, nākotnē noderīgus faktus un 2) izmantojot pagātnes faktus.

Saikni ar nākotni resp. *nākotnes fāzi* var garantēt tikai jauni, vēl nebijuši valodas līdzekļi. Tos var plānot un veidot a) ar derivāciju resp. vārddarināšanu, struktūru konstruēšanu u. tml., b) ar aizguvumiem un c) ar pagātnes materiāliem no valodas resursiem. Nākotnes fāze cieši saistīta ar terminu izstrādi – te

valodniekiem paveras iespējas realizēt vēlamas ieceres literārās valodas attīstībā.

Ja papildinājumu meklē iepriekš sakrātos resursos, tiek izmantota *pagātnes fāze*. Valodas resursi ir valodas attīstības *relatīvi pasīvais posms* – te nonācis viss tagadnē liekais, nevajadzīgais: arhaismi, historismi, nelietotas vārdu nozīmes, viss, kas dažādā veidā ir ticis kompensēts mūsdienu valodā. Te vietu atrod arī jauninājumi, kas ieteikti, reģistrēti u. tml., bet nav ieviesušies, kā arī aizmirsti dialektismi. Jaunie valodas līdzekļi (galvenokārt ordinārie) var pamazām tikt iedzīvināti valodā, bet no funkcionēšanas sfēras savukārt pamazām aiziet novecojušie valodas līdzekļi. Daļa no tiem vispār atmirst, bet tie var arī iekonservēties uz ilgu laiku, lai kādreiz tomēr atgrieztos. Daļa paliek relatīvi pasīvā stāvoklī līdz tam laikam, kad pēc tiem atkal rodas vajadzība. Atgriešanās nosacījums ir valodas līdzekļu fiksācija, lai tie saglabātos un tos varētu atrast. Valodā tie atgriežas citā kvalitātē, un tiem ir cita funkcija. Piem., bijušie poētismi var kļūt par trafaretiem valodas līdzekļiem (Freimane 2014, 58).

Valodas līdzekļu funkcionālās aprites fāzes un tātad arī pašu aprites procesu varam attēlot shematiski:

1. shēma. Valodas līdzekļu funkcionālā aprite.

Shēma rāda, ka sociālā pieprasījuma rezultātā tiek radīti valodas līdzekļi, pēc tam tie pāriet nākamajā aktīvajā sfērā un sāk funkcionēt, bet vēlāk pāriet resursos. Savukārt no resursiem tie atkal var nonākt aprītē. Funkcionālajā aprītē veidojas *valodas līdzekļu iespējamās nezūdamības shēma* (detalizētu valodas līdzekļu funkcionālās aprites shēmu sk. Freimane 1993 vāka atvērumā grāmatas beigās).

4. Variatīvās mikrosistēmas valodas praksē

Valodas praksē sastopamas atkāpes no normām, bet literārajā valodā izvēle ir kategoriski nosacīta. Paralēlismu iespējamā izvēle rada problēmas normēšanā. Normatīviem valodas līdzekļiem nepieciešamas pietiekami spilgtas diferencētājas pazīmes valodas lietotāju kolektīvajā apziņā.

Literāro normu prasības ir gan semantiski, gan formāli motivētas. Piem., imperatīva nozīmē pēc formas jāšķir *nāciet un *nākat*⁶. Paronīmu lietojums ir semantiski niansējams – savā starpā jāšķir *reabilitācija* un *rehabilitācija*, *audzēt* un *audzināt*, *darīt* un *darināt* u. tml. Precīzas saziņas dēļ jāpanāk literāra izruna homogrāfijām, piem., *mērs* ‘pilsētas galva’ (ar šauru *ē*) un *mērs* ‘mērīšanas vienība’ (ar platu *ē*).

Ja izvēle ir brīvāka vai pavisam brīva, lielākas tiesības ir iederīgumam. Piem., vēlamā sinonīma lietojumā noteiktā valodas situācijā. Atkarībā no valodas politikas, tradīcijām un daudziem citiem faktoriem arī šeit izvēle var būt kategoriskāka vai brīvāka. Visai bieži sastopama prasība neaizstāt latviskus valodas līdzekļus ar mazāk vēlamajiem kalkiem.

4.1. Valodas praksē nozīmīgas variatīvās mikrosistēmas

Temata labākai izpratnei ir lietderīgi īsumā raksturot trīs aprītē no izvēles viedokļa nozīmīgāko variatīvo mikrosistēmu paralēlismu paveidus – variantus, paronīmus un sinonīmus.

Varianti ir *formāls izvēles līdzeklis* (pieņemot uzskatu, ka varianti ir semantiski identī). To loma aprītē ir visai pieticīga. Izkoptā literārā valodā nevar būt sevišķi daudz variantu – to pārdaudzums liecina par neattīstītu un nekoptu valodu. Varianti parasti pastāv pāros: *literārs* ↔ *neliterārs*. Nevēlamu pāru locekļu izcelsme var būt dažāda – tie var rasties valodas iekšējā attīstībā un var būt arī nevēlami aizguvumi. Visvairāk atkāpju gramatikā (morfoloģijā, sintaksē) un vārddarināšanā veido tieši neliterāri varianti. Tos labojot, jāņem vērā dažādas prasības, piem., mūsdienīgums. Novecojušas formas parasti zūd, nokļūstot resursos, bet var tikt izmantotas arī mākslinieciskos nolūkos – pagātnes ilustrēšanai, personas (personu grupas) izglītības trūkuma demonstrēšanai u. tml. Izvēli nosaka valodas lietotāja izglītība, intelektuālais līmenis, valodas normu zināšanas un attiecīgās prasmes un iemaņas, spēja koncentrēties un sevi kontrolēt. Vispārlietojamiem neitrāliem un automatizētiem variantiem ir ierobežota funkcionēšanas sfēra – galvenokārt *pareizuma līmenis*.

Pašreiz latviešu valodā funkcionē visai daudz neliterāru variantu. Daļa no tiem atspoguļo aktīvus procesus pašā latviešu valodā. Piem., zūd nominatīvs un ģenitīvs ar objekta nozīmi, dodot vietu akuzatīvam, tāpēc arvien uzstājīgāk valodā ienāk neliterārs debitīva formas variants ar akuzatīvu normatīvā

⁶ Šeit un turpmāk ieteicamais variants apzīmēts ar zvaigznīti.

nominatīva vietā: *jālasa grāmatu* – *jālasa grāmata; *nav nauda* – *nav naudas u. tml. Nevietā tiek lietota daudzskaitļa forma saistījumā ar vairākiem vienlīdzīgiem apzīmētājiem, iespējams, citu valodu ietekmē: *Anglijas un ASV valdības* – **Anglijas un ASV valdība*. Plaši sastopams neatzīts partikulārs *kā* lietojums apgalvojuma salīdzinājumos: *Daugava ir platāka kā Gauja* – **Daugava ir platāka nekā Gauja*. [Skaidrojums būtu: *Daugava ir platāka, ne (tik šaura) kā Gauja*.] Imperatīva nozīmē tiek lietota verba indikatīva forma: *Domājat paši!* imperatīva formas **Domājiet paši!* vietā.

Ja abi variantu pāra locekļi atbilst literārajām normām, izvēle ir brīva, tomēr attiecīgā izteikuma vai izteikumu kopuma robežās vēlams lietot vienu no tiem. Literārā valodā ieteicams tikai tik variantu, cik nepieciešams.

Paronīmi⁷ nozīmības ziņā valodas praksē ir līdzvērtīgi variantiem un veido vienu no paralēlismu pamattipiem. Arī izplatība tiem ir samērā liela. Kā teorētiska problēma paronīmi ir apzināti pēdējā laikā, bet praksē tie vienmēr ir bijuši svarīgi. Iespējami gan vārdu, gan konstrukciju paronīmi. Izplatītāki ir vārdu paronīmi. Tiem raksturīga skaniska līdzība un daļēja morfēmiskā sastāva atbilstība. Paronīmu tipi aptver visu valodas sistēmu (Freimane 1993, 110). Visizplatītākie ir derivatīvie paronīmi (ar derivatīvi nosacītām atšķirībām). Iespējami arī gramatisko kategoriju nosacīti paronīmi: *studija* (telpa) un *studijas* (nodarbošanās). Teorētiski iespējami, bet ārkārtīgi reti ir sintaktiskie paronīmi.

Paronīmi nav īpaša leksikas apakšsistēma (kā, piem., sinonīmi) – tā ir *valodas prakses nosacīta funkcionāla mikrosistēma*, kuras apzināšanai nepieciešama precīza semantikas izpratne. Būdami viens no valodas „grūtumu” avotiem, paronīmi var mulsināt valodas lietotājus ar niansētām nozīmju atšķirībām. Tiem var būt sinonīmiskas nozīmes (*dzērējs* un *dzērājs*; *audzēt* un *audzināt*). Neliterāri aizgūti paronīmi ir galvenokārt derivatīvie kalki: *pazvanīt* vēlamā *piezvanīt vietā; *revizors* vēlamā *revidents vietā. Tie var robežoties ar variantiem un sinonīmiem.

Turklāt jāņem vērā, ka vārdiem var būt tikai ārēja, derivatīvi nemotivēta līdzība – tad tie ir neīstie jeb kvaziparonīmi: *tušs* un *tuša*, *komposts* un *kompos*. Kvaziparonīmi robežojas ar īstajiem paronīmiem un var būt grūti no tiem nošķirami.

Sinonīmija aptver visu valodu visos līmeņos, taču izplatītāki un tāpēc arī vairāk izpētīti ir leksiskie sinonīmi. Tie ir viens no galvenajiem valodas ekspresīvās vai ekspresīvi semantiskās diferencēšanas līdzekļiem, kas īpaši nozīmīgi literāros darbos, poētiskā valodā. Taču sinonīmi ir ļoti nozīmīgi arī valodas praksē. To semantiskā tuvība resp. minimāla diference (nevis identums, kā variantiem) nosaka komponentu iespējamo ekspresīvo atšķirību rindās un pāros.

⁷ Termins *paronīms* ir grieķu cilmes vārds: *para* ‘līdzās, garām’, *onyma* ‘vārds’.

Galvenie tipi – jēdzieniskie, ekspresīvie un perifēriskie sinonīmi (Laua 1981, 200–201). Apspriežot nozīmīgi ir ekspresīvie (stilistiski vai emocionāli nianšētie) un perifēriskie sinonīmi, jo, iegūstot vai zaudējot ekspresīvos vai situatīvos konotatīvos komponentus, valodas līdzekļi var mainīt lietojuma sfēru.

Valodas praksē iespējama sinonīmu stilistiska neiederība. Sarunvalodas sinonīmu (kā *dakteris* ‘ārsts’) lietojumam nav nekādas vainas, taču lietotājam vienmēr jāvērtē attiecīgā runas situācija un jāpatur prātā, ka viņš pašreiz izsakās sarunvalodas stilā. Sarunvalodas ekspresija piemīt arī aizguvumiem, kas dažkārt ienāk valodā kā modes vārdi. Būtu jāizmanto mūsu pašu valodas potences: *distributors* – *izplatītājs; *klerks* – *ierēdnis; *tīnis* – *pusaudzis; *ofiss* – *birojs, *kantoris*; *presings* – *sasprindzinājums; *filings* – *jūtas, sajūtas.

Spraigās situācijās aktualizācijas nolūkos tiek izmantoti neitrālā skatījumā neiederīgi valodas līdzekļi. Tādi var būt termini nepiemērotā nozarē subjektīvi motivētā lietojumā. Piem., mūzikas, literatūrzinātnes un daudzu citu nozaru terminus (*duets, sižets, intriga, konference*) un vispārlietojamus vārdus ar ļoti negatīvu saturu (*sagraut, iznīcināt*) sporta komentētāji izmanto tieši iespējami lielākas ekspresivitātes panākšanai – turklāt maz ticams, ka viņi varētu bez tiem iztikt. Atliek vien konstatēt faktus.

Ikdienīšā sarunvalodā bieži tiek pārspīlēts internacionālismu lietojums. Piem., *kvalificēt* ‘atziņ’, *indiferents* ‘vienaldzīgs’, *imponēt* ‘patikt’, *šokēt* ‘pārsteigt’, *globāls* ‘nozīmīgs, svarīgs’, *totāls* ‘pilnīgs, visu aptverošs’, piem., *globāls pasākums, totāls atvaļinājums, totāls deficīts, šokējoši notikumi*. Neitrāli vārdi sarunvalodā aktualizācijas nolūkos bieži tiek aizstāti ar ļoti konkrētas un tāpēc pārspīlētas nozīmes vārdiem: *iekarot* (pircēju atzinību) – *iegūt; *graut* (uztīcību) – *likt zaudēt; *grandiozs* (nams, trauks) – *ļoti liels u. tml.

Perifērisko sinonīmu situatīvās nianšes pārstāv konotatīvie laika, vides un vietas papildkomponenti nozīmēs – literārajā valodā ienāk valodas līdzekļi no resursiem un citām sfērām: 1) novecojuši valodas līdzekļi (*teju, pulka, pagērēt*), 2) apvidvārdi (*puisietis, glabāt* (bērnu) ‘pieskatīt’), 3) profesionālismi *lente* – *kinofilma; *pendelis* – *soda sitiens (sportā); *šālis* – *nomalis.

Ekspresīvie sinonīmi ar tiem piemītošajiem konotatīvajiem komponentiem var tikt lietoti bez iebildumiem – iebildumi rodas tikai tad, kad tos sāk lietot nevietā, neitrālā tekstā. Ja neliterārumš nav tik jūtams, tie ar laiku var ienākt valodā un pamazām pāriet neitrālu valodas līdzekļu kategorijā. Piem., daļēji tas pašreiz notiek ar dažiem vārdiem aktualizētā, pārspīlējuma nozīmē: *milzīgi zaudējumi, grandiozi panākumi* u. tml.

Valodas līdzekļu attīstību un apriti visvairāk ietekmē tieši *sinonīmi*.

4.2. Valodas praksē *relatīvi pasīvas variatīvās mikrosistēmas*

Ar apriti saistītas vēl arī citas, iepriekš neminētas, mikrosistēmas, bet to komponentu savstarpējā aizstājamība nav tik izteikti aktīva kā iepriekš aplūkotojām (vai tādas vispār nav). Pirmām kārtām te jāmin no paralēluma viedokļa

problēmiskā homonīmija. Pie paralēlām mikrosistēmām minēta vēl arī tā sauktā gramatiskā polisēmija un kontaminācija (Freimane 1993, 125–140), bet īpašu vietu ieņem antonīmi. Par šo mikrosistēmu lomu apritē turpmāk.

4.2.1. Homonīmi valodas apritē

Homonīmi ir formāli identi un semantiski krasi diferenti, un parasti veido pārus. Tie, tāpat kā varianti un paronīmi, ir galvenokārt vārdi (Laua 1981, 53–62). Homonīmija var būt: 1) pilnīga jeb paradigmātiska un 2) daļēja jeb sintagmātiska.

Pilnīgā (paradigmātiskā) homonīmija ir divējāda – *leksiska* (*balle* ‘sarīkojums’ un *balle* ‘atzīme’; *delta* ‘upes grīva trīsstūra veidā’ un *delta* ‘grieķu alfabēta burts’) un *derivatīva* (to veido galvenokārt deminutīvi: *vilnītis* ‘sēne’ un *vilnītis* ‘deminutīvs no *vilnis*’; *tupelīte* ‘dzīvnieks’ un *tupelīte* ‘deminutīvs no *tupele*’). Fonētiska homonīmija nav iespējama homonīmu pilnīgā formālā identituma dēļ.

Ļoti svarīgs homonīmu identificēšanā ir konteksts – daļējā (sintagmātiskā) homonīmijā ir runa nevis par vārdiem, bet par to formām – sakrīt daļa formu. Tā ir konstatējama *tikai kontekstā*. Sastopami morfoloģisko formu homonīmi: *lama* ‘dzīvnieks’, sieviešu dzimte – *lama* ‘garīdznieks’, vīriešu dzimte; *takts* mūzikā, 6. deklinācijas vārds un *takts* ‘smalkjūtība’ 1. deklinācijas vārds.

Iespējama arī sintaktisko konstrukciju homonīmija. Piem., teikumam *Nav tautas bez dziesmas* ir divas atšķirīgas nozīmes 1) *katrai tautai ir savas dziesmas* un 2) *ja nav dziesmu, nav arī tautas*. Šādā gadījumā lietojumu nosaka konsituācija.

Konstatēta arī sintagmātiski nosacīta neīstā jeb kvazihomonīmija. Pie tās pieder 1) tā sauktie homofoni (*varbūt* – *var būt*) un 2) homogrāfi ar diferentu izrunu (*koks* ‘pavārs’ – *koks* ‘augš’).

4.2.2. Mikrosistēmas ar īpaši iezīmētu orientāciju

Bez iepriekš raksturotajām ir arī mazāk apzinātas un izpētītas paralēlismu sistēmas (Freimane 1993, 125–140). To komponenti netiek izmantoti tik aktīvi kā iepriekš minēto mikrosistēmu komponenti – reizēm rodas pat šaubas par attiecīgu mikrosistēmu eksistenci. Gramatiskā polisēmija (tā tiek uzskatīta arī par vārda formu homonīmiju) un kontaminācija īpaši vērtējamās tieši valodas normatīvajā daļā. Attiecīgie paralēlismi – gramatiskās polisēmijas locekļi un kontamināti – tajā dažkārt vērtējami arī negatīvi.

Gramatiskā polisēmija radusies konversijas vai cita līdzīga procesa rezultātā, un tās locekļi⁸ ir vienādi skanoši vārdi no atšķirīgām morfoloģiskajām paradigmām (Freimane 1993, 125–127). Piem., *aktīvs* (*aktīvs skolēns* un *klases*

⁸ Teorētiski gramatiskā polisēmija ir iespējama arī konstrukcijās, bet pašreiz konstatēti tikai vārdi.

aktīvs). Ieteicams atturēties no gramatiskās polisēmijas gadījumu vairošanas, bet kā valodas parādība tā nav vērtējama negatīvi.

Gramatiskā polisēmija, tāpat kā daļējā homonīmija, ir sintagmātiski nosacīta un identificējama *tikai kontekstā*. Tās izveides ceļi ir grūti nosakāmi. Tiek saglabāts nozīmes elementu adekvātums – piem., adjektīviem substantivējoties un vārdkopu aizstājot ar vārdu, varētu tikt ekonomēti valodas līdzekļi, atmetot zināmu locekli un paturot jauno, informatīvi nozīmīgāko vārdkopas atkarīgo komponentu, piem., *Jauņš ar spēku, vecs ar prātu* (atmests vārds *cilvēks*). Pret šādiem gadījumiem no normu viedokļa iebildumu nav.

Kontaminācija⁹, tāpat kā paronīmija, saistāma ar valodas praksi. Konstatēti 1) semantiskie kontamināti un 2) konkrēti leksiski, frazeoloģiski un sintaktiski kontamināti. Par *semantisko kontamināciju* uzskatīta jaunu vārdu pārnesto nozīmju rašanās, kas vērtējama pozitīvi, tāpēc to vispār varētu nesaistīt ar kontaminācijas jēdzienu. Pārējie – īstie – kontaminātu tipi ir nevēlami.

Visai neskaidrajā kontaminācijas procesā gan pēc nozīmes, gan pēc formas valodas vienības krustojas un rodas jauni valodas līdzekļi, sajaucot divu vārdu vai izteicienu daļas. Kontamināti rodas kā atkāpes no ūzusa – līdz tam nebijuši, ļoti konkrēti, neparasti un no literāro normu viedokļa nevēlami. Latviešu valodā pašreiz visizplatītākie ir konstrukciju kontamināti. Piem., *aizstāvēt grādu* un *piešķirt disertāciju* – no **aizstāvēt disertāciju* un **piešķirt* (zinātnisku) *grādu*. Vārdu kontaminātu ir pavisam maz. Piem., *korektēt* (no *korekcija* un *koriģēt*).

Kontamināti būtu nopietni jāpētī, arī psiholingvistiskā aspektā. Tie papildina valodas attiecīgos semantiskos mikrolaukus ar nevēlamiem komponentiem. Varētu pat šaubīties par to, vai kontamināti veido variatīvu mikrosistēmu.

4.3. Antonīmi kā īpaša valodas mikrosistēma

Semantisko elementu klātiešana vārdu nozīmēs nebūt neliecina, ka attiecīgie vārdi spēj viens otru aizstāt (kā, piem., vārdi *civils* un *pilsonisks*, *runāt* un *kliegt*). Ja vārdi viens no otra, cits no cita atšķiras tikai ar atsevišķiem semantiskajiem elementiem, bet tiem ir daudz integrētājelementu, iespējamās situācijas, kurās *atšķirīgie elementi kļūst nebūtiski, nesvarīgi*, un dotos vārdus iespējams savstarpēji aizstāt. Un otrādi – vienādas nozīmes vārdi kādā noteiktā gadījumā resp. kontekstā vai situācijā kļūst par antonīmiem. Piem., verbi *dzīvot* un *eksisistēt* ir sinonīmi, bet teikumā *Viņš nedzīvo, viņš tikai eksisistē* tie kļūvuši par antonīmiem.

Arī antonīmi veido mikrosistēmu. Parasti veidojas antonīmu pāri, taču tie neietilpst paralēlismu sistēmā, jo pāru locekļi *nav savstarpēji aizstājami* – tie 1) veido semantisku opozīciju un 2) atšķiras arī formāli.

⁹ Latīņu *contaminatio* 'savienošana, sajukšana'; franču *contamination* 'izkropļošana, sabojāšana'; angļu *contamination* 'aptraipīšana, apgānīšana, samaitāšana'.

Reizēm valodas praksē konstatēti vārdi, kas būtu aizstājami ar antonīmiem. Tādi var būt neliterāri kalki, piem., latviešu valodā atvasinājumi ar *ne-*: *neslikts* (sal. krievu *neplohoj*), kas latviešu valodā būtu aizstājams ar antonīmu *labs*: *Šogad iegūta neslikta miežu raža*. Arī *nereti* (sal. krievu *neredko* – antonīms *bieži*): *Nereti cilvēki nedomā par savu veselību*. Netradicionāls antonīma lietojums vērojams vecuma apzīmējumos: *Puisēns ir piecus gadus mazs*. Latviešu valodā pēc tradīcijas saka: *vienu gadu vecs*. Tikai speciālos gadījumos, kad īpaši grib uzsvērt personas jaunumu, lieto netradicionālu saistījumu: *divdesmit gadu jauns*. Nevēlams antonīmu lietojums kontekstā var rasties arī nejauši, piem., *Finālā jau no starta atrāvās Līgurs* (piemērs no Freimane 1993). Šeit termins *finālsacensības* īsināts par *fināls*, veidojot grūti uztveramu antonīmu *starts* un *fināls* sablīvējumu.

5. Funkcionāli iezīmētie variatīvo mikrosistēmu lauki

Variatīvo mikrosistēmu eksistence konstatējama tikai valodas praksē. Starp mikrosistēmu komponentiem pastāv noteiktas attiecības – 1) semantisks (leksisks un gramatisks) un formāls resp. ārēji uztverams identums resp. tuvība un 2) semantiska un/vai formāla diference. Katrai mikrosistēmai ir savs, tās īpatnībām atbilstošs funkcionāli nosacīts *semantiskais lauks* – to veido mikrosistēmas komponentu lietošanas iespējas noteiktos leksiski semantiskos un gramatiski semantiskos nosacījumos atbilstošās formās.

5.1. Opozīciju loma variatīvuma analīzē

Valodas variatīvums balstās uz opozīcijām – tās valda visās mikrosistēmās. Variatīvajās mikrosistēmās dominē pēc svarīguma atšķirīgas opozīcijas.

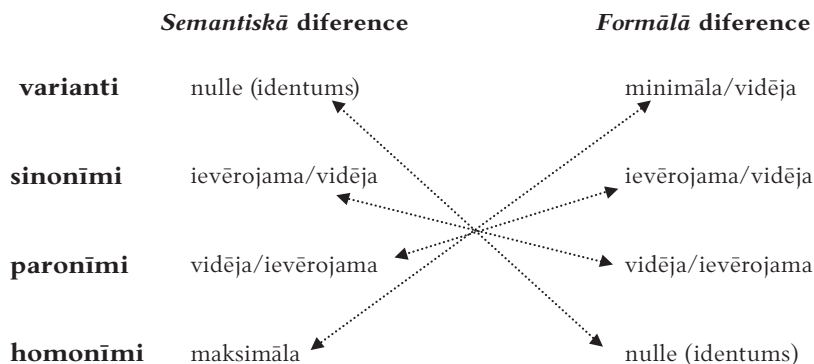
Pirmās pakāpes opozīcija variatīvajā ir opozīcija ar visai valodas būtībai atbilstošu vispārinātu nozīmi: variatīvo komponentu *semantiskais* ↔ *formālais* aspekts.

Otrās pakāpes opozīcija ir raksturīga *tieši variatīvajam* – tā ir opozīcija *identums* ↔ *diference* resp. komponentu līdzīgums/atšķirība. Obligāts nosacījums attiecīgās mikrosistēmas un tās komponentu identificēšanai ir *kopējā semantiskā pamata saglabāšana*. *Semantiski integrējamie elementi* komponentu nozīmēs *garantē pašu mikrosistēmu eksistenci*.

Mikrosistēmu komponentu savstarpēju semantisku un formālu atšķirību resp. diferenci var ilustrēt šādi¹⁰:

¹⁰ Ārēji līdzīgā simetriskā shēmā grāmatā *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā* (Freimane 1993, 83) dots cits – galveno paralēlismu paveidu semantiskā un formālā aspekta – salīdzinājums.

Nozīmīgāko mikroshēmu komponentu diferenciāls salīdzinājums

2. shēma. Nozīmīgāko mikroshēmu komponentu salīdzinājums.

Mikrosistēmu komponentu – galvenokārt vārdu – formālais aspekts izpaužas realizācijā kā *skanējums*¹¹, bet *semantisko* aspektu pārstāv galvenokārt leksiskā semantika.

Minēto četru mikrosistēmu komponentu lietojums ir pakļauts *potenciālas funkcionālas aizstājamības* prasībām. Tie iekļaujas noteiktā sistēmā, kuras galējos polus pārstāv semantiski identie varianti un formāli identie homonīmi. Starp tiem atrodas sinonīmi – tiem piemīt semantiski diferencēta tuvība un lielāka vai mazāka formāla diference; mazākā formālā diference tos tuvina variantiem vai paronīmiem. Paronīmi ieņem īpašu vietu – tie parasti ir vienas saknes un vienas vārdšķiras vārdi ar tuvu, bet tomēr semantiski atšķirīgu nozīmi (*ilggadējs* un *ilggadīgs*, *virsa* un *virsmā*) un, tāpat kā sinonīmi, ir gan semantiski, gan formāli diferencēti, bet tiem diferenci parasti nosaka vārddarināšanas līdzekļu semantiskās atšķirības – minēto pazīmju dēļ tie var robežoties gan ar variantiem, gan ar sinonīmiem.

Tātad varam secināt, ka variantu lietojums atbilst saziņas mērķiem un ir *formāli motivēts*, bet homonīmu lietojums ir *semantiski motivēts*. Sinonīmu izvēli nosaka *konsituatīvs adekvātums* ar ievērojamu vai vidēju diferenci starp komponentiem, bet paronīmu lietojums ir *semantiskā normatīvuma motivēts*.

¹¹ Latviešu leksikogrāfijā *vārda skanējums* kā iespējamām pārmaiņām pakļauts lingvistisks jēdziens nav īpaši raksturots – tas darīts tikai derivācijas aspektā. *Valodniecības pamattermiņu skaidrojošajā vārdnīcā* (2007) šķirkļa *skanējums* nav. Būtu pieņemams šāds formulējums: skanējums ir „valodas vienības ārējā vai skaniskā puse atšķirībā no to iekšējās puses – satura, nozīmes” (Ahmanova 1966, 158).

5.2. Izvēles iespējas variatīvajā

Katru formāli semantisko mikrosistēmu veido rindas vai pāri (sinonīmu rindas, morfoloģisko formu variantu pāri u.tml.). Katrā mikrosistēmā notiek attiecīgās rindas vai pāra locekļu savstarpēja iedarbe, proti, *konkurence* semantiskajā resp. *identuma* vai *tuviības* aspektā un *diferencēšanās nepieciešamība* otrajā – *atšķirību* aspektā, realizējoties variatīvajā galvenajai opozīcijai *identums* ↔ *diference*.

Komponentu izvēlē darbojas valodas līdzekļu *potenciālas aizstājamības princips*. Izvēli galvenokārt nosaka konkurējošo komponentu *diference*, bet identums savukārt katram konkrētajam komponentam garantē *vieta* attiecīgajā mikrosistēmā.

Paralēliski identificējami *pēc attieksmēm ar citiem* attiecīgās mikrosistēmas komponentiem pāros vai rindās. Izvēle attiecas uz *vienu* konsituācijā adekvāti iederīgu pāra vai rindas komponentu atbilstoši *semantiskā adekvātuma prasībām*.

5.3. Variatīvo komponentu semantisko un formālo pazīmju intensitāte

Identificējot, analizējot un izmantojot paralēlismus, ir svarīgi raksturot mikrosistēmu komponentu semantisko un formālo pazīmju *intensitāti* un noteikt identuma vai arī diferences *intensitātes pakāpes*. Reizēm tas ir grūti izdarāms – iespējams tikai teorētisks šķīrums gan semantiskā, gan arī formālā aspektā.

Semantisks identums S^1D_{null} piemīt variantiem (*sisināt* – *sirsināt*, *kārs* – *kārīgs*). Formāls identums F^2D_{null} piemīt homonīmiem: *balle* (*balle* ‘sarīkojums’ un *balle* ‘mērvienība’); *aktīvs* (*aktīvs* skolēns – klases *aktīvs*).

Kā semantiskā diference S^1D , tā arī formālā diference F^2D pēc intensitātes var būt trejāda – minimāla, vidēja vai maksimāla.

Minimāla semantiska diference S^1D_{min} raksturīga sinonīmiem [*sudrabs* – poētisms *sidrabs*]; minimāla formāla diference F^2D_{min} raksturīga gan paronīmiem [*rudzāji* – *rugāji*], gan sinonīmiem: [*sudrabs* – poētisms *sidrabs*]¹². Tieši uz šī pamata reizēm starp paronīmiem un sinonīmiem pastāv grūti tveramas robežas.

Visgrūtāk ir nosakāma vidējā semantiskā diference S^1D_{mid} . Parasti tā ir raksturīga paronīmiem [*palodze* (logam) – *paloda* (logam un durvīm); *dabīga kafija* – *dabiska* izturēšanās]. Tāpat arī vidēja formāla diference F^2D_{mid} raksturīga paronīmiem [*pirmatnējs* ‘sākotnējs’ – *pirmatnīgs* ‘primitīvs’]. Arī šajā sfērā pastāv problēmas ar mikrosistēmu robežām.

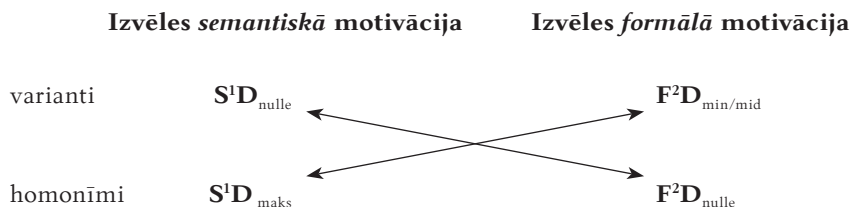
---

¹² Šeit nav kļūdas – piemērs *sudrabs* – *sidrabs* noder gan semantiskas, gan formālas diferences gadījumā.

Starp paronīmiem un sinonīmiem kā semantiski un formāli diferentiem veidojas zināms *līdztiesīgums* – parasti vidēja semantiska un formāla intensitāte.

Maksimāla semantiska diference S^1D_{maks} piemīt homonīmiem [*boa* ‘žņaudzējčūška’ un *boa* ‘uzliekama apkakle’]. Maksimāla formāla diference F^2D_{maks} raksturīga sinonīmiem [*ķīte* – *tepe*, *katls* – *grāpis* (īpašs katls)].

Varianti ar homonīmiem veido *simetrisku pāri* ar spilgti pretstatāmām semantiskās un formālās diferences intensitātes pakāpēm:

3. **shēma.** Variantu un homonīmu attieksmes.

Ietverot šādā sistēmā sinonīmus un paronīmus (kā rādīts iepriekšējā shēmā), veidojas formāli un semantiski atšķirīgu mikrosistēmu apvienojums pēc simetriskām pazīmēm, kas rāda teorētiski izsecinātas variatīvo valodas līdzekļu savstarpējās sakarības un funkcionālās iespējas.

5.4. *Lauka princips variatīvuma analizē*

Pēdējā gadsimta gaitā arvien lielāku nozīmību ir ieguvusi *valodas lauku* teorija. Tā laukus ne vien apraksta, bet arī iesaista analizē. Viens no valodas faktu *sistēmiskas analīzes* veidiem ir *lauka princips* (Bondarko 1972, 20). Galvenā no valodas laukos valdošajām opozīcijām ir *centrs* ↔ *perifērija*. Tā konstatējama katrā laukā un nosaka gan katra lauka *gaišo kodolu*, gan arī robežjoslas starp laukiem.

Latviešu valodniecībā iezīmēti semantiskie un gramatiskie lauki (Freimane 2014, 37–39) un samērā detalizēti pētīts personas semantiskais lauks (Freimane 2008, 110–135).

Variatīvuma analizē izmantojamas trīs *diferenciālās izvēles* iespējas: 1) *formāla diference* F^2D (kā variantiem), 2) *kombinēta (formāli semantiska) diference* KD (kā paronīmiem un sinonīmiem) un 3) *semantiska diference* S^1D (kā homonīmiem). Diferenciālās izvēles iespējas attiecas *uz visām* variatīvajām mikrosistēmām.

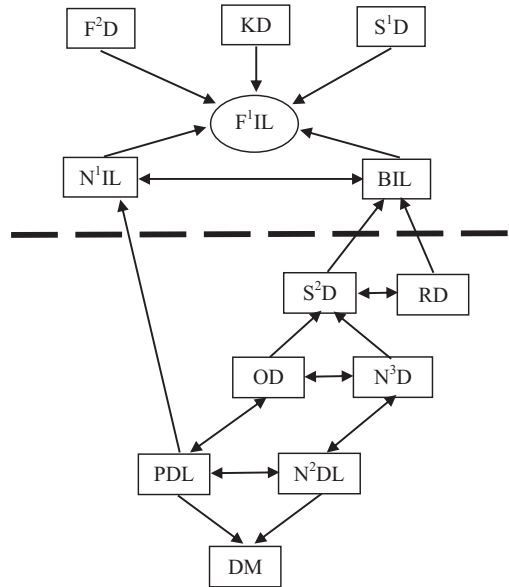
Variatīvās izvēles lauki veido hierarhisku sistēmu, kuras pamats ir visaptverošais *funkcionālās izvēles lauks* F^1IL . Tajā atrodas visi izvēlei pakļautie variatīvie valodas līdzekļi un realizējas visas nozīmīgās valodiskās opozīcijas:

- 1) *formāla* ↔ *semantiska*, 2) *normatīva* ↔ *brīva*, 3) *pozitīva* ↔ *negatīva* un
- 4) *ordināra* ↔ *neordināra*.

Variatīvās izvēles lauki

Funkcionālie maksilauki

Detalizētie diferenciālie lauki

4. shēma. Variatīvās izvēles lauks.

Funkcionālas izvēles lauka pamatu veido divi opozicionāri lauki: **normatīvas izvēles lauks** N¹IL ↔ **brīvās izvēles lauks** BIL, katrs ar atšķirīgiem izvēles nosacījumiem.

Normatīvās izvēles lauks N¹IL un brīvās izvēles lauks BIL abi kopā atbilstoši galvenajam principam – *konsituatīvi adekvātas informācijas izvēles prasībām* – veido lielo **funkcionālās izvēles maksilauku**.

Diferencēti detalizēta izvēle notiek abās maksilauka daļās pēc valodas līdzekļu funkcionālām pazīmēm. Tā realizējas **diferenciāli detalizētajos** mikrolaukos gan kā *pozitīva* ↔ *negatīva* visā sistēmā, gan kā *ordināra* (*parasta, ikdienišķa*) ↔ *neordināra* brīvās izvēles laukā.

Normatīvās izvēles lauks N¹IL orientēts uz maksimāli precīzu verbālu informāciju – tajā funkcionē literārā valoda un dominē pozitīvā izvēle, kas atkarīga no valodas lietotāju zināšanām un subjektīvas attieksmes pret valodas

faktiem. Izvēle atbilstoši pastāvošajām normām, konvencijai u. tml. ir *kategoriski nosacīta*. Galvenā tajā ir precīza, adekvāta un neitrāla informācija. Forma ir literāra – lai nenovērstu uzmanību no satura uz iespējamiem nebūtiskiem aspektiem. Šis lauks ir detalizēts divos diferenciālajos laukos: *pozitīvs diferenciālais lauks* ↔ *negatīvs diferenciālais lauks*. Komponentu pāros (rindās) veidojas opozīcija: *pozitīvs* resp. *literārs* ↔ *negatīvs* resp. *neliterārs*. Uz negatīvo diferenciālo lauku attiecināmi, piem., kontamināti. Izvēle atstāta valodas lietotāja ziņā.

Katra variatīvā mikrosistēma atbilstoši tās īpatnībām meklējama noteiktos *funkcionālajos laukos*.

Variantiem kā semantiski identiem vai ļoti tuviem raksturīgs *formālas diferences lauks*. Tajā veidojas komponentu *potenciālās aizstājamības zona* ar formālas izvēles iespējām. Arī pozitīvā izvēle tiem ir formāla: *bambuss – *bambuks*; *lente – *lenta* u. tml.

Paronīmi pastāv tieši *pozitīvās izvēles lauka centrālajā daļā*. Tajā koncentrējas galvenie valodas „grūtumi”. Afiksu semantiskā diference izvirza paronīmus par valodas praksē funkcionāli ļoti nozīmīgu variatīvu mikrosistēmu, kas pieejama lietotājam ar nepieciešamām konkrētām zināšanām, lai atbilstoši komponentu semantikai un struktūrai spētu tos identificēt un attiecīgi diferencēt pēc lietojuma. Izvēli nosaka *semantiskā diference*.

Tā kā *negatīvās diferenciālās izvēles lauks* N²DL ir neordinārs pēc būtības un tajā funkcionē nevēlami komponenti no visām variatīvajām mikrosistēmām, arī no brīvās izvēles lauka, ir lietderīgi vispirms pievērsties brīvās izvēles laukam, bet negatīvo diferenciālo lauku N²DL un neordināro diferenciālo lauku N³DL pēc tam raksturot kopā, kā tas turpmāk darīts.

Brīvās izvēles laukā BIL realizējas semantiski niansēta un kontekstuāli iederīga izvēle. To veido patstāvīgi komponenti ar dubultu – gan formālu, gan semantisku – diferenci, taču izvēli motivē tieši *semantiskā diference*.

Brīvās izvēles laukam BIL ir divi pakārtoti opozicionāri lauki: **saziņas diferenciālais lauks** S²DL ↔ **radošais diferenciālais lauks** RDL. Galvenie paralēlismu tipi tajos ir *sinonīmi* un *paronīmi*. Nebūtiskā semantiskā diference sinonīmu mikrosistēmā nosaka iespēju realizēties brīvās potenciālas aizstājamības principam, bet paronīmu sistēmā šādas iespējas nav.

Var arī izvirzīties komponentu identificēšanas problēma un rasties grūtības paralēlismu tipu savstarpējā nošķiršanā. Piem., grūti identificēt paralēlismus *blakus* – *blaku*; *papildus* – *papildu* – vai tie ir varianti vai paronīmi (Freimane 1993, 102–103).

Saziņas diferenciālo lauku S²DL veido divi opozicionāri mikrolauki: **ordinārais diferenciālais lauks** O²DL ↔ **neordinārais diferenciālais lauks** N³DL.

Ordinārajā diferenciālajā laukā O²DL funkcionē gan normēta literārā valoda, gan tā sauktā literārā sarunvaloda – neitrāli vispārlietojami valodas līdzekļi (piem., semantiski un perifēriski diferencējami sinonīmi *līnāt*, *līt*, *mīgot*, *rasināt*, *smidzināt*; arī *dakteris* ‘ārsts’, *taksis* ‘taksometrs’ u. tml.). Šis lauks

gandrīz visā platībā pārklājas ar normatīvās izvēles lauku N²IL, un tajā dominē *pozitīva izvēle*. Literārās sarunvalodas līdzekļi ir ļoti mainīgi, nenoteikti, tāpēc to lietojums no normatīvā viedokļa var būt riskants.

Neordinārais diferenciālais lauks N³DL gandrīz pilnīgi pārklājas ar *negatīvas izvēles lauku*, kurā funkcionē normām neatbilstoši valodas līdzekļi no visiem laukiem. Piem., neliterāri varianti *akomponēt* (*akompanēt), *uzdarboties* (*riko-ties) u. tml. Tajā funkcionē negatīvi vērtējami valodas līdzekļi no dažādiem neliterāriem paveidiem (kā vienkāršruna, žargoni, argo u. tml.).

Radošajā diferenciālajā laukā RDL uz ordinārā fona izceļas stilistiski un perifēriski iezīmēti ekspresīvi valodas līdzekļi. Arī vēl nebijuši, kāda noteikta autora radīti, okazionāli. Ekspresīvu valodas līdzekļu lietojums nevieta parasti liecina par valodas lietotāju paviršību vai nevēlēšanos iedziļināties reizēm visai grūti formulējamās ekspresivitātes nosacījumos, kā arī par valodas izjūtas trūkumu. Tāds var būt poētisma nemotivēts lietojums neitralā tekstā (piem., *dusēt sargpostenī*). Arī valodas līdzekļa pārvirze no pozitīva lietojuma sfēras negatīvā vai otrādi (sk. iepriekš minēto verbu *darīt un veikt* salīdzinājumu 2.3.).

Lauku teorijas ietvaros iespējams vispusīgi vērtēt valodas līdzekļu lietojumu izvēles laukos saistījumā ar lietotāja valodas izjūtu (sk. 2.3.), kas līdz šim tikpat kā nav darīts. Rūpes par valodu un tās attīstību saistītas ar lietotāju kopējo kolektīvo valodas izjūtas izkopšanu.

Sinonīmiem raksturīgs *nebūtiskas semantiskas diferences lauks*: atšķirība var būt leksiskajā semantikā, bet tikai tik daudz, lai varētu realizēties *potenciālas aizstājamības princips* un komponenti pēc vajadzības varētu nomainīt viens otru, cits citu, nezaudējot savu semantisko pamatu – galvenos, konstruējošos nozīmju semantiskos elementus. Paliek brīva izvēle kā leksiski semantiskām niansēm, tā arī perifēriskām niansēm resp. ekspresivitātei.

Gandrīz visas paralēlismu mikrosistēmas funkcionē literārās valodas resp. literārā standarta *normatīvās izvēles laukā*, bet katrai mikrosistēmai izvēle ir atšķirīga. Izvēle ir atkarīga no normētāja kompetences un arī subjektīvas izvēles, ņemot vērā sabiedrības kopējās zināšanas, konvencijas prasības un vēl citus iespējamus normēšanas nosacījumus.

Paronīmiem normatīvās izvēles lauks ir galvenais pastāvēšanas nosacījums. Ja, piem., atvasināti vārdi par variantiem kļūst, afiksiem desemantizējoties, t. i., zaudējot derivatīvo nozīmīgumu, tad ar paronīmiem ir tieši otrādi – par tiem mēs vispār varam runāt tikai to semantisko atšķirību dēļ, ko derivatīvie afiksi tiem piešķir. Tāpēc tieši paronīmi ir ļoti svarīgi valodas praksē un literāro normu realizācijā – ir jāuztver un jāsaprot attiecīgo diferencētāja-fiksu nozīmes (tas attiecas uz visiem paronīmu tipiem). Piem., jāmacās šķirt nozīmes vārdiem *suka* un *sukas*, *valodīgs* un *valodisks*, *spiede* un *spiedne*, *zālājs* un *zāliens* u. tml. Normatīvajā izvēles laukā neietilpst mikrosistēmu negatīvie komponenti, kas nedod nekādu izvēles iespēju.

Homonīmu un antonīmu funkcionēšanā – kā, protams, valodā vispār – ļoti svarīgs ir *informācijas izvēles adekvātums*. Uz to attiecināmi arī paronīmi. Ļoti nosacīti te iederas varianti un sinonīmi, kuriem galvenais ir komponentu semantiskais identums vai tuvums un ar to saistītās visai brīvās izvēles resp. aizstājamības iespējas.

6. Konteksta loma paralēlismu identificēšanā

Paralēlismu atkarība no konteksta ir semantiski nosacīta.

Variantus kā semantiski identus un formāli diferentus iespējams šķirt tikai pēc formālām pazīmēm, un tāpēc tie ir leksiski un semantiski patstāvīgi un iekļaujas attiecīgajā kontekstā kā nepieciešamās informācijas sniedzēji. Semantiskais identums tiem nodrošina *kontekstuālu patstāvīgumu*.

Abējādi – gan semantiski, gan formāli – diferentie paronīmi un sinonīmi ir *relatīvi patstāvīgi*, to atkarība no konteksta izpaužas funkcionāli – kā *adekvāta kontekstuāla atbilde*.

Savukārt formāli identajiem homonīmiem ārēju formālu diferencētāju pazīmju nav. Formālais identums un parasti krasi atšķirīgā semantiskā diference padara tos *pilnīgi atkarīgus no konteksta*. Tieši tāpat kā homonīmi, no konteksta ir atkarīgi arī gramatiskās polisēmijas locekļi. Šis fakts liecina, ka gramatisko polisēmiju varētu uzskatīt par homonīmijas paveidu.

Tātad mikrosistēmu komponentu atkarībai no konteksta var būt dažādas gradācijas. Pilnīga semantiska identitāte attiecīgajiem komponentiem garantē leksiski semantisku neatkarību – kā variantiem. Zināma kontekstuāla neatkarība garantēta arī komponentiem ar abējādu, semantisku un formālu leksiski semantisku diferenci – kā sinonīmiem. Paronīmus – arī ar abējādu diferenci – var uzskatīt par relatīvi patstāvīgiem, jo tie ir vairāk atkarīgi no konteksta nekā varianti un sinonīmi – tiem raksturīga semantiska tuvība un neliela (parasti derivatīvi motivēta) formāla atšķirība, tāpēc to nozīmes iespējams identificēt un ilustrēt tikai atbilstošā kontekstā. Turpretim krasa semantiska diference nosaka attiecīgās mikrosistēmas komponentu pilnīgu atkarību no konteksta – kā homonīmiem.

7. Variatīvo mikrosistēmu saskare un pārejas joslas

Variatīvuma nozīmīgumu valodā un tās attīstībā nosaka mikrosistēmu komponentu savstarpējās konkurences iespējas. Identums palīdz saglabāt mikrosistēmas, bet diference sarežģī un reizē arī bagātina valodu, radot konkurenci un nodrošinot valodas līdzekļu izvēles iespējas.

Visi paralēlismu tipi, būdami savstarpēji saistīti un bieži vien grūti savā starpā norobežojami, var dažādi sekmēt valodas līdzekļu apriti. Varianti var kļūt par paronīmiem (kā, piem., ir noticis ar *prozaisks* 'ikdienišķs' un *prozisks* 'uz prozu attiecināms, ar prozu saistīts'), paronīmi robežojas ar sinonīmiem u. tml.

Paronīmi var robežoties gan ar variantiem, gan arī ar sinonīmiem. Sinonīmiskas nozīmes ir paronīmiem *dzērējs* un *dzērājs*; *audzēt* un *audzināt*. Paralēlismu identifikācijas grūtības ir likumsakarīgas un aktivizē valodas lietotāju uzmanību. Piem., paronīmu vai vienas saknes leksisko sinonīmu (kā *sapratne* – *izpratne*, *meitene* – *meitēns*) vērtējums atkarīgs no valodas lietotāja ieceres un informācijas prasībām. Grūtības paralēlismu identificēšanā rada arī citi faktori. Piem., aizgūtu vārdu savstarpējs sastatījums vai sastatījums ar pašu valodas vārdiem. Ja vārdiem nav kopējas saknes un ir tikai ārēja līdzība, to nozīmēs nav integrētājelementu un starp tiem nav arī diferenciāli nosacītas izvēles iespēju. Tad veidojas *neīstie* jeb *kvaziparalēlismi*. Piem., kvaziparonīmi *tušs* un *tuša*, *komposts* un *kompots* u. tml. Kvaziparalēlismi robežojas ar īstajiem paralēlismiem un var būt no tiem grūti nošķirami.

Paralēlismu tipi savstarpējā konkurencē dažādi ietekmē valodas līdzekļu apriti. Visvairāk un dažādā veidā apriti ietekmē tieši sinonīmi.

Mikrolaukus ne vienmēr iespējams savstarpēji strikti norobežot. Tie it kā uzklājas cits uz cita, veidojot *daudzslāņainu* sistēmu. Mikrosistēmu laukus būtu vēlams detalizētāk pētīt no *funkcionāli gramatiskā* viedokļa.

Ņemot vērā minētās laika fāzes un valodas līdzekļu attīstību tajās, ir likumsakarīgi pieminēt *valodas līdzekļu potenciālās nezūdāmības likumu*, jo valodā nekas nezūd pilnīgi un pavisam (Freimane 2014, 59). Fiksēts un saglabājies novecojis valodas līdzeklis noteiktos nosacījumos var atkal atgriezties valodā jau citā statusā. Neaktuālam valodas līdzeklī ir potenciāla iespēja aktualizēties. Šo potenču realizācija ir atkarīga no sociāliem apstākļiem.

Saīsinājumi un apzīmējumi

B	brīvs
D	diference, arī diferenciāls
F ¹	funkcionāls
F ²	formāls
K	kombinēts
L	lauks
M	mikro (mini)
maks	maksimāls
mid	vidējs
min	minimāls
N ¹	normatīvs
N ²	negatīvs

N ³	neordinārs
nulle	pazīmes nav
O ¹	opozīcija
O ²	ordinārs
P	pozitīvs
R	radošs
S ¹	semantika, arī semantisks
S ²	saziņa

Literatūra

1. Ahmanova, Ol'ga. 1966. *Slovar' lingvističeskikh terminov*. Moskva: Sovetskaja enciklopedija.
2. Baldunčiks, Juris, Pokrotniece, Kornēlija. 1999. *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Jumava.
3. Bondarko, Aleksandr. 1972. K teorii polja v grammatike. *Voprosy jazykoznanija*. 3, 20–35.
4. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
5. Freimane, Inta. 2008. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
6. Freimane, Inta. 2014. Valoda semantiski funkcionālā aspektā. *Valoda: nozīme un forma*. 5. *Opozīcijas sintaksē un semantikā*. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 33–61.
7. Guļevska, Dainuvīte (red.). 1987. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga: Avots.
8. Laua, Alīse. 1981. *Latviešu leksikoloģija*. Rīga: Zvaigzne.
9. Laua, Alīse, Ezeriņa, Anna, Veinberga, Silvija. 1996. *Latviešu frazeoloģijas vārdnīca*. II. Rīga: Avots.
10. Shherba, Lev. 1957. Sovremennyy russkij literaturnyj jazyk. *Izbrannye raboty po russkomu jazyku*. Moskva: Uchpedgiz, 113–129.
11. Siliņš, Edgars Imants. 1999. *Lielo patiesību meklējumi*. Rīga: Jumava.

Summary

The article is devoted to functional analysis of linguistic variation with particular emphasis on the role of parallelisms in the circulation of language resources. A theory of variable linguistic fields has been put forth. Methodologically, both traditional structurally oriented methods as well linguistic field analysis are considered to be equally important. The basic method of functional investigation is the opposition method, whereas the main principle of field analysis is potential substitutability of language resources.

The microsystem of parallelisms is best characterized by opposition *identity* vs. *difference*. The existence of microsystems is guaranteed by integral semantic elements of their elements. The proposed schema of linguistic fields is presented focusing on functional maxi-fields as well as differential fields. The schema as a whole reveals the potential of variable language resources and their functional diversity.

LAUDATIO IUBILATRICIS

3. **attēls.** Inta Freimane darba gaitās Latvijas Universitātē (fotogrāfija no I. Freimanes personīgā krājuma).

Klasiskās valodas latviešu dziesmām: latīņu gadījums

Classical languages for Latvian folk songs: the Latin case

Ilze Rūmniece

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Klasiskās filoloģijas katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: ilze.rumniece@lu.lv

Latīņu valoda ir skaisti dziedama un dziedoša. Par to var pārliecināties, liekot to kopā vienā dziesmā ar tālu izdaudzināto dziesmīgo latviešu valodu un ar mūsu dziesmām. Mūslaiku tekstu tulkojumi klasiskajās valodās laiku pa laikam top par dāvinājumiem, jo paliekošais (dāvanu visbiežāk ieceram tieši tādu) tajos ir ar papildu senatnes sūbējumu un pārļaičīgā salikumā¹.

Atslēgvārdi: latviešu valoda; latīņu valoda; tulkojums; saglabāšana; pārveidošana.

Šeit latīņu versija izveidota sešām latviešu tautas dziesmām. Kopas izvēle saistīta vai nu ar dziesmu izteikto popularitāti (visbiežāk tiek dziedātas jebkurā sakarā, teiksim, „Bēdu, manu lielu bēdu”), vai ar labskanīgumu (arvien viegli un labi skan, teiksim, „Jūriņ’ prasa smalku tiklu”, „Upe nesa ozoliņu”), vai arī to noteicis kāds pasākums, kurā dziesma iederējusies (teiksim, „Aijā, žūžū, lāča bērni”, kas iederējās Alana Aleksandra Milna (*Alan Alexander Milne*) „Vinnija Pūka” epizodes inscenējumā latīņu valodā, ko izspēlēja LU klasisko filologu teātra trupa *Ludus Academicus*, „Rīga dimd” – dziesma, kas labi dziedama arī ārvalstu viesu pulkā, suminot mūsu galvaspilsētu). Kopu ievada dziesma „Teici, teici, valodiņa”, kas gan nebūt nav viegli izdziedama, nedz arī izteikti populāra, tomēr runā par valodu, tātad valodniekiem svarīga.

Daži komentāri par latīņu varianta izveides valodiskajiem principiem.

Atbilstošu latīņu leksēmu piemeklēšanā svarīgs, protams, bijis zilbju skaits vārdā, ar to saistīta arī vārdu kārtība dzejas rindā vai pantā. Tomēr tulkotāja

---

¹ Par profesora Pētera Ķīkaikas dāvinājumu Augustam Tentelim un LU studentu veikumu latviešu tautasdziesmu sengrieķu variantu tapināšanā sk. I. Rūmniece. Latviešu tautasdziesmas sengrieķu valodā: tikšanās tulkojumā. *LU Raksti, Literatūrzinātne, folkloristika, māksla. Krājumam „Tā neredzīga Indriķa dziesmas” (1806) – 200 gadi, Jura Alunāna krājumam „Dziesmiņas” (1856) – 150 gadi.* 73., 181–187.

centusies vārdu kārtību vispirms izvēlēties tieši atbilstošu latviešu tekstam, cik vien tas bijis iespējams. Lai arī latīņu vārdiem visumā tieksme labi „iekrist” latviešu tekstvietās, dažkārt nācies veidot aprakstošu izteiksmi, piem., „noskumusi” – „skumju seju” (*vultum tristem*), „dravenieks” – „bišu zinātnis” (*apium expers*), „vaska cimdi rociņā” – „vaskainas rokas” (*manus ceratae*). Teksta fragmentā „teici, teici, valodiņa” nav saglabāts vienas verbformas atkārtojums, bet izmantoti divi dažādi latīņu verbi – *dicere* un *tradere*: *lingua mea, dic et trade* – attulkojot no latīņu: „mana valoda, teic un stāsti”.

Latviešu valodai tik svarīgajiem deminutīviem latīņu valodā parasti izdevies atrast analogus, piem., „atslēdzīņa” – *claustrulum*; šajā pašā dziesmā nācies lietot arī deminutīvus, kuru nav latviešu tekstā, piem., „vāks” – *cuperculum*, jo trīs zilbīgais vārds labi iederas ritmā. Minētā iemesla dēļ laipu („ne tautieša laipu gāj”) iznāca nodēvēt par tiltiņu – *ponticulum*. Arī ogu „vācelīte” ieguvusi jaundarīnāto latīņu deminutīvu *perula* (no *pera* – tarba).

Dažviet latviešu lietvārdiem nav piemeklēts nozīmes ziņā tiešs latīņu ekvivalents, tiecoties pēc izvēlēta latīņu vārda atpazīstamības, vismaz filologu vidū: „kam tie kalni” – Latvijas kalni (kur varētu augt labība) nav gluži tādi, kādi Itālijā (*montes*) vai Grieķijā, tādēļ nāktos lietot vārdu *collis* (pakalns). Tomēr lietvārds *mons* (gen. *montis*) noteikti salīdzinoši atpazīstamāks (vismaz apgūstot 3. deklinācijas lietvārdus latīņu valodas pamatkursā). Līdzīgi ar „laiviņu”: latīņu kuģis – *navis* – nav gluži buru laiviņa, bet šī leksēma drīzāk atpazīstama kuģošanas kontekstā.

Upītes burbuļošanai (*Teici, teici, valodiņa*) veiksmīgi piederējies latīņu skaņu atdarinošais verbs *murmurare* (čukstēt, arī čalot – kā ūdenim), lakstīgalas pogošanai izmantots verbs *sibillare* – „svilpot”, kas gan latviešiem liktu domāt par strazdu, tomēr vārda trīs zilbīgums ļāva nosvērties par labu tieši šim latīņu vārdam.

Par Rīgas dimdēšanu/-ināšanu: verbs *tonare* (dārdēt, grandēt, runāt dārdošā balsī) tika izmantots arī tranzitīvā nozīmē – „dimdināt Rīgu”, tā saglabājot vienas un tās pašas saknes darbības vārdu, kā tas ir avottekstā. Tā arī ar „teicu valodiņu”: latīniskais pārveidojums *lingua loquebatur* (tika teikta, runāta valoda) labi iederējās rindas ritmā, mainot arī darbības laiku (kas nereti darīts, lai iegūtu lieku zilbi, nenodara ļaunu dziesmas teksta domai). Līdzīgi, cerams, nekaitē šupuļa dziesmas vārdiem „tēvs, māte” latīņu variantā pievienotie piederības vietniekvārdi: *pater vester, mater vestra* (jūsu tēvs, jūsu māte – par lāčuku vecākiem). „Liku bēdu zem akmeņa” dziesmas rindiņa latīniski pārta-pusi: lielu akmeni liku [bēdai] virsū (*petram magnam inmittebam*). Līdzīgi arī iešana ar dziesmiņu druvā vai sētiņā latīņu tekstā izteikta kā dziesmas nešana sējumos un mājās (*cantum in segetes fero, cantum domos afferam*).

Izteiksmīgi vietumis izmantojamas latīņu valodas morfoloģiskās pērles – ģerundiji vai ģerundīvi: precīzi iederas *cantando* („pāri gāju dziedādam”), savukārt *bene dormiendi dona* (burtiski: labas gulēšanas dāvanas, t. i., dāvanas

par labu gulēšanu), protams, ir izvērsts izdomājums, tomēr priecē iespēja spēlēt ar latīņu ģerundija konstrukciju.

Romiešu kultūras kolorītam par godu teksta „Bēdu manu” piedziedājums pārveidots, minot Romu un tās atklāšanu, atrašanos (*Romam reperi* – „es atradu Romu”); repošanas un reperu laikos tāds piedziedājuma variants iekustina dziedātājus, vienlaikus liekot ieraudzīt latīņu verba *reperire* 1. personas perfekta formu un tās nozīmi. Tādējādi piedziedājums veidojas arī izteikti aliterējošs. Antīkais kolorīts redzams arī, piem., vārdkopā *Hyperborea porta* (Ziemeļa namdurvis), leksēmā *sandala* (no grieķu *σάνδαλον*, domātas „ziedu kurpes”), Romas laiku oikumēniskajā izteikumā *omnes gentes* – „visi ļaudis (klausījas)”.

Pārveidojumu piedzīvojis arī latviešu vismiļākās šūpuļa dziesmas piedziedājums: „aijā žūžū” vietā stājusies spēle ar latīņu verbu *dormire* – „gulēt”. Vārdu salikums *dormi, indormi* burtiskā tulkojumā ir „guli, iemiedz”. Latīņu valodas vārdu krājumā nav verba *indormire*, izveidots jauns prefiksēts variants ar *in-*, kas varētu nozīmēt „iegulēties”, tātad – aizmigt. Vārdu salikumam „pekainām kājiņām” radīta latīniskā versija *pedibus pedati estis* (burtiski: kājām kājaini esat), izmantojot lietvārdu „kāja, pēda” – *pes, gen. pedis* un atvasinājumu *pedatus*, lai mēģinātu izteikt „pekains” nozīmi.

Tāda, lūk, valodu tikšanās un saspēle: vienai gadu tūkstošu ilgs mūžs, bet aktīvais dzīves laiks jau sen kā noslēdzies, otrai – mūsu dzimtajai un dzīvajai – vēlam ilgu mūžu. Tāpat kā tās kopējiem, pētītājiem un attīstītājiem.

TEICI, TEICI, VALODIŅA

<i>Lingua mea, dic et trade, amnis de quo murmurebat, amnis de quo murmurebat, quid lascinia sibilat.</i>	<i>Teici, teici, valodiņa, Ko upīte burbulēja, Ko upīte burbulēja, Ko pogoja lakstīgal'!</i>
<i>Ubi amnis murmurebat, ibi gemmae floruerunt; ubi gentes audiebant, ibi linguas celebrant.</i>	<i>Kur upīte burbulēja, Tur uzplauka pumpuriņi: Kur ļautiņi klausījās(i), Tur valodas daudzinaj'.</i>
<i>Apes melle ut sugabant, ego sic sermonem gentis. Verborum flores compono sicut flores in corona.</i>	<i>Kā bitīte medu sūca, Tā es ļaužu valodiņu. Es salīku vārdu ziedus, Kā puķītes vainagā.</i>
<i>Flores ipsi floruerunt, texui coronam pulchram. Omnes gentes attendebant, ubi lingua loquebatur.</i>	<i>Ziedi paši uzziēdēja, Es nopīnu vainadziņu. Visi ļaudis klausījās(i), Kad es teicu valodiņ'.</i>

BĒDU, MANU LIELU BĒDU

<p><i>Dolorem, dolorem magnum, Non dolebam dolorem. (2 reizes)</i></p> <p><i>Epods: Ramtai, ramtai, radiridi-Roma, Ramtai Romam reperi.</i></p>	<p><i>Bēdu, manu lielu bēdu, Es par bēdu nebēdāj'.</i></p>
<p><i>Petram magnam inmittebam Et cantando transeam! (2 reizes)</i></p> <p><i>Epods.</i></p>	<p><i>Liku bēdu zem akmeņa, Pāri gāju dziedādam'.</i></p>
<p><i>Nullum locum iniebam, vultum tristem ostendens.</i></p> <p><i>Epods.</i></p>	<p><i>Es negāju noskumusi Nevienā(i) vietīņā;</i></p>
<p><i>Cantum in segetem fero, Cantum domos affero.</i></p> <p><i>Epods.</i></p>	<p><i>Ar dziesmiņu druvi gāju, Ar valodu sētiņā.</i></p>

RĪGA DIMD

<p><i>Rīga tonat, Rīga tonat, Rīgam quis tonaverat? Aijaijā, trallallā, Rīgam quis tonaverat?</i></p>	<p><i>Rīga dimd, Rīga dimd. Kas to Rīgu dimdināj'? Aijaijā, trallallā, Kas to Rīgu dimdināj'?</i></p>
<p><i>Dotem virgini excidunt, cuius fratres erant tres. Aijaijā, trallallā, cuius fratres erant tres.</i></p>	<p><i>Tai meitai pūru kala, Kam trejādi bāleliņ'.</i> <i>Aijaijā, trallallā, Kam trejādi bāleliņ'.</i></p>
<p><i>Patris frater dotem cudit, Matris frater claustrulum. Aijaijā, trallallā, matris frater claustrulum.</i></p>	<p><i>Tēva brālis pūru kala, Mātes brālis – atslēdzīņ'.</i> <i>Aijaijā, trallallā, Mātes brālis – atslēdzīņ'.</i></p>
<p><i>Frater virginis ipsius – aureum cuperculum. Aijaijā, trallallā, aureum cuperculum.</i></p>	<p><i>Vīņas pašas īstais brālis Zelta vāku liedināj'.</i> <i>Aijaijā, trallallā, Zelta vāku liedināj'.</i></p>

UPE NESA OZOLIŅU

<i>Amnis quercum auferebat apibus cum omnibus (2 reizes)</i>	<i>Upe nesa ozoliņu Ar visām'i bitītēm.</i>
<i>Uxor apium experti ripam ibat lamentans (2 reizes)</i>	<i>Dravenieka līgaviņa Tek gar malu raudādam'.</i>
<i>Sandala ex flore facta, at manus ceratae sunt.</i>	<i>Ziedu kurpes kājiņā(i), Vaska cimdi rociņā.</i>
<i>Desunt, desunt tibi, apis, Mihi quoque deerit.</i>	<i>Trūka, trūka tev, bitīte, Ja tev trūka, trūks man ar'.</i>
<i>Ut deerant tibi flores, mihi cera deerit.</i>	<i>Ja tev trūka sila ziedu, Trūks man vaska ritulīš'.</i>
<i>Cuius montes, cuius plana, cuius quercus densi sunt?</i>	<i>Kam tie kalni, kam tās lejas, Kam tie kuplie ozoliņ'?</i>
<i>Montes, plana sunt frumentis, quercus densi – apibus.</i>	<i>Kalni, lejas labībai, Bitēm kupli ozoliņi.</i>

JŪRIŅ' PRASA SMALKU TĪKLU

<i>Mare retem tenue poscit, navis album linteum. (2 reizes)</i>	<i>Jūriņ' prasa smalku tīklu, Laiviņ' baltu zēģelīt'.</i>
<i>Album linteum intendi, ibit navis nitida.</i>	<i>Uzvelk baltu zēģelīti – Iet laiviņa mirdzēdam'.</i>
<i>Centum milia in dies ibit navis nitida.</i>	<i>Iet laiviņa mirdzēdama Simtu jūdžu dieniņā.</i>
<i>Centum milia in dies et ducenta noctibus.</i>	<i>Simtu jūdžu dieniņā, Divisimti naksniņā.</i>
<i>Navis nitida petebit portam Hyperboream.</i>	<i>Iet laiviņa mirdzēdama Līdz Ziemeļa namduruīm.</i>
<i>Filias Boreas pulchras aspectandum navigo.</i>	<i>Ziemelim ir skaistas meitas, Tās es braucu lūkoties.</i>
<i>Navigas, at non navigas, – me possidere nequis tu.</i>	<i>Vai tu brauci, vai nebrauci, Tu jau manis nedabūs'!</i>

<i>Magis lutum patris vado, sponsi nolo ponticulum.</i>	<i>Labāk tēva dubļus bridu, Ne tautieša laipu gāj'.</i>
<i>Patris lutum argenteum, lacrimosum ponticulum.</i>	<i>Tēva dubļi sidraboti, Tautu laipa asarot'.</i>

AIJĀ, ŽŪŽŪ, LAČA BĒRNI

<i>Ūrsi liberi, dormite, dormi, indormi. Pedibus pedati estis, indormi.</i>	<i>Aijā, žūžū, lača bērni Aijā, žūžū. Pekainām(i) kājiņām(i) Žū, žū, žū.</i>
<i>Pater vester mel petebat, dormi, indormi. Mater vestra uvas legit, indormi.</i>	<i>Tēvs aizgāja bišu kāpt(i) Aijā, žūžū. Māte ogu palasīt(i) Žū, žū, žū.</i>
<i>Pater mellis ollam tulit, dormi, indormi. Mater – perulam uvarum. indormi.</i>	<i>Tēvs atnesa medus podu Aijā, žūžū. Māte ogu vācelīti Žū, žū, žū.</i>
<i>Omne istud infantibus dormi, indormi, bene dormiendi dona, indormi.</i>	<i>Tas mazam(i) bērniņam(i) Aijā, žūžū. Par mierīgu gulēšanu Žū, žū, žū.</i>

Summary

The article shows an unusual meeting and interplay of languages in the modern days: a translation of six Latvian folk songs into Latin. Original works of poetry or translations of poems into classical languages have been valued as souvenirs, gifts or tributes since the times of Classicism. This usually is the fate of time-tried texts of great popularity, very much like the Latvian folk songs. The analytical part of the article contains commentary on the lexical and morphological challenges encountered when translating Latvian texts into Latin, whereas the practical part contains parallel texts of Latvian songs and Latin translations.

Latviešu un lietuviešu valodas piemēri ārzemju autoru kalku pētījumos

Latvian and Lithuanian loan translation examples in the studies of foreign linguists

Anita Butāne

Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts

Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050

E-pasts: anita.butane@inbox.lv

Rakstā aplūkoti trīs 19. un 20. gadsimtā tapuši ārzemju autoru pētījumi, kas kā atdarinātājvalodas citu starpā rāda arī latviešu un lietuviešu valodu, – vācu valodnieka Hermaņa Paula (*Hermann Paul*) monogrāfija *Prinzipien der Sprachgeschichte* (1886), dāņu valodnieka Kristiana Sandfelda Jensena (*Kristian Sandfeld Jensen*) raksts *Notes sur les calques linguistiques* (1912) un angļu valodnieka Daglasa Polija (*Douglas Pauley*) disertācija *German Loan Translations in Estonian, Finnish and Hungarian* (1980).

Raksta mērķis ir atspoguļot minētajos pētījumos fiksētos baltu valodu piemērus, tādējādi vērojot uzmanību uz kalku izplatību un ārzemju autoru izrādīto interesi par baltu valodu aizguvumiem. Ekscerpētais materiāls rakstā grupēts un aprakstīts atbilstoši kalku pamattipiem.

Piemēru analīze liecina, ka aplūkotajos pētījumos iekļautie baltu valodu kalki pārstāv visus raksturotos pamattipus, t. i., semantiskos kalkus (piem., latv. *gailis* un liet. *gaidys* ‘šautenes sastāvdaļa’, sal. ar v. *Hahn*, a. *cock*, kr. *kurok*), derivatīvos kalkus (piem., latv. *uzdevums* un liet. *užduotis* ‘uzdevums’, sal. ar v. *Aufgabe*), kā arī sintaktiskos un frazeoloģiskus kalkus (piem., liet. *kas per žmogus* ‘kas par cilvēku’, sal. ar v. *was für ein Mann*), bet visplašākais piemēru klāsts kopumā sniegts derivatīvajiem kalkiem.

Papildus citētajiem baltu valodu kalkiem šajā rakstā minēti arī daži citi piemēri, kuru morfosintaktiskās vai semantiskās struktūras līdzība, autore ieskatā, ļauj tos pievienot analizētajos kalku pētījumos uzrādītajiem citvalodu atbildumiem (piem., it. *dente di latte*, sp. *diente de leche*, v. *Milchzahn*, kr. *moločnyj zub*, kā arī latv. *piena zobs* un liet. *pieninis dantis*), un vienlaikus akcentēta arī kalkošānas varbūtība, uz ko norādījuši vairāki kalku pētnieki.

Atslēgvārdi: aizguvumi; kalki; citvalodas paraugs; starpkultūru un starpvalodu ietekme.

1. Kalku traktējums valodniecībā

Valodniecībā kopumā, jaungramatisma, socioloģisma un deskriptīvisma ideju kontekstā uzsverot divvalodīga vai daudzvalodīga indivīda, kā arī modeļa/parauga lomu, kalki aprakstīti kā plaši izplatīti aizguvumi, kas ieviesti citās valodās nosauktu jaunu jēdzienu apzīmēšanai un liecina par starpkultūru ietekmi (sk., piem., Bloomfield 1935, 444–460; Haugen 1953, 383–411).

Latviešu valodniecībā kalkošana arī aplūkota kā vispārēja un likumsakarīga parādība (sk., piem., Ahero 1967; Baldunčiks 2014; Butāne 2016), tomēr vairāk izplatīts ir normatīvais skatījums. Tas izteikti pārstāvēts, piem., Intas Freimanis (1993) monogrāfijā *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*, kur autore, balstoties uz Prāgas strukturālisma atziņām, latviešu valodas kalkus¹ atbilstoši sava pētījuma mērķim analizējusi nodaļā par funkcionālajām atkāpēm no latviešu literārās valodas normām, proti, kā tādus nevēlamus valodas līdzekļus, kuru lietojumā atkāpēs radušās citas valodas ietekmē.

2. Kalku piemēri

Ir ierasti par latviešu valodas kalkiem lasīt latviešu valodnieku darbos (sk., piem., Gailums 1951; Laua 1969; Freimane 1993), savukārt par lietuviešu valodas kalkiem – lietuviešu valodnieku publikācijās (sk., piem., Pikčiļingis 1971; Palionis 1999; Paulauskienė 2004), taču abu minēto baltu valodu aizgūtais materiāls ietverts arī ārzemju autoru pētījumos.

Šajā rakstā atspoguļoti trīs ārzemju autoru pētījumos, t. i., Hermaņa Paula (*Hermann Paul*) monogrāfijā *Prinzipien der Sprachgeschichte* (1886), Kristiana Sandfelda Jensena (*Kristian Sandfeld Jensen*) rakstā *Notes sur les calques linguistiques* (1912) un Daglasa Polija (*Douglas Pauley*) disertācijā *German Loan Translations in Estonian, Finnish and Hungarian* (1980), fiksētie latviešu un lietuviešu valodas kalku piemēri, tādējādi vērojot uzmanību uz ārzemju autoru izrādīto interesi par baltu valodu aizguvumiem un vienlaikus popularizējot pasaules valodniecībā paustos uzskatus par kalkošanas vispārējo būtību un kalku izplatību.

2.1. Hermaņa Paula monogrāfija *Prinzipien der Sprachgeschichte*

Monogrāfijas *Prinzipien der Sprachgeschichte* (1886) autors – vācu valodnieks, jaungramatiķis H. Pauls – nodaļā *Sprachmischung*² atzinis, ka,

¹ Terminu „kalks” I. Freimane te attiecinājusi arī uz aizguvumu otro veidu – identiskajiem leksiskajiem aizguvumiem jeb identismiem.

² H. Paula monogrāfijas pirmizdevums nācis klajā 1880. gadā, bet nodaļa par valodu „sajaukšanos” ietverta 2. izdevumā (sk. Paul 1886).

īstenojoties valodu kontaktiem, līdzās „svešā materiāla” pārņemšanai tiek izmantots arī „svešs paraugs” (Paul 1886, 339, 347–348; par to sk. arī Butāne 2016, 36–37). Abu aizguvumu veidu nošķiršanai konkrēti termini minētajā nodaļā nav izmantoti, bet apraksts liecina, ka runa ir par identismiem un kalkiem.

Autora ieskatā, kalki rodas, pēc citvalodas parauga darinot jaunus vārdus un valodā jau esošiem vārdiem aizgūstot jaunu nozīmi – īpaši tehniskajā un zinātniskajā valodā –, kā arī veidojot frazeoloģismus un sintaktiskas konstrukcijas.

Nedaudzo kalku piemēru vidū H. Pauls (1886, 348) minējis pēc vācu *was für ein Mann* (tiešā tulkojumā: „kas par cilvēku”) parauga veidotu sintaktisko konstrukciju lietuviešu valodā. Attiecīgo kalkoto konstrukciju H. Pauls gan nav uzrādījis, bet tā līdzās citu valodu atbildumiem (v. *was für ein Mann*, kr. *čto za čelovek*) vēlāk fiksēta kāda cita autora darbā, kas arī aplūkots šajā rakstā, proti, K. Sandfelda Jensena publikācijā *Notes sur les calques linguistiques* (1912, 172):

(1) liet. *kas per žmogus*.

2.2. Kristiana Sandfelda Jensena raksts

Notes sur les calques linguistiques

Dāņu valodnieks K. Sandfelds Jensens, kā atzīts, pārņēmis jaungramatisma uzskatus un interesējies par valodu līdzīgajām iezīmēm (par to sk. Gāldi 1942), kas var rasties gan neatkarīgi, gan savstarpējā ietekmē.

1912. gadā publicētais K. Sandfelda Jensena raksts *Notes sur les calques linguistiques* aizguvumu pētniecībā nozīmīgs ar to, ka tajā, visticamāk, rodams pirmais mēģinājums veidot kalku klasifikāciju (par to sk. Veltheyme Velten 1930, 335), savukārt iekļautie latviešu un lietuviešu valodas piemēri ļauj to atzīt par nozīmīgu arī baltu valodniecībā.

Rakstā autors nošķīris trīs kalku pamattipus:

- 1) semantiskie kalki (vārdi, kam pēc citvalodas parauga paplašināta semantika);
- 2) derivatīvie kalki (pēc citvalodas parauga darināti atvasinājumi un salikteņi);
- 3) sintaktiskie kalki (pēc citvalodas parauga veidotas sintaktiskas konstrukcijas – frāzes un izteicieni).

Latviešu un lietuviešu valodas piemēri atrodami visu minēto pamattipu aprakstā.

Semantisko kalku piemēru klāstā minēti šādi latviešu un lietuviešu valodas vārdi ar aizgūtu nozīmi:

- (2) latv. *gailis* un liet. *gaidys*, kam līdzās nozīmei ‘vistu tēviņš’ pēc citvalodas parauga ieviesta nozīme ‘šautenes sastāvdaļa’ (sal. ar v. *Hahn*, a. *cock*, d. *hane*, kr. *kurok*, bulg. *petelka* u. c.);

- (3) liet. *miežis*, kam līdzās nozīmēm 'labības augs; grauds' pēc citvalodas parauga ieviesta nozīme 'acs iekaisums' (sal. ar v. *Gerstenkorn*, d. *bygkorn*, it. *orzujuolo* u. c.) (Sandfeld Jensen 1912, 168).

Derivatīvo kalku aprakstā ietverti divu jēdzienu – 'sveicināt' un 'labdarība' – apzīmējumi latviešu un/vai lietuviešu valodā:

- (4) latv. *labdarišana* un liet. *geradejystė* (sal. ar lat. *beneficium*, v. *Wohltat*, kr. *blagodejanie*, p. *dobrodziejstwo* u. c.) (Sandfeld Jensen 1912, 170);
- (5) liet. *sveikinti* (sal. ar lat. *salutare*, senaugšv. *heilazzen*, sl. *čelovati* u. c.) (Sandfeld Jensen 1912, 169).

Sintaktiskajiem kalkiem veltītajā izklāstā fiksēta iepriekš (1) piemērā minētā konstrukcija lietuviešu valodā, proti, *kas per žmogus*, kam par paraugu bijusi konstrukcija vācu valodā – *was für ein Mann* (Sandfeld Jensen 1912, 172).

Tātad kopumā K. Sandfelds Jensens uzrādījis septiņus baltu valodu piemērus, no kuriem divi ir latviešu valodas kalki (sk. ekscerptus (2) un (4) piemērā) un pieci – lietuviešu valodas kalki (sk. ekscerptus (1), (2), (3), (4) un (5) piemērā), bet abas valodas kā atdarinātājvalodas varētu minēt arī vairākos citos autora aplūkotos gadījumos. Tā, piem., līdzīgi kā daudzās citās valodās, arī latviešu un lietuviešu valodā vārdam, kas izsaka nozīmi 'mutes dobuma orgāns', ir arī nozīme 'valoda(-as)': sal. lat. *lingua*, fr. *langue*, v. *Zunge*, d. *tunge*, a. *tongue*, kr. *jazyk*, som. *kieli* u. c. (Sandfeld Jensen 1912, 168) un latv. *mēle* un liet. *liežuvis*³.

Līdzās šādiem semantiskajiem kalkiem var minēt arī K. Sandfelda Jensena fiksētos derivatīvos kalkus, kam atbildumi senāk vai mūsdienās atrodami gan latviešu, gan lietuviešu valodā. Piem., v. *genugtun* un kr. *udovletvorit'*, kas, kā atzīts, darināti pēc latīņu *satisfacere* parauga (Sandfeld Jensen 1912, 171), varētu pievienot latv. *gandarīt* un senāk lietoto liet. *gandaryti*⁴.

Kārlis Mīlenbahs (1901, 1) par attiecīgajiem baltu valodu darinājumiem savulaik rakstījis šādi: „Vācu *Genugtuung* vārdu pa vārdam pārceļdami, kļūstam pie rakstu valodā sastopamā vārda *gandarišana*, *gandarība*, *gandarījums*. Šis vārds nav jaunākā laikā cēlies, bet sastopams jau mūsu senākajos rakstos, pazīstams arī leišu rakstu valodai *gandaryti*. To ievērojot, dažs labs varētu

³ Ja vien nav norādīts cits avots, šī raksta autores pievienotie latviešu valodas atbildumi fiksēti saskaņā ar *Latviešu literārās valodas vārdnīcu* (elektroniskā versija pieejama vietnē www.tezaurs.lv/llvv/) un lietuviešu valodas atbildumi – saskaņā ar izdevumu *Lietuvių kalbos žodynas* (elektroniskā versija pieejama vietnē www.lkz.lt).

⁴ Vārdu *gandaryti* minējis arī Augusts Šleihers (*August Schleicher*) darbā *Handbuch der Litauischen Sprache* (1856, 141), norādot, ka šāda veida darinājumus fiksējis [Gotfrīds] Ostermeiers ([*Gottfried*] *Ostermeyer*), bet viņš savukārt tādus neesot nedz dzirdējis, nedz lasījis.

iedomāties, ka *gandarīt* īsts latviešu vārds, kas cēlies jau leišu un latviešu kopdzīves laikā; bet tas tā nebūt nav. *Gandarīt* tāpat kā leišu *gandaryti* ir svešinieki, darināti pēc vācu *genugtun*, šis atkal pēc latīņu *satisfacere*.”

Arī vairākiem citiem K. Sandfelda Jensena pētījumā minētajiem kalkiem var pievienot abu baltu valodu piemērus. Tā, piem., it. *dente di latte*, sp. *diente de leche*, v. *Milchzahn* un kr. *moločnyj zub* (Sandfeld Jensen 1912, 172), ar ko tiek nosaukti pirmie zobi, kas, bērnāam augot, izkrīt, tāpat ir tieši atbildumi gan latviešu, gan lietuviešu valodā: sal. latv. *piena zobs* un liet. *pieninis dantis*.

2.3. Daglasa Polija disertācija *German Loan Translations in Estonian, Finnish and Hungarian*

ASV pētnieks D. Polijs Indiānas Universitātē aizstāvētajā disertācijā *German Loan Translations in Estonian, Finnish and Hungarian* (1980) arī īsi aprakstījis kalku pamattipus (derivatīvos, semantiskos un sintaktiskos kalkus), bet sīkāk analizējis atvasinājumus un salikteņus, kas igauņu, somu un ungāru valodā darināti pēc vācu valodas parauga. Pētījuma beigu daļā ietverta vārdnīca ar šķirkļiem, kuros uzrādīts gan vācu valodas paraugs, gan kalkotie igauņu, somu un ungāru valodas vārdi, gan nereti arī citu valodu atbildumi.

Nozīmīgi, ka atšķirībā no daudziem citiem kalku aprakstiem te attiecīgie atvasinājumi un salikteņi dalīti morfēmās un komponentos, tādējādi atvieglojot sastatīto morfosintaktisko struktūru salīdzināšanu. Piem., parādīts, ka, nosaucot nierēs izveidojušos nogulsņējumus, vairākās valodās izmantotas leksēmas *niere* un *akmens*: v. *Nierenstein* (< *Niere* + *Stein*), ig. *neerukivi* (< *neer* + *kivi*), som. *munuaiskivi* (< *munuainen* + *kivi*), ung. *vesekő* (< *vese* + *kő*), zv. *njursten* (< *njure* + *sten*) u. c. (Pauley 1980, 113). Latviešu un lietuviešu valodā izmantotie sinonīmiskie identismi – latv. *nefrolīts* un liet. *nefroli-tas* – rāda arī atbilstīgās grieķu valodas leksēmas (gr. *nephros* ‘niere’ un *lithos* ‘akmens’), bet D. Polija piedāvātajam šķirklim, kurā minēti vairāki attiecīgā jēdziena kalkotie apzīmējumi, varētu pievienot arī latv. *nierakmens* un liet. *inkstų akmuo*⁵ (*inkstas* ‘niere’ + *akmuo* ‘akmens’).

Salīdzinājumā ar iepriekš aplūkoto K. Sandfelda Jensena rakstu D. Polija pētījums ir daudz plašāks, un arī abu baltu valodu piemēru kopā te ir krietni vairāk.

Tālāk, darinājumus grupējot pēc sastāva un vārdšķiras, alfabētiskā secībā uzskaitīti D. Polija fiksētie latviešu valodas kalki, kas šā raksta vajadzībām ekscerpēti no dažādiem šķirkļiem (attiecīgais paraugs un citvalodu atbildumi ar dalījumu morfēmās/komponentos apjoma ierobežošanas nolūkā te nav citēti):

---

⁵ Sk. Butkus 2003.

1) atvasinājumi:

- (6) *aizspriedums* (159)⁶, *iegriezums* (108), *iepircejs* (166), *ieskats* (110), *izdevējs* (165), *izsitums* (169), *nesmēķētājs* (134), *pārskats* (192), *pēc raksts*⁷ (157), *piegriezējs* (193), *piesēdētājs* (43), *pretinde* (42), *pretruna* (72), *pretuzbrukums* (74), *uzdevums* (194), *uzpircejs* (99);

2) salikteņi:

a) lietvārdu salikteņi:

- (7) *aculiecinieks* (93), *ābolskābe* (123), *ātrskrējējs* (186), *ātrvilciens* (92), *biezādis* (140), *brīnumdarītājs* (129), *caurmērs*⁸ (82), *celmlauzis* (152), *cilvēkēdājs* (57), *daļrunis* (185), *daudzzinis* (156), *debeskrāpis* (181), *dienasgrāmata* (81), *divkauja* (85), *dīvskanis* (83), *dzeloņcūka* (157), *dzelzceļš* (168), *gadsimts* (61), *galvaspilsēta* (58), *grāmatsējējs* (49), *kabatzaglis* (151), *krūsturis* (51), *labdaris* (47), *laikraksts* (121), *ledlauzis* (108), *leduslācis* (155), *lidmašīna* (36), *lielpilsēta* (126), *lietussargs* (203), *likumdevējs* (118), *līdzskanis* (72), *ļaudaris* (122), *padomdevējs* (34), *pašslepkaivība* (190), *patskanis* (210), *pienskābe* (115), *priekšāda* (98), *priekšdziedātājs* (63), *priekšgājējs* (98), *priekšjājējs* (140), *priekšlasītājs* (117), *priekšpilsēta* (189), *priekšsēdētājs* (160), *priekšspēle* (159–160), *priekšstrādnieks* (97), *priekštecis* (98), *priekštelpa* (41), *priekštiesība* (161), *pussala* (11, 146), *rakstāmgalds* (80), *rakstāmmašīna* (202), *sālskābe* (105), *siktirtgotājs* (172), *skudrskābe* (100), *tālrunis* (197), *ūdenskritums* (211), *vairogdziedzeris* (198), *vēderrunātājs* (207), *viņļlauzis* (53), *zilskābe* (106), *zobārsts* (79), *zvērudārzs* (215);

b) īpašības vārdu salikteņi:

- (8) *labvēlīgs* (48), *pareizticīgs* (137–138), *patstāvīgs* (109), *šausirdīgs* (131), *vaļsirdīgs* (136), *vieglprātīgs* (119), *vienbalsīgs* (204), *vienlaicīgs* (180);

3) vārdkopas:

- (9) *darba devējs* (87), *dīvpadmitpirkstu zarna* (85).

Kā liecina uzskaitījums, kopumā autors devis 88 latviešu valodas piemērus. Atvasinājumu un salikteņu vidū iezīmējas noteiktas vārdu apakšgrupas

⁶ Iekavās te un tālāk uzskaitījumā norādīts disertācijas lappuses numurs, kur konkrētais piemērs minēts.

⁷ Darinājumi ar *pēc-* un *pret-* šajā rakstā aplūkoti pie atvasinājumiem atbilstoši *Latviešu valodas gramatikai* (Vulāne 2013, 212–214).

⁸ Darinājumi ar *caur-* un *priekš-*, kas latviešu valodniecībā tiek dēvēti par prefiksoīdiem (Vulāne 2013, 212), šajā rakstā aplūkoti pie salikteņiem.

ar konkrētiem vārddarināšanas līdzekļiem, piem., atvasināti lietvārdi, kuru pamatā ir priedēkļverbi ar prefiksiem *ie-*, *pie-*, *uz-* (*iegriezums*, *piesēdētājs*, *uzpircējs* u. c.); lietvārdu salikteni ar derivatīvo galotni *-is* (*labdaris*, *tālrunis*, *patskanis* u. c.); lietvārdu salikteni ar otro komponentu *-skābe* (*ābolskābe*, *pienskābe*, *sālskābe*, *skudrskābe*, *zīlskābe*); lietvārdu salikteni ar *priekš-* pirmajā komponentā (*priekšdziedātājs*, *priekšpilsēta*, *priekštiesība* u. c.).

Lietuviešu valodas piemērs D. Polija darbā ir tikai viens:

(10) *užduotis* (194).

Citos šķirkļos gan ir fiksēti arī vēl citi lietuviešu valodas piemēri, tomēr tie minēti atšķirīgas morfosintaktiskās struktūras uzrādīšanas nolūkā, proti, ne kā kalki, kas līdzinās citvalodu darinājumiem, kam pirmparaugs saskatīts vācu valodā.

Piem., analizējot tādus nedēļas dienas apzīmējumus kā v. *Mittwoch* (< *Mitte* 'vidus' + *Woche* 'nedēļa'), som. *keskiviikko* (< *keski* 'vidus' + *viiko* 'nedēļa') un ig. *kesknädal* (< *kesk-* 'vidus' + *nädal* 'nedēļa'), secināts, ka attiecīgi lietuviešu un latviešu valodas darinājumi – liet. *trečiadienis* un latv. *trešdiena* (Pauley 1980, 212) – atšķiras. Proti, tiem izmantots kārtas skaitļa vārds ar nozīmi 'trešais' un leksēma *diena* atšķirībā no vācu un vairākām citām valodām, kurās attiecīgā jēdziena apzīmēšanai izmantoti salikteni no leksēmām *vidus* un *nedēļa*, kas liecina par atšķirīgo tradīciju svētdienu uzlūkot par nedēļas pirmo dienu un trešdienu tādejādi atzīt par kalendārās nedēļas vidu.

3. Problēmjaautājumi un secinājumi

Abos rakstā aplūkotojos 20. gadsimta kalku pētījumos – K. Sandfelda Jensena rakstā *Notes sur les calques linguistiques* (1912, 172) un D. Polija disertācijā *German Loan Translations in Estonian, Finnish and Hungarian* (1980, 10–11) – uzmanība pievērsta varbūtējai kalkošanai: autori uzsvēruši, ka bieži vien ir neiespējami neapstrīdami pierādīt kalkošanas faktu un/vai kalka parauga valodu.

D. Polijs (1980, 57–58) norādījis, ka, piem., jēdziena 'valsts galvenā pilsēta' apzīmējumu gadījumā igauņu, somu un ungāru valodas vārdiem par paraugu varējis būt gan vācu, gan arī kādas citas Eiropas valodas saliktenis, kas darināts, izmantojot leksēmas *galva* un *pilsēta* (sal.: v. *Hauptstadt* (< *Haupt* + *Stadt*), ig. *pealinn* (< *pea* + *linn*), som. *pääkaupunki* (< *pää* + *kaupunki*), ung. *főváros* (< *fő* + *város*), zv. *huvudstad* (< *huvud* + *stad*), norv. *hovedstad* (< *hoved* + *stad*), turk. *bassehir* (< *bas* ' + *sehir*), latv. *galvaspilsēta*⁹ (< *galva* + *pilsēta*) u. c.).

⁹ Sk. iepriekš ekscerptu (7) piemērā.

Kalkošanas varbūtība akcentēta arī citos kalku aprakstos. Tā, piem., attiecībā uz (5) piemērā K. Sandfelda Jensena minētajiem darinājumiem franču strukturālists Emīls Benvenists (*Émile Benveniste* 1971, 239, 243) norādījis, ka senaugšvācu *heilazzen*, iespējams, ir darināts, par paraugu izmantojot latīņu *salutare* (verbs, kam pamatā vēlējums *salus!*), savukārt senslāvu *celovati* (< *celū*, sal. ar kr. *ceļy* 'vesels, sveiks'), visticamāk, ir kalks, kam paraugs meklējams latīņu valodā.

Ar varbūtību un pieņēmumiem, protams, jārēķinās arī šajā rakstā citēto latviešu un lietuviešu valodas kalku piemēru gadījumā, jo tie, visticamāk, fiktīvi, balstoties tikai uz konstatēto strukturālo līdzību vārdu, vārdkopu un frāžu starpā, t. i., bez konkrētiem faktiem, kas apliecina, kad un kādā valodu kontaktsituācijā attiecīgā valodas vienība radusies.

Visu trīs rakstā aplūkoto pētījumu apskats ļauj secināt, ka 19. gadsimta beigās, skaidrojot kalku būtību, kā viens no nedaudzajiem piemēriem minēts arī sintaktiskais kalks lietuviešu valodā, savukārt 20. gadsimtā, kalku pētniecībai kļūstot intensīvākai, līdzās lietuviešu valodas piemēriem daudzu citu valodu vidū ārzemju pētījumos minēti arī latviešu valodas kalki, kas apliecina baltu valodu dotumu nozīmi lingvistiskajā kopainā.

Avoti

1. Bendiks, Hermanis et al. 1975, 1984, 1987. *Latviešu literārās valodas vārdnīca. 8 sējumos.* 3., 5., 6₂. Rīga: Zinātne. Pieejams: www.tezaurs.lv/llvv/.
2. Butkus, Alvydas 2003. *Latvių-lietuvių kalbų žodynas: apie 43000 žodžių/ Latviešu-lietuviešu vārdnīca: ap 43000 vārdus.* Kaunas: Aesti.
3. Paul, Hermann. 1886. *Principien der Sprachgeschichte.* 2. Halle: Max Niemeyer.
4. Pauley, Douglas. 1980. *German Loan Translations in Estonian, Finnish and Hungarian.* Diss. United States, Indiana University.
5. Sandfeld Jensen, Kristian. 1912. Notes sur les calques linguistiques. *Festschrift Wilhelm Thomsen zur Vollendung des 70. Lebensjahres am 25. Januar 1912.* Leipzig: Otto Harrassowitz, 166–173.
6. Ulvydas, Kazys, Kruopas, Jonas et al. 1956, 1966, 1973. *Lietuvių kalbos žodynas.* 3., 7., 9. tomas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla/Mintis. Pieejams: www.lkz.lt.

Literatūra

1. Ahero, Antonija. 1967. Par citu valodu ietekmi vārdu darināšanā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi.* 3. Rīga: Liesma, 12–20.
2. Baldunčiks, Juris. 2014. Kalki un puskalki latviešu valodā: interpretācijas un inventarizācijas jautājums. *RES LATVIENSES III. ALĪSE LAUA (1914–1994). IN HONOREM.* LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas raksti. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze, Urbanoviča, Inta (sast., red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 26–52.

3. Benveniste, Émile. 1971. *Problems in General Linguistics*. USA: University of Miami Press.
4. Bloomfield, Leonard. 1935. *Language*. London: George Allen & Unwin LTD.
5. Butāne, Anita. 2016. Terminrade un kalkošana. *Terminrade Latvijā senāk un tagad*. Rīga: Zinātne, 36–42.
6. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
7. Gailums, Klementijs. 1951. Leksika. *Padomju Latvijas Skola*. 4, 89–99.
8. Gáldi, Ladislaus. 1942. Kristian Sandfeld. *Archivum Europae Centro-Orientalis*. 8. Heft 1–2, 526–530.
9. Haugen, Einar. 1953. *The Norwegian Language in America*. 2. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
10. Laua, Alīse. 1969. *Latviešu leksikoloģija*. Rīga: Zvaigzne.
11. Milenbahs, Kārlis. 1901. Jaunvārdi. *Vārds*. 50, 1. [Raksta sākumu un turpinājumu sk. *Vārds*. 45, 1; Nr. 56, 1; Nr. 57, 1; visu rakstu vienkopus sk. Milenbahs, Kārlis. 1909. Jaunvārdi. *Daži jautājumi par latviešu valodu*. IV. Rīga: RLB, 39–54; pārpublicējums: Milenbahs, Kārlis. 2009. Jaunvārdi. *Darbu izlase divos sējumos*. 1. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 363–374.]
12. Palionis, Jonas. 1999. *Kalbos mokslo pradmenys*. Vilnius: Jandrija.
13. Paulauskienė, Aldona. 2004. *Lietuvių kalbos kultūra*. Kaunas: Technologija.
14. Pikčilingis, Juozas. *Lietuvių kalbos stilistika*. I. Vilnius: Mintis.
15. Schleicher, August. 1856. *Handbuch der Litauischen Sprache*. I. *Grammatik*. Prag: J. G. Calve'sche Verlagsbuchhandlung.
16. Vulāne, Anna. 2013. Lietvārda derivatīvais raksturojums. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 212–262.
17. Veltheyme Velten, Harry de. 1930. Studies in the Gothic Vocabulary with Especial Reference to Greek and Latin Models and Analogues. *The Journal of English and Germanic Philology*. XXIX (3), 332–351.

Summary

In order to highlight foreign linguists' interest of borrowings in the Baltic languages, as well as some linguistic theories on loan translation, this article discusses three studies published in German, French and English during the 19–20th century – namely, the monograph *Prinzipien der Sprachgeschichte* (1886) by German linguist Hermann Paul, the article *Notes sur les calques linguistiques* (1912) by Danish linguist Kristian Sandfeld Jensen, and the doctoral thesis *German Loan Translations in Estonian, Finnish and Hungarian* (1980) by English linguist Douglas Pauley. These authors have also included Latvian and Lithuanian loan translation examples in their research.

The Latvian and Lithuanian examples quoted in these sources represent all the main types of loan translations or calques described by these authors. Among them are: semantic calques or loan meanings (e.g. Latv. *gailis* and Lith. *gaidys* 'detail of a gun', cf. Germ. *Hahn*, Eng. *cock*, Rus. *kurok*); loan creations (e.g. Latv. *uzdevums* and Lith. *užduotis* 'task', cf. Germ. *Aufgabe*), and phraseological and syntactic calques

(e.g. Lith. *kas per žmogus* 'what kind of person', cf. Germ. *was für ein Mann*). The largest amount of examples illustrates loan creations.

Besides, this article includes some other Latvian and Lithuanian examples where the similarities of morphosyntactic and semantic structures allow to speak about calques (e.g. Ital. *dente di latte*, Span. *diente de leche*, Germ. *Milchzahn*, Rus. *moločnyj zub*, as well as Latv. *piena zobs* and Lith. *pieninis dantis*).

Dažas latviešu valodas verbu konstrukcijas ar priedēkļa dubultojumu ar prievārdu vai apstākļa vārdu

Some Latvian constructions involving prefixed verbs with the prefix echoed by a preposition or an adverb

Dens Dimiņš

University of Iceland,

Faculty of Icelandic and Comparative Cultural Studies,

Sæmundargötu 2, 101 Reykjavík, Iceland

E-pasts: ddeens@gmail.com

Šī raksta mērķis ir īsumā aplūkot dažas latviešu valodas priedēkļverba konstrukcijas, kur verbam ar priedekli seko prepozicionāla vārdkopa, adverbiāla vārdkopa vai adverbs. Šādas konstrukcijas bieži sastopamas visos latviešu valodas funkcionālajos stilos, un tās ir iespējams aplūkot un analizēt konstrukcijgramatikas aspektā. Ja seko formas ziņā līdzīgs prievārds vai apstākļa vārds, runā par sinharmoniju, ja seko semantiski tuvas nozīmes papildinātājs, tad runā par korelāciju.

Atslēgvārdi: sinharmoniskās un korelatīvās konstrukcijas; konstruktivitāte; konstruktikons; konstrukcijgramatika; priedēkļverbi; valodas zīmju trīsdimensionalitāte; aspektualitāte.

1. Definīcijas

1.1. Sinharmoniska priedēkļverba konstrukcija ar prievārdu vai apstākļa vārdu ir veidojums, kurā ir priedēkļverbs, kam seko papildinātājs ar tādas pašas vai līdzīgas formas prievārdu un/vai apstākļa vārdu, piem., „uzlikt x uz galda”, „pāriet pāri x” (sīkāk par termina „sinharmonisms” lietojumu sk. Peeters-Podgaevskaya 2008, 84, 114, 165, 198).

1.2. Neharmoniska priedēkļverba konstrukcija ar prievārdu vai apstākļa vārdu ir veidojums, kurā ir verbs ar daudznozīmīgu un/vai gramatizētu priedekli, kas sastopams tikai kā morfēma (iz-, ie-, at-, sa-), t. i., bez atbilstoša prievārda, piem., „atnāc uz fakultāti”, kā arī priedēkļverbs, kam seko prievārdi, kam nav atbilstoša priedēkļa (par, ar), piem., „izlikt uz papīra”,

„**padomāt par x**”. Protams, ka valodā ir iespējamas arī bezpriedēkļa konstrukcijas, kas atkarīgas no verba valences un citiem faktoriem.

1.3. Neharmonisku konstrukciju apakšgrupa ir korelatīvas priedēkļverba konstrukcijas ar prievārdu un/vai apstākļa vārdu, kurās ir priedēkļverbs, kam seko papildinātais ar atšķirīgas saknes prievārdu vai apstākļa vārdu, kam ir tuva vai līdzīga nozīme darbības vārda priedēklī, ciktāl vispār var runāt par priedēkļiem piemītošām neatkarīgām nozīmēm, piem., „**izņemt x no groza**”, „**uzlikt x virsū**”, „**saskaņot x ar y**”.

1.4. Konstrukciju gramatika (konstrukcijgramatika) ir valodas izpratne, kurā gramatiskie struktūras komponenti tiek aizstāti ar gramatiskajām konstrukcijām, kas „nav tikai sintaktisko noteikumu valodiskie „epifenomeni”, bet gan gramatikas galvenie uzbūves elementi” (Lakoff 1987, 467).

2. Konstrukcijgramatika plašākā kontekstā

Valodas gramatika ir kognitīvs un sociāls fenomens, ko iespējams pētīt un aprakstīt dažādos veidos. Jau **pirmsokrātiķi, Platons (Πλάτων) un Aris-totelis (Ἀριστοτέλης)** ir pauduši pārdomas par valodas struktūru. **Strukturālisms** 20. gadsimtā uzlūkoja valodu kā attieksmju sistēmu, bet **Noema Čomska (Noam Chomsky) ģeneratīvā gramatika** ienesa jaunas vēsmas, uzlūkojot gramatiku kā specifisku [cilvēka] zināšanu sistēmu, kas ļauj apgūt valodu un to radoši lietot un pārrādīt. Tas tika proponēts ar frāzes struktūrām un atkarību principiem, kas N. Čomska ieskatā ir universāli.

Konstrukcijgramatika pilnveido ģeneratīvo gramatiku, pievienojot tai kognitīvi sociālo dimensiju, proti, tā uzlūko valodspēju kā parādību, kas atkarīga no vispārīgām kognitīvām un sociālām prasmēm, kuras savukārt ir nepieciešams un pietiekams priekšnosacījums valodas kompetences iegūšanai, piem., te minama kategorizēšana, shematizēšana, figūras/pamata izšķiršana, perspektivēšana, kā arī sociālkognitīvas prasmes, tostarp kopīgas intencionalitātes un kopīga uzmanības fokusa noteikšana (Ziem, Lasch 2013, 9). Konstrukcijgramatika nav abstrakta, idealizēta sistēma, bet gan zinātne par heterogēnai valodas kopienai piederošu sociālu būtņu (runātāju un klausītāju) reālajiem valodas paradumiem ar visiem attiecīgajai valodas kopienai raksturīgajiem ierobežojumiem.

Konstrukcijgramatika ļauj aprakstīt visu valodu kā konvencionālu F (formas) un M (nozīmes) pāru (valodas zīmju) tīklu, kur konstrukcijas (gan leksiskās, gan gramatiskās vienības) ir kognitīvi tēli, ciktāl valodas struktūras ir uzskatāmas par cilvēka konceptualizācijas spējas izpausmi (Croft, Cruse 2004, 1). Viljams Krofts (*William Croft* 2001, 18) norāda, ka F un M puses veido simbolisku veselumu.

Konstrukcijas var būt ļoti daudzveidīgas un ar ļoti dažādu sarežģītības un abstrakcijas pakāpi. Tās iespējams pētīt daudzvalodu kontekstā (salīdzinoši) vai vienā valodā, svešvalodu apguves procesā (didaktika), sinhroni, diahroni, nozarēs (terminoloģija), reģistros (stilistika), sociolektos (sociolingvistika), valodas filozofijas un epistemoloģijas aspektā, kā arī korpuslingvistiski. Konstrukcij-gramatikai ir liels potenciāls.

2.1. Konstrukcijas un to veidi

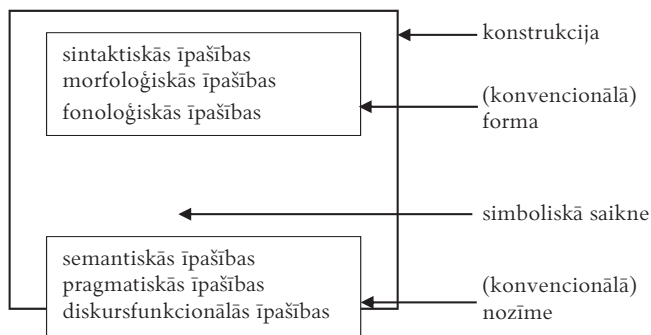
Džordžs Leikofs (*George Lakoff* 1987, 467) definē **konstrukciju** kā „formas un nozīmes pāri (*form and meaning pair*), kur F ir nosacījumu kopa sintaktiskajā un fonoloģiskajā plāksnē, bet M ir nosacījumu kopa semantiskajā, pragmatiskajā un diskursfunkcionālajā plāksnē. Adele Goldberga (Leikofa skolniece) (*Adele E. Goldberg* 1995, 4) piedāvā semantisku Leikofa definīcijas izvērsumu, pievienojot tai nekompozicionalitātes principu – konstrukcija ir uzskatāma par neatkarīgu vienīgi tad, ja tās nozīmi nevar paredzēt pēc citām gramatikā pastāvošām konstrukcijām.

Tradicionālā konstrukcijas jēdziena izpratnē kā piemērus var minēt vairāk-vārdu struktūras, piem., stabilas vārdkopas ar pragmatisku funkciju (*uz redzēšanos! kā tev iet?*), frazeoloģismus (*skatīties caur pirkstiem, neņemt pierē*), grammatiskus frazeoloģismus (*neskatoties uz, par spīti*), sakām vārdus (*lēnāk brauksi, tālāk tiksī*), shematiskas idiomas (*kas x ko līst y darišanās?*), salīdzinājuma konstrukcijas (*jo -āk, jo -āk*), ditransitivitāti (*dot/sūtīt/atļaut/apsolīt/liegt/būvēt kādam kaut ko*, NP_{NOM} [verbs] [NP_{DAT}] [NP_{ACC}]), dažās valodās arī tri- un kvadritransitivitāti, modālas infinitīva konstrukcijas (vācu *die Aufgaben sind zu lösen*, sal. latviešu *tev nebūs zagt*), modālas divdabja konstrukcijas (*uzdevumi ir risināmi*), absolūto datīvu (*saulei lecot*), debitīva konstrukciju (*uzdevumi ir jārisina*), izpratnes pārbaudes jautājumus (*tu saprati?*) u. tml. (plašas literatūras norādes sk. Ziem, Lasch 2013, 11, 19).

Plašākā tvērumā par konstrukcijām var uzlūkot arī atsevišķus vārdus (*liels, māja*) un salikteņus (*dzelzceļš*), tāpat arī vārdarināšanas komponentus, piem., piedēkļus – darītāja (agensa) (*celt-niek-s, skrēj-ēj-s*), iteratīvos (*skraid-elē-t*), seriātīvos (*šņāk-uļo-t*), faktitīvos (*viz-inā-t*), kā arī piedēkļus – inhoatīvos (*ie-smieties, aiz-degties*), semelfaktīvos (*uz-sprāgt*), debitīva piedēkli (*jā-lasa*), arī vārdšķiras (*lietvārds, darbības vārds* utt.) un gramatiskās attieksmes (*teikuma priekšmets, izteicējs, papildinātājs* utt.), bet šis uzskats attiecībā uz visiem rindkopā iepriekš minētajiem piemēriem ir diskutabls. Atsevišķas fonēmas un galotnes (fleksijas) savukārt nav uzskatāmas par konstrukcijām, jo tās nav valodas zīmes, t. i., neatkarīgs nozīmes un formas salikums, bet tikai piedalās F veidošanā (sīkāk par to Booij 2010, 15).

Pēc V. Krofta (2001, 18) domām, konstrukcijai ir iekšēja simboliski saistīta sintaktiska un semantiska struktūra (salikts formas un nozīmes pāris), kurā līdzdarbojas vairāki elementi un/vai komponenti, kuriem piemīt, no vienas

puses, sintaktiskas, morfoloģiskas, fonoloģiskas īpašības un, no otras puses, semantiskas, pragmatiskas un diskursfunkcionālas īpašības:

1. attēls. Konstrukcijas shēma (pēc Ziem, Lasch 2013, 14).

Šā raksta vajadzībām autors izvēlas **šaurāko konstrukcijas jēdziena izpratni**, neaplūkojot atsevišķus vārdus vai morfēmas kā konstrukcijas. Protons, konstrukcijgramatiku var attiecināt arī uz vārdiem un morfēmām, jo semantiski tās arī ir formas un nozīmes pāri (simboliskas zīmes). Tomēr šā raksta mērķis nav pievērsties sīkai konstrukciju teorētiskai analīzei, bet gan aplūkot latviešu valodas sinharmoniskās un korelatīvās priedēkļverbu konstrukcijas.

2.2. Sinharmoniskās un neharmoniskās konstrukcijas

Sinharmoniskās un korelatīvās konstrukcijas ir veidojumi, kuru esībai ir pragmatiski iemesli. Var rasties jautājums, vai tās atbilst Dž. Leikofa izvirzītajam nekompozicionalitātes kritērijam. A. Goldberga (2006, 5) izvērtstajā (kognitīvajā) konstrukcijas jēdziena definīcijā norāda, ka „struktūras tiek glabātas atmiņā (mentālajā leksikonā) kā konstrukcijas pat tad, ja tās ir pilnībā paredzamas (*predictable*), ja vien tās tiek lietotas pietiekami bieži”. Viņa piemin arī jēdzienu „iesakņošanās” (*entrenchment*), papildinot Ronalds Langakera (*Ronald Langacker* 1987) pausto ideju, ka biežas vārdu kombinācijas valodas lietojumā var nostiprināties kā valodas modeļi (*patterns*), kas vēlāk mentāli tiek uztvertas kā vienība. Jau minētās latviešu valodas darbības vārdu konstrukcijas ir produktīvas (tiek lietotas ikdienā), un var izteikt hipotēzi, ka tās ir iesakņojušās runātāju un klausītāju mentālajā leksikonā kā kognitīvi tēli.

Tālāk tabulā sniegtie sinharmonisko un neharmonisko, t. sk. korelatīvo, konstrukciju piemēri rāda, ka tās nav pilnībā paredzamas un ir atkarīgas no verba (tiešās/konkrētās vai pārnestās) nozīmes.

priedēklis	numurs, piemērs, -i	skaidrojums
<i>ap-</i>	(1) <i>Apej [apkart] ap māju!</i>	sinharmonisms, fakultatīva korelatīva eksplikācija ar adverbu
<i>iz-</i>	(2a) <i>Izej caur mežu!</i>	korelācija
	(2b) <i>Viņš izgāja [laukā, ārā] no istabas.</i>	korelācija, fakultatīva korelatīva eksplikācija
	(2c) <i>Viņš izslēdza televizoru.</i>	nav sinhronisma, priedēklis pabeigtības nozīmē, sal. „Slēdz ārā/laukā to televizoru!” – kontekstuāla pabeigtība ar eksplikāciju.
<i>pa-</i>	(3) <i>Paej pa ceļu!</i>	sinharmonisms
<i>pār-</i>	(4a) <i>Pārej pār upi (pāri upei)!</i>	sinharmonisms (korelācija)
	(4b) <i>Mēs pārlidojam pāri jūrai (pār jūru)</i>	korelācija (sinharmonisms)
	(4c) <i>Viņš pārkāpa pāri sētai (pār sētu).</i>	korelācija (sinharmonisms)
	(4d) <i>Viņš pārkāpa noteikumus.</i>	nav sinharmonisma, pārnesta nozīme
<i>pie-</i>	(5a) <i>Pieej pie koka!</i>	sinharmonisms
	(5b) <i>Viņš pienāca pie manis.</i>	sinharmonisms
	(5c) <i>Pieej šim uzdevumam radoši.</i>	nav sinharmonisma, pārnesta nozīme
<i>uz-</i>	(6a) <i>Uzlien uz jumta!</i>	sinharmonisms
	(6b) <i>Mēs uzlikām maizi uz galda.</i>	sinharmonisms
	(6c) <i>Uzliec maizi [virsū] uz galda.</i>	sinharmonisms, fakultatīva korelatīva eksplikācija
	(6d) <i>X uzlika mīksto saviem vēlētājiem.</i>	nav sinharmonisma, pārnesta nozīme
	(6e) <i>Uzmet aci[s] šai grāmatai!</i>	nav sinharmonisma, pārnesta nozīme
<i>ie-</i>	(7a) <i>Viņš ienāca iekšā.</i>	korelatīva eksplikācija
	(7b) <i>Ienāc iekšā!</i>	korelatīva eksplikācija
<i>aiz-</i>	(8a) <i>Mašīna aizbrauca aiz mājas.</i>	sinharmonisms
	(8b) <i>Viņi aizbrauca prom.</i>	nav sinharmonisma, priedēkļa polisēmija
<i>no-</i>	(9a) <i>Viņš nokāpa no garāžas jumta.</i>	sinharmonisms
	(9b) <i>Noraksti no lapas.</i>	sinharmonisms
	(9c) <i>Nokrist [zemē] no krēsla.</i>	sinharmonisms, fakultatīva korelatīva eksplikācija
<i>at-</i>	(10a) <i>Viņš atnāca pie manis.</i>	nav sinharmonisma, priedēkļa polisēmija, nav atbilstoša prievārda
	(10b) <i>Atnāc šurp!</i>	nav sinharmonisma, priedēkļa polisēmija, nav atbilstoša prievārda

1. tabula. Sinharmoniskās un neharmoniskās konstrukcijas.

Tas, ka priedēkļa dubultotātvārds var būt vai nu prievārds, vai apstākļa vārds (adverbs), vai abi, nav nekas pārsteidzošs, jo vēsturiski visi priedēkļi ir cēlušies no prievārdiem, respektīvi, adpozīcijām, kas savukārt nereti radušās vēl no kādiem citu vārdsķiru vārdiem, piem., adverbiem, kas iegūti konversijas ceļā no citām vārdformām, piem., lietvārdiem, īpašības vārdiem, skaitļa vārdiem, vietniekvārdiem un verbiem (Kalnača 2013, 98). Līdz ar to ir iespējams runāt par priedēkļa **dublēšanu** vai **reduplikāciju**. Verbālās konstrukcijas (ar priedēkli vai bez tā), kam seko prievārdi (vai adverbi), vienalga, vai tās ir sinharmoniskas vai neharmoniskas, ir salikti veidojumi, kur priedēkļverba un tam sekojošā apstākļa vārda vai vārdkopas ar prievārdu sasaisti nosaka simboliska saikne vairākos līmeņos (sk. iepriekš 1. attēlu), kas pakļauta īpašiem sasaistes nosacījumiem, *linking rules*, kuri savukārt izriet no verba valences un ir sava veida pārvaldījums (rekcija). Šādas konstrukcijas semantiski veido vienotu tēlu (*Gestalt*), ko iespējams iztēloties **telpiski**. Ir skaidrs, ka šī ir abstrakta noētiska telpa, un tās trīsdimensionalitāti nevajadzētu uztvert burtiski kā telpas dimensijas, resp. garumu, platumu un augstumu. Jebkurā gadījumā nav pamata uzskatīt, ka valodas vienības mentālajā telpā pastāv lineārā formā vai arī bināri sazarotas kā koku diagrammās (*tree diagrams*), ar kurām ir problemātiski attēlot iespraudumus, paralēlas struktūras ar kopīgiem elementiem (*Jānis labprāt iet dušā pirms, bet Juris – pēc brokastīm. Viņi sarunājās viens ar otra kaimiņiem. Vai nu Jānis un Juris, vai Pēteris.*), eliptiskas struktūras (*Kuru, tu teici, [ko] Jānis redzēja, bet nepasveicināja, mēs vakar redzējām uz ielas?*). Ja šādas struktūras pastāv apziņā vienlaicīgi, tās atrodas vairākās plaknēs – kā priekšmeti, ko mēs redzam savā priekšā, piem., koki, kas atrodas cits aiz cita. Jāatzīmē, ka valodas zīmju trīsdimensionālais raksturs ir uzskatāmi redzams zīmju valodā, piem., *ASL*, kur telpai ir valodiska nozīme – telpiski tiek rādītas lietvārdu attieksmes, vietniekvārdu reference, verbu saskaņojums, anaforas (norāde uz personu un skaitli) un diskursa telpiskā struktūra (Bellugi, van Hoek, Lillo-Martin, O'Grady 1993, 134). Priedēkļverba konstrukcijās prievārdi vai apstākļi parasti atrodas pa labi no darbības vārda, resp., izteicēja (Lokmane 2013, 765), bet tikpat labi varētu teikt, ka tie atrodas aiz tā.

Lai arī pārsvarā tiek dubultoti vai korelēti verbi ar konkrētas nozīmes priedēkļiem, tomēr ir iespējamas atkāpes no šī principa, piem., teikums ar korelatīvu eksplikāciju (*no~iz*): „Šī reize puisēnam ilgi neizgāja [laukā] **no** prāta.” Šeit „iziet no prāta” lietots pārnestā, idiomātiskā nozīmē ‘aizmirsties’.

Sinharmoniskajām (korelatīvajām) konstrukcijām iespējami analogi – sinonīmiskas konstrukcijas bez dubultojuma, piem., (6b) piemēra vietā („mēs uzliķām maizi uz galda”) var lietot „mēs cēlām maizi galda” un „cel/liec maizi galda” (kontekstuāli pabeigts aspekts (veids) abos gadījumos), šai gadījumā kā vietas apstākļi funkcionē lietvārda forma.

2.3. Priedēkļverbi un aspektualitāte

Verbiem ar priedēkli visbiežāk ir pabeigta aspekta nozīme, lai arī var būt verbi, kuru priedēklim ārpus konteksta nav ne nepabeigta, ne pabeigta veida nozīmes (*pārdot, apceļot, pārlasīt*), kā arī priedēklis var variēt verba leksisko nozīmi, raksturojot darbības vietas, virziena, daudzuma, sākuma u. c. ziņā (*braukt – aizbraukt, atbraukt, izbraukt, iebraukt, apbraukt, uzbraukt, nobraukt, sabraukt, pārbraukt, pabraukt*) (Kalnača 2013, 91). Šādi verbi tiek uztverti un analizēti kā leksiskas vienības. Piemērs „Jenāc iekšā!” varētu pastāvēt arī bez priedēkļa „Nāc iekšā!”, šai gadījumā tas būtu lietojums „vienkāršās tagadnes pamatnozīmē, izsakot darbību, kas notiek runas momentā” (Kalnača 2013, 91), bet neatkarīgi no tā, vai verbs ir ar priedēkli vai bez tā, adverba (vietas apstākļa) lietojums pieļauj arī pabeigtības (perfektīva) aspekta lasījumu (*nāc iekšā = ienāc iekšā*). Tāpat (2c) piemēra skaidrojumā ir norādīts gadījums, kad adverbīala eksplikācija rada pabeigtību. (10b) piemērs bez priedēkļa („Nāc šurp!”) ir ambivalentāks gadījums, kur ekplicitējais (adverbs) neizsaka pabeigtību („atnāc”). Citā kontekstā, pilnīgi iespējams, pabeigtību var izteikt tikai ar priedēkli vien („atnāc”), proti, arī bez ekplicitējošā virziena adverba. Pabeigtība vai nepabeigtība ir pilnībā atkarīga no runātāja intences, piem., „Nāc tuvāk!” („panāc nedaudz”, „nenāc par tuvu”, nepabeigtība) vai „Nāc tuvāk! („pienāc klāt”, pabeigtība), „Dod [šurp] naudu!” („iedod”, pabeigtība), „Dod naudu iztikai!” (katru dienu, iteratīva darbība) (sk. sīkāk par bezpriedēkļa verbu un telpisko adverbu konstrukcijām un to pabeigtības/nepabeigtības aspektu, kā arī telpas/vietas adverba statusa (gramatizēšanās) problēmu Kalnača 2017, īpaši 91–92).

2.4. Sinharmonisms un valodas kultūra?

Prepozicionālais vai adverbīlais „reduplikatīvīts” var tikt vērtēts valodas kultūras aspektā (formāli raugoties, tā ir liekvārdība), bet, šķiet, pārdomājams ir apgalvojums, ka apstākļa vārds, kas pievienojas priedēkļa darbības vārdam (prefiksētam verbam), „tikai precīzē priedēkļa izteikto pabeigta veida lokālo nozīmi, bet neveido kādu īpaša veida izteikšanas konstrukciju – *aiziet prom, atnākt šurp, nokrist nost, pārkāpt pāri, iznākt ārā*” (Kalnača 2013, 91). Tas, ka lietotāji masveidā izmanto šādas konstrukcijas, apliecina izjustu vajadzību pēc tām. Ir gadījumi, kad, atstājot „brīvo telpu” tukšu, rodas negramatiski vai neskaidri, smagnēji teikumi, piem., „*Viņš uzkāpa ___ krēslam.” „? Viņš ienāca ___.” „*Viņš piegāja ___ kokam.” „? Viņš pārgāja ___ upi.” „*Viņš apgāja ___ māju.” Šajos gadījumos, autoraprāt, nevar droši apgalvot, ka adverbīālā vai prepozicionālā eksplikācija verbiem ir fakultatīva (sk. Kalnača 2017, 89), it īpaši verbiem bez priedēkļa. Piem., teikums „Mamma grib mest **laukā** Ķīnas rozi (..)” bez adverba kļūst negramatisks un nesaprotams. Attiecībā uz priedēkļverbiem šai jautājumā vēl nepieciešama padziļināta izpēte.

2.5. Sinharmonisms un korelatīvā eksplikācija citās valodās

Jāatzīmē, ka sinharmonisms un priedēkļu dubultošana ar korelatīviem apstākļiem ir visai plaši izplatīta parādība, līdzīgas konstrukcijas ir atrodamas arī citās valodās (atkārtotās daļas izceltas):

(11) **lietuviešu** valodā:

apėiti apie nāmq

apiet.INF ap.PREP māja.ACC.SG

‘apiet ap māju’

(12) **vācu** valodā:

ich gehe ins Zimmer hinein

es iet.PRS.SG.1 iekš.PREP+ART.DEF istaba.ACC.SG iekšā.ADV

‘es ieeju istabā’

(13) **islandiešu** valodā:

a. *komdu inn í stofu!*

nākt.IMPER.SG.2 iekšā.ADV iekš.PREP istaba.ACC.SG

‘nāc iekšā istabā!’

b. *piltur nokkur klifraði uppá (=upp á)*

zēns.NOM.SG kāds.PRON.INDEF list.PST.SG.3 augšup.ADV+uz.PREP

garðinn fyrir framan húsð

sēta.ACC.SG pie.PREP priekšā.ADV māja.ACC.SG+ART.DEF

‘kāds zēns uzlīda uz sētas mājas priekšā’

(14) **krievu** valodā:

a. *как доехать до остановки X?*

kak doechat’ do ostonovki x

kā.ADV aizbraukt.INF līdz.PREP pietura.GEN.SG X

‘kā aizbraukt līdz pieturai X?’

b. *войти в жилое помещение*

vojti v zhiloe pomeshchenie

ieiet.INF iekš.PREP dzīvojamš.ADJ telpa.ACC.SG

‘ieiet dzīvojamā telpā’

(15) **jaungrieķu** valodā:

πως απομακρύνομαι από το παιδί μου;

pós apomakrýnomai apó to paidí mou

kā.ADV attālināties.PRS.SG.1 no.PREP ART.DEF bērns.ACC.SG mans.PRON.SG.1

‘kā es attālinos no sava bērna?’

Šis parādības plašā izplatība liecina, ka sinharmoniskās piedēkļverba konstrukcijas ir noderīgas domas izteikšanai un precizēšanai.

3. Secinājumi

Latviešu valodā ne visi piedēkļi ir sinharmonizējami vai korelatīvi eksplīcējami. Piemēros dominē galvenokārt piedēkļverbi ar konkrētu kustības vai vietas nozīmi, kas nav lietoti pārnestā nozīmē (konstruktivitātes ierobežojums), lai arī šim likumam ir izņēmumi. Sinharmonisma un korelācijas parādību var skaidrot ar vēlmi atkārtot informāciju atbilstīgi Pola Graisa (*Paul H. Grice* 1975, 28) kvalitātes maksimai (izteikties skaidri), kas šajā gadījumā daļēji notiek uz kvantitātes maksimas (izteikties īsi) rēķina; kā arī nodrošināt sniegtās informācijas eksplīcītumu un/vai *Aktionsart* (piedēklis bieži vien tiek tulkots kā pabeigtības aspekta izteicējs, tātad pastāv sinkrētisms). Aspektualitātes robežas daudzos piemēros ir neskaidras, un aspekts ir atkarīgs no runātāja intences un verba semantikas. Bieži lietotas sinharmoniskas vai korelatīvas konstrukcijas ir kļuvušas par valodas modeļiem un ir iesakņojušās lietotāju apziņā kā kognitīvi tēli. Sinharmonisms un prepozīcijas dublēšana ar adverbu ir atrodama arī citās indoeiropiešu valodās. Darbības vārds kā telpiska parādība eksistē vairākās daļās, kuras kopumā veido teikuma verbālās semantikas lauku (konstrukciju). Atkarībā no valences verbs it kā projicē vai „atbalso” piedēkļus vai adverbus šai laukā, padarot izteikumu pilnskanīgu un lietotājiem vieglāk uztveramu. Sinharmoniskās un korelatīvās konstrukcijas ir (telpiskas) zīmes ar prototipisku (formas un nozīmes) struktūru, kas iekļaujas leksikona un gramatikas kontinuumā, kurš veido valodu – taksonomiski organizētu konstrukciju tīklu, t. s. konstruktikonu (teleskopēts termins, kas sastāv no vārdiem *construction* un *lexicon*).

Saīsinājumi

1, 2, 3	persona
ACC	akuzatīvs
ADJ	īpašības vārds
ADV	apstākļa vārds
ART	artikuls
ASL	<i>American Sign Language</i>
DAT	datīvs
DEF	noteiktā forma
F	forma
GEN	ģenitīvs
IMPER	pavēles izteiksme

INDEF	nenoteiktā forma
INF	nenoteiksmē
M	nozīme
NOM	nominatīvs
PREF	priedēklis
PREP	prievārds
PRON	vietniekvārds
PRS	tagadne
PGT	pagātne
SG	vienskaitlis
*	(<i>piemēros</i>) negramatisks lietojums
?	(<i>piemēros</i>) apšaubāms lietojums

Literatūra

1. Bellugi, Ursula, Hoek, Karen van, Lillo-Martin, Diane, O'Grady, Lucinda. 1993. The acquisition of syntax and space in young deaf signers. *Language development in exceptional circumstances*. Bishop, Dorothy, Mogford, Kay (eds). Hove: Lawrence Erlbaum Associates, 132–149.
2. Booij, Geert. 2010. *Construction Morphology*. Oxford: Oxford University Press.
3. Croft, William. 2001. *Radical Construction Grammar. Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
4. Croft, William, Cruse, David A. 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge University Press.
5. Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: University Press of Chicago.
6. Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at Work. The Nature of Generalization in Language*. Oxford: Oxford University Press.
7. Grice, Paul H. 1975. Logic and Conversation. *Syntax and Semantics*. 3. *Speech Acts*. New York: Academic Press, 22–40.
8. Kalnača, Andra. 2013. Morfoloģija. *Latviešu valoda*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 45–108.
9. Kalnača, Andra. 2017. The construction *non-prefixed verb + spatial adverb* in Latvian. Pieejams: <http://jeful.ut.ee/index.php/JEFUL/article/view/jeful.2017.8.1.05>. [Skatīts 03.05.2017.]
10. Lakoff, George. 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago: University Press of Chicago.
11. Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. 1. *Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
12. Lokmane, Ilze. 2013. Vienkārša teikuma formālā (strukturālā) organizācija. *Latviešu valodas gramatika*. Nitiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU, Latviešu valodas institūts, 710–766.
13. Ziem, Alexander, Lasch, Alexander. 2013. *Konstruktionsgrammatik*. Berlin/Boston: De Gruyter.
14. Peeters-Podgaevskaya, Alla V. 2008. *Konceptualizācija prostranstva i ee otrazhenie v russkom jazyke*. Amsterdam: Pegasus.

Abstract

The article provides a brief outline of some Latvian constructions involving prefixed verbs where the verbal prefix is repeated by a preposition of the same or nearly identical phonological shape (synharmonism, for instance *uzlikt x uz galda*) or by a preposition with a semantically close meaning to the prefix but in a different shape or by an adverb (correlation, example *uzlikt vairsū*), viewed from a construction-grammar perspective. Construction is understood as „a form-meaning pair (F, M) where F is a set of conditions on syntactic and phonological form and M is a set of conditions on meaning and use” (Lakoff 1987, 467). Synharmonic and correlative constructions are productive and entrenched in speakers’ mental lexicon as patterns that subsequently come to be perceived as cognitive images (*Gestalt*). These constructions in Latvian are not fully predictable and depend on the valency of the verb. Most frequently they involve verbs of motion or situation in space that are not used in a figurative sense (constructivity restraint). Synharmonism or correlation can be optional but in some cases its absence yields clumsy or even ungrammatical sentences. There is a symbolic multi-level relation between the prefixed verb and prepositional phrase or adverb that follows (cf. the representation of the construction as a form-meaning pair in Ziem und Lasch 2013, 14). It is possible to represent such constructions spatially, i.e. as spatial signs with a prototypical (form-meaning) structure that are part of the lexicon-grammar continuum that, in turn, constitutes language as a taxonomically organized network of constructions, the so-called constructicon. Prefixed verbs in Latvian often show perfective Aktionsart but it need not always be the case, as the aspectual meanings fully depend on the speaker’s intention. Synharmonism and correlative explication of the kind described above is also found in other Indo-European languages and their wide distribution seems to prove the point that such constructions are useful in rendering an utterance clearer and more readily perceivable.

Vārdnīcu struktūras koncepcijas: pamatprincipi un varianti

Conceptions of dictionary structure: basic principles and variants

Santa Jērāne

Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts
Akadēmijas laukums 1, Rīga
E-pasts santa.jerane@lu.lv

20. gs. 70. gados teorētiskajā leksikogrāfijā nostiprinājusies vārdnīcu struktūras koncepcija, kurā vārdnīcu struktūra tiek analizēta divos aspektos – mikrostruktūras aspektā un makrostruktūras aspektā. No šīs koncepcijas attīstījušās vairākas citas, kurās bez jau minētajiem aspektiem atsevišķi tiek apskatīta arī ietvara struktūra, izkārtojuma struktūra, norāžu struktūra, piekļuves struktūra un tēmas-rēmas struktūra. Raksta mērķis ir aprakstīt un salīdzināt dažādos avotos minētos vārdnīcu struktūras aspektus un vārdnīcu struktūras koncepcijas, lai noskaidrotu, kādus jautājumus iespējams analizēt, izvēloties noteiktus vārdnīcu struktūras aspektus.

Atslēgvārdi: leksikogrāfija; vārdnīcu struktūra; mikrostruktūra; makrostruktūra; ietvara struktūra.

Dažādos avotos izpratne par to, kas ir vārdnīcas struktūra, atšķiras. Piem., daņu leksikogrāfi Henings Bergenholcs un Svens Tarps (*Henning Bergenholtz, Sven Tarp* 1995, 188) min, ka vārdnīcas struktūru veido dažādu vārdnīcas komponentu savstarpējais saistījums. Leksikogrāfijas terminu vārdnīcā *Dictionary of Lexicography* (Hartmann, James 2001, 132) vārdnīcu struktūra definēta vienkārši kā vārdnīcas daļas, kas ietver kopējo vārdnīcas uzbūvi (jeb makrostruktūru) un atsevišķu tās daļu uzbūvi (jeb mikrostruktūru). Neviens cits aspekts vārdnīcu struktūras definīcijā nav minēts, lai gan vārdnīcā atsevišķi raksturoti arī citi aspekti (Hartmann, James 2001, 132). Zviedru leksikogrāfs Bū Svensēns (*Bo Svensén* 2009, 77) uzsver, ka vārdnīcas struktūru veido gan tās daļu izkārtojums, gan šo daļu savstarpējās attiecības. Taču nevienā definīcijā nav skaidrots, kā vārdnīcas struktūra tiek realizēta, resp., kā izpaužas vārdnīcas daļu savstarpējais saistījums.

Jāņem vērā, ka vārdnīcas struktūru veido ne tikai attiecības starp vārdnīcas daļām, bet arī attiecības starp informāciju. Attiecības starp vārdnīcas

daļām tiek realizētas, izmantojot noteiktu kārtojumu; attieksmes starp informāciju parasti tiek parādītas, izmantojot noteiktus grafiskos līdzekļus.

Aprakstot vārdnīcas uzbūvi, dažādos pētījumos tiek minēti atšķirīgi struktūras aspekti. Turklāt atšķiras arī pats hiperonīms vārdnīcas struktūras aspektu nosaukšanai. Piem., leksikogrāfijas enciklopēdijā *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography* (Gouws et al. 2013, 32) tiek lietots apzīmējums *teksta struktūras (textual structures)*, S. Tarps un H. Bergenholcs (1995, 6) lietojuši apzīmējumu *vārdnīcas struktūras (dictionary structures)*. B. Svensēns (2009, 344) darbā *Handbook of Lexicography* izmantojis apzīmējumu *strukturālie koncepti (structural concepts)*. Laura Karpinska (2012, 1, 2015, 47) savos pētījumos lietojusi jēdzienu *strukturālie līmeņi (structural levels)*. Jēdziens *strukturālie līmeņi* lietots arī pētījumā „Vārdnīcu izstrāde Latvijā: 1991–2010” (Baldunčiks 2012, 68).

Atkarībā no tā, kādā aspektā vārdnīca tiek analizēta un kā tiek skaidrota vārdnīcas struktūra, varētu tikt lietoti visi minētie jēdzieni. Taču, ņemot vērā, ka šajā rakstā vārdnīcas struktūra saprasta plašā nozīmē (t. i., ne tikai kā attieksmes starp vārdnīcas komponentiem, bet arī kā attieksmes starp informāciju), turpmāk lietots apzīmējums *struktūras aspekti*. Pieņemot plašāko vārdnīcas struktūras izpratni, nebūtu precīzs ne apzīmējums *teksta struktūras* (jo vārdnīcu struktūras koncepcijās tiek apskatīts ne tikai teksts, bet arī dažādi grafiski līdzekļi), ne apzīmējums *strukturālie līmeņi* (ne visi vārdnīcu struktūras aspekti ir hierarhiski, tādējādi tos nevarētu saukt par līmeņiem).

Rakstā galvenā uzmanība pievērsta drukātajām vārdnīcām. Tas darīts divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, tāpēc, ka tradicionālā leksikogrāfijas teorija balstīta faktā, ka vārdnīcas šķirkļus veido teksts, līdz ar to arī drukāta vārdnīca tiek uztverta kā noteiktu tekstu kopums. Elektroniskās vārdnīcās šķirkli ne vienmēr veido tikai teksts, tāpēc, runājot par elektroniskajām vārdnīcām, tiek izvirzīts jautājums, vai to analizē var runāt par kādām noteiktām teksta struktūrām, īpaši gadījumos, ja vārdnīcas pamatuzdevums ir, piem., savienot datus dažādos medijos (Müller-Spitzer 2013, 368). Piem., internetā angļu valodā pieejama videovārdnīca *Vidtionary* (Anderson 2007–2013). Tajā atrodami nevis aprakstoši skaidrojumi, bet īsi video. Līdzīgi arī dažādās elektroniskās zīmju valodas vārdnīcās, kas paredzētas kurlmēmajiem – katram vārdam pievienots video, kurā redzams, kā attiecīgais vārds attēlojams zīmju valodā. Šādās vārdnīcās vieniņais nosacītais lietotājam redzamais teksts ir šķirkļu saraksts.

Otrkārt, elektroniskajās vārdnīcās, salīdzinot ar drukātajām, strukturālus aspektus ir daudz grūtāk definēt, jo datus, kas ir vārdnīcas pamatā, nevar pilnībā redzēt (Müller-Spitzer 2013, 368). Turklāt atsevišķu struktūras aspektu (piem., ietvara struktūras) izpratne elektronisko vārdnīcu gadījumā būtu atšķirīga (ja pieņem, ka ietvara struktūru var attiecināt arī uz elektroniskajām vārdnīcām).

20. gs. 70. gados teorētiskajā leksikogrāfijā nostiprinājusies vārdnīcu struktūras koncepcija, kurā vārdnīcu struktūra tiek analizēta divos aspektos – mikrostruktūras aspektā un makrostruktūras aspektā (sk., piem., Rey-Debove 1971; Hausmann 1977). Ar mikrostruktūru tiek saprasta par katru lemmu sniegtā informācija jeb vārdnīcas šķirklis, ar makrostruktūru – noteiktā secībā sakārtoti vārdi jeb šķirklju saraksts (Hausmann 1977, 3–4).

Binārajā struktūras koncepcijā, analizējot makrostruktūru, galvenā uzmanība tiek pievērsta, pirmkārt, leksikas atlases principiem, otrkārt, lemmu formām un kārtojuma principiem (Zubaitienē 2014, 16). Analizējot mikrostruktūru, tiek apskatīta visa šķirklī iekļautā informācija.

Šis sākotnējais binārās koncepcijas variants vēlākos avotos tiek kritizēts terminu *makrostruktūra* un *mikrostruktūra* izpratnes dēļ (sk., piem., Wiegand 1988, 55–56; Wiegand, Gouws 2013, 75–76). Termins *makrostruktūra* pirmo reizi lietots franču leksikogrāfijā. Darbā *Étude linguistique et sémiotique des dictionnaires français contemporains* to izmantojusi Žozete Reja-Debova (*Josete Rey-Debove* 1971, 21). Šajā darbā tas attiecināts tikai uz alfabētisku šķirklju sarakstu, uzsverot, ka šķirklju saraksts lasāms vertikāli (Rey-Debove 1971, 21). Runājot par mikrostruktūru, kritika galvenokārt saistīta ar to, ka, definējot terminu, sākotnēji nav ņemta vērā visa tā informācija, kas var tikt iekļauta šķirklī (sk. Wiegand 1988, 56–57). Jaunākos pētījumos jau minēts, ka šķirklī var tikt kārtoti ne tikai alfabētiski, bet arī pēc citiem principiem (piem., pēc cilmes), tāpat arī precizēti šķirklī iekļaujamie informācijas tipi. Vēl viens sākotnējās koncepcijas trūkums ir tāds, ka minētie struktūras aspekti neparedz analizēt tās vārdnīcas daļas, kas atrodas pirms vai pēc šķirklju saraksta. Līdz ar to šajā koncepcijā termins *vārdnīca* tika saprasts tā šaurākajā nozīmē – nevis kā vienots darbs, kuru veido vairākas daļas, bet tikai kā leksikas apkopojums noteiktā veidā, kur par katru leksēmu sniegta noteikta informācija.

Bināra vārdnīcu struktūras koncepcija joprojām ir viena no tradicionāli visvairāk izmantotajām ne tikai latviešu, bet arī vairāku citu tautu (piem., lietuvišu, čehu, krievu) valodniecībā. Nedaudz atšķiras tikai terminu *mikrostruktūra* un *makrostruktūra* izpratne. Piem., Evalda Jakaitiene (*Evalda Jakaitiene* 2005, 33) un Sandro Nilsens (*Sandro Nielsen* 1994, 76) ar terminu *makrostruktūra* saprot nevis tikai šķirklju saraksta struktūru, bet visas vārdnīcas uzbūvi.

Lai vārdnīcu struktūru aprakstītu precīzāk, vairākos darbos tiek izdalīti trīs struktūras aspekti: mikrostruktūra, makrostruktūra un megastruktūra (*megastructure*) (sk., piem., Melnikienē 2009, Karpinska 2015). Pastāv vismaz divas megastruktūras izpratnes. Valērijs Berkovs (*Valerij Berkov* 2004, 15) raksta, ka megastruktūru veido vārdnīcas daļu izkārtojums. Parasti megastruktūra sastāv no trim daļām: vārdnīcas ievaddaļas, korpusa un nobeiguma daļas. Termins *megastruktūra* iekļauts arī leksikogrāfijas terminu vārdnīcā *Dictionary of Lexicography* (Hartmann, James 2001, 93), kur minēts, ka megastruktūru veido makrostruktūra kopā ar ārpuskorpusa struktūru (*outside matter*). Tātad

saskaņā ar šo izpratni megastruktūru veido visas vārdnīcas uzbūve; megastruktūru sīkāk iespējams sadalīt makrostruktūrā un mikrostruktūrā.

B. Svensēns (2009, 378) skaidrojis, ka vārdnīcas megastruktūra ir vārdnīcas galveno komponentu izkārtojums un šo komponentu savstarpējās attiecības. No šīs definīcijas izriet, ka megastruktūra neattiecas uz visiem vārdnīcas komponentiem, bet tikai uz svarīgākajiem. Tālāk autors komponentus, kas attiecas uz megastruktūru, klasificējis pēc to funkcijām, nepaskaidrojot, kuri no tiem uzskatāmi par galvenajiem (par vienīgo svarīgo komponentu uzskatīts šķirkļu saraksts) un kāpēc megastruktūru veido tieši svarīgākie vārdnīcas komponenti (nevis, piem., visi komponenti).

Jāatzīst, ka praktiskai analīzei nav piemērota neviena no abām termina *megastruktūra* izpratnēm. Ņemot vērā teorētiskajā literatūrā piedāvāto izpratni, analizēt vārdnīcu megastruktūras aspektā nozīmētu analizēt visu vārdnīcu, tomēr praksē visbiežāk ar megastruktūras aspektu tiek saprastas tikai ārpus korpusa esošās daļas (sk., piem., Melnikienē 2009, 90–146; Baldunčiks 2012, 68–72; Karpinska 2012, 147–158, 2015, 139–150; par termina *megastruktūra* izpratni sk. arī Jērāne 2014). Tāpēc citās vārdnīcu struktūras koncepcijās izmantotais termins *ietvara struktūra* (*frame structure*), ar to saprotot vārdnīcas ārpuskorpusa daļas, būtu uzskatāms par precīzāku.

Trīsdaļīgajai koncepcijai ir daži varianti terminoloģiskā aspektā, proti, visas vārdnīcas struktūra atsevišķos darbos tiek saukta par makrostruktūru, savukārt šķirkļu saraksta struktūra – par leksikogrāfisko mediostruktūru – gan ar dažām pavisam sīkām niansēm, salīdzinot ar terminu *makrostruktūra* (mikrostruktūras aspekts joprojām tiek attiecināts uz vārdnīcas šķirkli vai daļu no šķirkļa) (sk., piem., Nielsen 1990, 52, 1994, 117).

Ietvara struktūra, kas atsevišķi ļauj analizēt pirms un pēc šķirkļu saraksta esošās daļas, svarīga tādēļ, ka vārdnīca uztverama kā vienots darbs, kuru veido ievads, galvenā daļa (jeb šķirkļu saraksts) un nobeigums. Vairākos pētījumos pat tiek uzsvērts, ka vārdnīca (nevis viens pats šķirkļu saraksts) ir sava veida specifisks teksts (sk., piem., Hausmann, Wiegand 1989, 330). Analizēt tikai šķirkļu sarakstu un šķirkļus nozīmētu analizēt tikai daļu no vārdnīcas.

Trīsdaļīgā koncepcija galvenokārt piemērota, analizējot vārdnīcas uzbūvi formālā aspektā, bet tā neparedz analizēt attiecības starp informāciju (piem., to, kāda veida informācija vārdnīcā ir savstarpēji saistīta).

H. Bergenholcs un S. Tarps (1995, 188) izšķir sešus vārdnīcu struktūras aspektus: izkārtojuma struktūra, makrostruktūra, mikrostruktūra, ietvara struktūra (visas vārdnīcas struktūra), norāžu struktūra un piekļuves struktūra.

Izkārtojuma struktūra (*distribution structure*) raksturo to, kā vārdnīcā izkārtota lingvistiskā un enciklopēdiskā informācija (Bergenholtz, Tarp 1995, 188). Citā interpretācijā izkārtojuma struktūra attiecināta ne tikai uz lingvistiskās un enciklopēdiskās informācijas vietu vārdnīcā, bet uz jebkādas informācijas izkārtojumu un vietu vārdnīcā (Gouws, Prinsloo 2005, 58; Tarp 2008,

109). Kā norāda S. Tarps (2008, 109), šajā gadījumā runa ir nevis par pozīciju attieksmēm, bet par satura attieksmēm. Izkārtojuma struktūra raksturo attieksmes starp informāciju (turklāt svarīgi ņemt vērā, ka šīs attieksmes atšķirībā no citiem struktūras aspektiem ne vienmēr redzamas leksikogrāfiskajā aprakstā, t. i., formāli, resp., ne vienmēr par informācijas saistību liecina vārdnīcas norādes; nekādu norāžu var arī nebūt). S. Tarps (1999, 122, 2008, 108) izšķir deviņus informācijas attieksmju veidus. Viens no tiem ir, piem., šāds: visi satura elementi iekļauti šķirklī A. Šķirklis B ir tukšs. Visa informācija, kas attiecas uz B, atrodama šķirklī A (te gan svarīgi piebilst, ka šīs attieksmes var attiecināt ne tikai uz šķirkliem, bet arī uz citiem vārdnīcas komponentiem). Piem., divi šķirklī no vietvārdu cilmes īsās vārdnīcas „No Abavas līdz Zilupei” (Balode, Bušs 2015):

JĒKABPILS – pilsēta Latvijas dienvidaustrumu daļā, abpus Daugavai, Jēkabpils novada centrs. Pilsētas tiesības kopš 1670. g. Senāk bijušas divas pilsētas: Daugavas labajā krastā *Krustpils* – senākā daļa, kas vēsturiskajos avotos minēta jau 1237. g., un *Jēkabpils* Daugavas kreisajā krastā; abas daļas 1962. g. apvienotas vienā pilsētā. *Krustpils* (vācu *Kreutzburg, Kreuzburg*) nosaukums liecina, ka pils ir uzcelta nozīmīgu ceļu krustpunktā. Nosaukums *Krustpils* veidots (tulkojot vācisko *Kreuzburg*) no latviešu *krusts* resp. *ceļu krustojums* un *pils*. *Jēkabpils* (vācu *Jakobstadt*) ir viens no nedaudzajiem Latvijas pilsētu vārdiem, kam ir antroponīmiska cilme, – tas darināts no Kurzemes hercoga vārda *Jēkabs* (vācu *Jakob*) apvienojumā ar sugasvārdu *pils* (1670. g. hercogs Jēkabs pilsētai piešķīra Magdeburgas tiesības) (Balode, Bušs 2015, 116).

KRUSTPILS, skat. **JĒKABPILS** (Balode, Bušs 2015, 132).

Šajā gadījumā šķirklī *Jēkabpils* atrodama informācija gan par oikonīmu *Jēkabpils*, gan par oikonīmu *Krustpils*. Izkārtojuma struktūra parasti tiek apskatīta kontekstā ar vārdnīcas funkcijām un formu (t. i., vai vārdnīca ir drukāta vai elektroniska) (Tarp 1999, 123). Piem., trīs vienkāršoti šķirklī no tulkojošās latviešu-lietuviešu vārdnīcas:

incis sar. kačiukas, katytė

mincis sar. kačiukas, katytė

minka sar. kačiukas, katytė

Vārdnīcā, kas paredzēta lietuviešu valodas runātājiem un kuras funkcija ir palīdzēt uztvert latviešu valodas tekstu, šādi trīs atsevišķi šķirklī ir pieļaujami (un pat vēlami). Ja vārdnīcas funkcija būtu nevis teksta uztvere, bet latviešu valodas teksta radīšana vai valodas mācīšanās, tad šķirklis būtu jāiekļauj norādes, kas parāda, ka minētie jēdzieni ir sinonīmi.

Norāžu struktūra (*cross-reference structure*) atsevišķos avotos saukta nevis par struktūru, bet par sistēmu, resp., – norāžu sistēma (sk., piem., Rey-Debove 1989, 936). Dažos avotos norāžu struktūra tiek saukta arī par mediostрук-тūru (sk., piem., Schaefer 1995; Gouws, Prinsloo 1998; Nielsen 2003; Wie-gand et al. 2010, 192). Tomēr šis termins ir problemātisks, jo, kā jau minēts, ar to dažkārt tiek saprasta arī šķirkļu saraksta struktūra (sk., piem., Nielsen 1994, 117), resp., tas, ko atsevišķās vārdnīcu struktūras koncepcijās sauc par makrostruktūru.

Norāžu struktūra ir to vārdnīcas elementu struktūra, kas vārdnīcas lieto-tājam palīdz atrast papildu informāciju. Šaurākā izpratnē norāžu struktūra attiecas tikai uz to informāciju, kas atrodama konkrētās vārdnīcas ietvaros (sk., piem., Bergenholtz et al. 1997, 134; Burkhanov 1998, 54–55). Plašākā izpratnē norāžu struktūrā iekļaujas arī tās norādes, kas ved ārpus vārdnīcas, resp., uz kādu citu avotu (sk., piem., Lauridsen 1998, 76). Kā to norāda arī leksikogrāfijas teorētiķi, praktiskā un teorētiskā aspektā nav pamatota iemesla, kādēļ vārdnīcas iekšējās norādes būtu uzskatāmas par vienu struktūras aspektu, savukārt ārējās – par citu. Norāžu funkcijas nemainās atkarībā no tā, vai norāde ved uz citu vietu vārdnīcā vai uz avotu ārpus vārdnīcas (Nielsen 2003, 271).

Norāžu struktūra zināmā mērā papildina izkārtojuma struktūru. Kā minēts iepriekš, izkārtojuma struktūrā saistība starp informāciju var arī netikt for-māli parādīta – piem., šķirklī A varētu nebūt nekādu norāžu uz šķirkli B. Ar norāžu struktūras palīdzību vārdnīcas lietotājam nepārprotami tiek parādīts, ka kāda informācija, kas vārdnīcā atrodas dažādās vietās, ir saistīta. Izkārtojuma struktūrā tiek uzsvērtas satura attieksmes, savukārt norāžu struktūrā svarīgs ir tieši formālais aspekts, resp., parādīt, ka kāda informācija ir savstarpēji saistīta. Analizējot norāžu struktūru, tiek pētīts, kā informācijas saistījums formāli tiek realizēts.

Praktiskā vārdnīcu analizē norāžu struktūra un izkārtojums būtu apskatāmi kopā – nav jēgas runāt par vārdnīcas vienību formālo saistījumu, neapskatot arī satura attieksmes, jo tieši satura attieksmes ir pamatā formālajam saistījumam.

Pastāv vairāki norāžu klasifikācijas veidi. Pēc norādes adreses tiek šķir-tas četru veidu norādes – pirmkārt, šķirkļa iekšējās norādes (tās visbiežāk izmanto garos šķirkļos), otrkārt, norādes uz citiem šķirkļiem, treškārt, norā-des, kas ved no šķirkļu saraksta uz kādu citu vārdnīcas daļu (piem., uz pielī-kumu), un norādes, kas ved ārpus vārdnīcas, resp., uz kādu literatūras avotu (Bergenholtz, Tarp 1995, 16; Tarp 1999, 116). Piem., fragmentā no „Latvijas vietvārdu vārdnīcas” (Bušs 2003) (sk. 1. attēlu) norādes uz citiem šķirkļiem veidotas, izmantojot norāžu indikatorus *skat. s.v.*; *skat. arī s.v.* Norādes uz citu vārdnīcas daļu ietver literatūras avotu saīsinājumi (*Indr. hron.* – „Indriķa hro-nika”; *Lhež – Lietuvas hidronimū etimologinis žodynas*; *SKES – Suomen kielen etymologinen sanakirja*; *U V* – „Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi.” 2. daļa. Zemgales vārdi; *Dambe 1990* – „Latvijas apdzīvoto vietu un to iedzīvotāju

nosaukumi”; *ME* – „Latviešu valodas vārdnīca”). Divnieks pie vietvārda formas *Palas-* ir norāde, kas ved uz avotu ārpus vārdnīcas (resp., uz parindē norādīto avotu).

“**Paķūksne**”, skat. s.v. “Paķiukste”.

“**Pala**” u Livonijā (tag. Igaunijas teritorijā) [“ad (fluvium) Palam” ‘pie (upes) Palas’)] Indr. hron. 89, 95, 193 u.c. Sal. *Palà* u Lietuvā (Pakroja un Pluņģes r., daku *pala* ‘purvs’, trāk. *Palae*, lat. *palus* 1. ‘stāvošs ūdens, purvs, mūklājs’; 2. ‘ezers, upe’ u.c. Lhež 241 pēc V.Šmida, H.Krāes, I.Duridanova u.c. atziņām.) Skat. arī s.v. “Palas-”². Tiesa, Igaunijas hidronīmam iespējama arī somugriska cilme, sal. s. un ig. *pala* ‘gabals’, ig. dial. *palama* ‘apgriezti (sienu)’ SKES II 473 u.c. vārdi ar *pal-*.

[*Palabi*]: “Pallabbi” z 1811. g. r. l. Laucesā U V 291 (Pa·labiški †z, ap 1960, “Palabišķi” ap un pgl Daugavpils r. Kalkūnes c Dambe 1990, 115): *palabs* ‘ziemlich gut’ *ME* III 53??

² Skat. arī: Dambe V. Saknes *bal(i)-, pal(i)-* (skaņu mijā) ar slapjas vietas nozīmi vietvārdos.// Veltījums akadēmiķim Jānim Endzeliņam. 1873–1973. – R., “Zinātne”, 125.–150. lpp.

1. **attēls.** Šķirkļi „Paķūksne”, „Pala” un „Palabi” „Latvijas vietvārdu vārdnīcā” (Bušs 2003, 79).

Tā kā norāžu struktūra atšķirībā, piem., no makrostruktūras (termina šaurākajā izpratnē) nenosaka vārdnīcas vienību izkārtojumu, vairākos pētījumos tā netiek uzskatīta par atsevišķu struktūras aspektu (sk., piem., Nielsen 2003, 272).

Piekluves struktūra (*access structure*) ir norāžu un indikatoru struktūra, kas palīdz vārdnīcas lietotājam atrast vajadzīgo informāciju (Bergenholtz, Tarp 1995, 16). Tiek šķirtas divu veidu piekluves struktūras – ārējā un iekšējā.

Iekšējās piekluves struktūra (*inner access structure*) ir norāžu struktūra, kas palīdz orientēties šķirkļī (Bergenholtz, Tarp 1995, 16). To veido, piem., dažādi grafiskie līdzekļi (lemma visbiežāk attēlota treknrakstā, savukārt piemēri – slīprakstā u. tml.). Iekšējā piekluves struktūra atsevišķos gadījumos pēc savām funkcijām daļēji pārklājas ar norāžu struktūru, jo arī iekšējā piekluves struktūra palīdz orientēties šķirkļī. Tomēr starp šiem aspektiem ir vismaz divas atšķirības. Pirmkārt, norāžu struktūra galvenokārt izmantota vietas taupīšanai un teksta īsināšanai. Otrkārt, iekšējās piekluves struktūras funkcija galvenokārt

ir parādīt, kā kaut ko atrast, savukārt norāžu struktūras funkcija ir parādīt, kur var kaut ko atrast.

Ārējo piekļuves struktūru (*outer access structure*, arī *external access structure*) veido rādītāji un norādes, kas palīdz atrast vajadzīgo šķirkli (aizved līdz šķirklim) (Bergenholtz, Tarp 1995, 16). Tipisku ārējās piekļuves struktūru vispārīga tipa vārdnīcās veido alfabētisks šķirklju kārtojums (Hartmann, James 2001, 3). Tomēr lielākajā daļā vārdnīcu ir iekļauti tā sauktie norādošie elementi (*guiding elements*). Piem., vairāksējumu vārdnīcās norādošais elements ir jau uz sējuma muguriņas vai vāka esošā informācija par to, kādus šķirklus konkrētais sējums ietver. Šādi norādošie elementi ir arī tā sauktais mainīgais lappuses tituls (Hausmann, Wiegand 1989, 338).

Piekļuves struktūru veido arī vārdnīcu beigās pievienotie indeksi. Piem., Zigma Zinkeviča (*Zigmas Zinkevičius*) lietuviešu personvārdu vārdnīcā *Lietuvių asmenvardžiai* („Lietuviešu personvārdi“) lemmas iespējams meklēt gan alfabētiskajā šķirklju kārtojumā, gan pēc vārdnīcas beigās pievienotā indeksa, kurā katram personvārdam norādīta lappuse (tā savā ziņā ir kā iespēja pārbaudīt, vai vārds attiecīgajā vārdnīcā vispār uzņemts). Piekļuves struktūras funkcijas daļēji pārklājas ar makrostruktūras (jeb šķirklju izkārtējuma struktūras) funkcijām – arī viena no makrostruktūras funkcijām ir nodrošināt iespēju atrast vajadzīgos šķirklus. Herberts Ernsts Vīgands (*Herbert Ernst Wiegand* 1988, 56) izteicis domu, ka termins „makrostruktūra” būtu aizstājams ar terminu „piekļuves struktūra” (*Zugriffsstruktur*).

B. Svensēns (2009, 79–80) min septiņus vārdnīcu struktūras aspektus, papildus H. Bergenholca un S. Tarpa nosauktajiem izdalot arī adresēšanas jeb tēmas-rēmas struktūru, kas raksturo attieksmes starp informāciju, kura šķirklī izteikta ar dažādiem elementiem (piem., simboliem, vārdiem).

Teksta elementam (piem., vārdam, vārda daļai, apzīmējumam, simbolam utt.) vārdnīcās šķirklī var būt divas funkcijas: vai nu tas ir apgalvojums (ļoti plašā izpratnē) par kādu citu teksta elementu, resp., sniedz par to kādu informāciju, vai arī tas pats ir apgalvojuma objekts (Svensén 2009, 79–80). To varētu ilstrēt ar šādu ļoti vienkāršotu piemēru no tulkojošās vārdnīcas:

žodynas – vārdnīca
TĒMA ← RĒMA
ADRESE ← INDIKĀCIJA

Šajā piemērā teksta elements „vārdnīca” ir apgalvojums par teksta elementu *žodynas* ‘vārdnīca’. Šo struktūru sauc arī par tēmas-rēmas struktūru. Vārdnīcu struktūras pētījumos elements, kas atbilst rēmai, tiek saukts par indikāciju (*indication*), elements, kas atbilst tēmai – par adresi (*address*) (Svensén 2009, 80). Adresēšanas struktūru veido tēmas izkārtējums un savstarpējās attieksmes.

Secinājumi

Vārdnīcu praktiskajā analizē parasti tiek apskatīti trīs vai četri struktūras aspekti – visbiežāk mikrostruktūra, makrostruktūra un ietvara struktūra (sk., piem., Nielsen 1994; Melnikienė 2009; Karpinska 2012, 2015). Tieši šie aspekti tiek uzskatīti par vārdnīcas pamataspektiem (Svensén 2009, 77). Apskatot mikrostruktūru, makrostruktūru un ietvara struktūru, galvenokārt tiek akcentētas formālās attieksmes starp vārdnīcas daļām vai teksta vienībām. Analizējot izkārtojuma struktūru, norāžu struktūru, piekļuves struktūru un tēmas-rēmas struktūru, tiek pievērsta uzmanība satura attieksmēm jeb attieksmēm starp informāciju.

Tādējādi, iespējams, visus nosauktos aspektus varētu dalīt divās grupās – funkcionālie aspekti un strukturālie aspekti. Mikrostruktūra, makrostruktūra un ietvara struktūra ir strukturālie aspekti. Katrs strukturālais aspekts ietver noteiktus vārdnīcas komponentus (ārpus korpusa esošās daļas, šķirkļus, šķirkļu sarakstu). Savukārt norāžu struktūra, piekļuves struktūra, izkārtojuma struktūra un tēmas-rēmas struktūra ir funkcionālie aspekti, kas palīdz meklēt un saprast noteiktu informāciju, bet vieni paši nav vārdnīcas struktūras komponenti (pieņemot, ka mazākais vārdnīcas struktūras komponents ir šķirkļa vārds).

Šķirt funkcionālos un strukturālos aspektus nepieciešams arī tāpēc, ka atsevišķi vārdnīcas komponenti varētu tikt analizēti vairākos aspektos. Piem., satura rādītājs, no vienas puses, pieder ietvara struktūrai (jo atrodas pirms vai pēc šķirkļu saraksta), no otras – piekļuves struktūrai, jo palīdz atrast vajadzīgo vietu vārdnīcā. Taču katrā gadījumā tas tiktu analizēts atšķirīgi. Ja satura rādītāju analizē ietvara struktūras kontekstā, tad tas tiktu apskatīts kā viens no vārdnīcas uzbūves elementiem. Savukārt, aprakstot piekļuves struktūru, svarīgi akcentēt tā funkcijas.

Struktūras aspektu izvēle daļēji atkarīga no tā, kādā aspektā vārdnīca tiek analizēta un cik plaši tiek interpretēts katrs struktūras aspekts. Jāņem vērā, ka vārdnīcas struktūru nosaka tās funkcijas, līdz ar to praktiskā analizē strukturālos un funkcionālos aspektus ne vienmēr var strikti nodalīt, tomēr katrā gadījumā kāds no aspektiem (strukturālais vai funkcionālais) ir primārs. Piem., ja analizē galvenā uzmanība tiek pievērsta vārdnīcas uzbūvei formālā aspektā, tad atsevišķi izdalīt izkārtojuma struktūru nebūtu vajadzīgs. Atkarībā no tā, cik plaši tiek interpretēta, piem., vārdnīcas mikrostruktūru (vai mikrostruktūra ietver tikai šķirkļa formālo aspektu, vai tiek ņemts vērā arī šķirkļa saturs), tajā var iekļaut arī tēmas-rēmas struktūru.

Kā to norādījuši arī citi pētnieki (piem., Tarp 2008, 102) – ja struktūra tiek definēta kā elementu savstarpējās attieksmes, tad vārdnīcu analizē var izveidot lielu skaitu struktūras aspektu, jo būtībā starp jebkura tipa datiem vārdnīcā var definēt noteiktas attieksmes. Tāpēc vārdnīcu analizē vispirms būtu svarīgi

izvirīt kritērijus, pēc kuriem struktūras aspekti tiek nošķirti (piem., vārdnīcas funkcijas) un ar kādu mērķi vārdnīca tiek aprakstīta.

Literatūra

1. Anderson, Donal (ed.). 2007–2013. *Vidtionary*. Pieejams: <http://www.vidtionary.com/>.
2. Baldunčiks, Juris (red.). 2012. *Vārdnīcu izstrāde Latvijā: 1991–2010*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
3. Balode, Laimute, Bušs, Ojārs. 2015. *No Abavas līdz Zilupei. Vietvārdu cilmes īsā vārdnīca*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
4. Bergenholtz, Henning, Tarp, Sven. 1995. *Manual of Specialised Lexicography*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing company.
5. Bergenholtz, Henning et al. 1997. *Nordisk leksikografisk ordbok*. Oslo: Universitetsforlaget.
6. Berkov, Valerij. 2004. *Dvojazychnaja leksikografija*. Moskva: Actpel'.
7. Burkhanov, Igor. 1998. *Lexicography. A Dictionary of Basic Terminology*. Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
8. Bušs, Ojārs (red.). 2003. *Latvijas vietvārdu vārdnīca. Paeglis–Piķu-*. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.
9. Gouws, Rufus et al. (eds). 2013. *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography: Supplementary Volume: Recent Developments with Focus on Electronic and Computational Lexicography*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.
10. Gouws, Rufus, Prinsloo, Danie. 1998. Cross-Referencing as a Lexicographic Device. *Lexicos*. 8, 17–36.
11. Gouws, Rufus, Prinsloo, Danie. 2005. *Principles and Practice of South African Lexicography*. Stellenbosch: Sun Press.
12. Hartmann, Reinhard, James, Gregory. 2001. *Dictionary of Lexicography*. London: Routledge.
13. Hausmann, Josef, Franz. 1977. *Einführung in die Benutzung der neufranzösischen Wörterbücher*. Berlin, Boston: De Gruyter.
14. Hausmann, Josef, Franz, Wiegand, Ernst, Herbert. 1989. Component Parts and Structures of General Monolingual Dictionaries: A Survey. *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. An International Encyclopedia of Lexicography*. Hausmann, Josef, Franz et al. (eds). Berlin: De Gruyter, 328–360.
15. Jakaitienė, Evalda. 2005. *Leksikografija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
16. Jērāne, Santa. 2014. Vietvārdu vārdnīcu megastruktūra. *Linguistica Lettica*. 22, 185–204.
17. Karpinska, Laura. 2012. *Critical analysis of English–Latvian lexicographic tradition*. Doctoral thesis. Rīga: University of Latvia.
18. Karpinska, Laura. 2015. English–Latvian Lexicographic Tradition. A Critical Analysis. *Lexicographica. Supplementary Volumes to the International Annual for Lexicography*. 148. Gouws Rufus et al. (eds). Berlin/ Boston: De Gruyter.

19. Lauridsen, Carsten. 1998. Fordelingsstrukturen af de faglige informationer og dens betydning for henvisningsstrukturen. *Leksikografi som speciale*. I. Århus: Spansk Institut og Center for Leksikografi, Handelshøjskolen i Århus, 61–99.
20. Melnikienė, Danguolė. 2009. *Dvikalbiai žodynai Lietuvoje: megastruktūros, makrostruktūros ir mikrostruktūros ypatumai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
21. Müller-Spitzer, Carolin. 2013. Textual Structures in Electronic Dictionaries Compared with Printed Dictionaries: A Short General Survey. *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography. Supplementary Volume: Recent Developments with Focus on Electronic and Computational Lexicography*. Gouws, Rufus et al. (eds). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 367–381.
22. Nielsen, Sandro. 1990. Lexicographical Macrostructures. *Hermes. Journal of Linguistics*. 4, 49–66.
23. Nielsen, Sandro. 1994. *The Bilingual LSP Dictionary: Principles and Practice for Legal Language*. Tübingen: Narr.
24. Nielsen, Sandro. 2003. Mediostructures in Bilingual LSP Dictionaries. *Lexicography. Critical Concepts*. 3. Hartmann, Reinhard R.K. (ed.). London/New York: Routledge, 270–294.
25. Rey-Debove, Josette. 1971. *Étude linguistique et sémiotique des dictionnaires français contemporains*. The Hague, Paris: Mouton.
26. Rey-Debove, Josette. 1989. Les systèmes de renvois dans la dictionnaire monolingue. *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. An International Encyclopedia of Lexicography*. Hausmann, Franz J. et al. (eds). Berlin: De Gruyter, 931–937.
27. Schaefer, Burkhard. 1995. Mediostrukturen im Fachwörterbüchern. *Lexicographica*. 11. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 121–134.
28. Svensén, Bo. 2009. *A Handbook of Lexicography. The Theory and Practice of Dictionary-Making*. New York: Cambridge University Press.
29. Tarp, Sven. 1999. Theoretical foundations of so-called cross-reference structures. *Lexicographica*. 15, 114–137.
30. Tarp, Sven. 2008. Lexicography in the Borderland Between Knowledge and Non-knowledge: General Lexicographical Theory with Particular Focus on Learner's Lexicography. *Lexicographica. Series Maior*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
31. Wiegand, Herbert, Ernst. 1988. Wörterbuchartikel im Text. *Das Wörterbuch. Artikel und Verweisstrukturen*. Harras, Gisela (Hrsg.). Düsseldorf: Schwann, 30–120.
32. Wiegand, Herbert, Ernst. 1996. Über die Mediostrukturen bei gedruckten Wörterbüchern. *Symposium on Lexicography VII. Proceedings of the Seventh Symposium on Lexicography*. Tübingen: M. Niemeyer, 11–43.
33. Wiegand, Herbert, Ernst et al. (eds.). 2010. *Wörterbuch zur Lexicographie und Wörterbuchforschung. Dictionary of Lexicography and Dictionary Research*. Berlin/New York: De Gruyter.
34. Wiegand, Ernst, Herbert, Gouws, Rufus. 2013. Macrostructure in printed dictionaries. *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography. Supplementary Volume: Recent Developments with Focus on Electronic and*

Computational Lexicography. Gouws, Rufus et al. (eds). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 74–110.

35. Zinkevičius, Zigmās (sud.). 2008. *Lietuvių asmenvardžiai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
36. Zubaitienė, Vilma. 2014. *Lietuvių leksikografija: istorija ir dabartis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Summary

The concept of dictionary structure is usually defined as the order of, and relationships between, the components of the dictionary. However, the structure of the dictionary includes not only relations between dictionary parts, but also relations between information.

The first conception of dictionary structure was established in French lexicography at the end of the 20th century. It consisted of two aspects – a microstructure (structure of the dictionary article) and a macrostructure (structure of the lemma list). Ever since several other conceptions of dictionary structure have been developed. In addition to the microstructure and the macrostructure other aspects have been included, e.g. megastructure, mediostructure, frame structure, distribution structure, cross-reference structure, access structure and addressing structure. In the dictionary analysis mostly three or four aspects are used.

Analysis shows the importance of distinguishing structural aspects from functional aspects. Structural aspects are microstructure, macrostructure and frame structure – they deal with the formal relations between dictionary components. Functional aspects are distribution structure, cross-reference structure, access structure and addressing structure. They deal with relations between information. The choice of dictionary aspects should depend on the object of analysis.

Agrīnā otrās baltu valodas mācīšana: semantiskās paralēles

Early second Baltic language teaching: semantic parallels

Regīna Kvašīte

Šauļu Universitāte, Sociālo, humanitāro zinātņu un mākslu fakultāte

Lietuviešu valodniecības, literatūras un komunikācijas katedra

P. Višinskio g. 38, Šiauliai LT-76352, Lietuva

E-pasts: kvasyte@hu.su.lt

Nepieciešamība lietuviešiem prast (mācīties) latviešu valodu un latviešiem – lietuviešu valodu ir plaši atzīta, īpaši bieži par to runā neoficiālā līmenī, taču realizēšana ierobežota dažādu iemeslu dēļ. To īstenot varētu palīdzēt dažādi reģionālo institūciju projekti, kuros paredzēta arī valodas mācīšana. Rakstā aplūkots pirmsskolas mācību iestāžu sadarbības projekts, kā arī šī projekta dalībnieku sagatavotā un izdotā mācību līdzekļa materiāli. Pētījuma mērķis – analizēt lietuviešu un latviešu valodas leksiski semantiskās līdzības un atšķirības, kas jāņem vērā, mācot pirmsskolas vecuma bērniem otro baltu valodu Lietuvas un Latvijas pierobežā.

Pedagogu uzdevums ir pārdomāti izvēlēties valodas līdzekļus, lai šī vecuma bērnus nepārslogotu ar pārāk lielu izteiksmes dažādību, bet iemācītu sazināties radniecīgajā valodā. Viens no piemērotākajiem mācīšanas veidiem ir rotaļnodarbības, kas rada bērnos motivāciju, rosina viņu radošumu. Konstatēts, ka agrīnā otrās baltu valodas mācīšana pierobežā var dot pozitīvus rezultātus, ja notiek kompleksi – gan iesaistot vecākus un vietējās kopienas, gan rīkojot apmaiņas braucienus, kopīgas nometnes u. tml.

Atslēgvārdi: latviešu valoda; lietuviešu valoda; agrīnā svešvalodas mācīšana; rotaļnodarbības; leksiski semantiskā analīze.

Ievads

Latvijas–Lietuvas pārrobežu sadarbības programmas projektu *Latvijas–Lietuvas pierobežas reģiona pirmsskolas mācību iestāžu sadarbības sistēmas radīšana* (liet. *Latvijos–Lietuvos pasienio regiono ikimokyklinio ugdymo įstaigų bendradarbiavimo sistemų sukūrimas*) 2010.–2011. g. īstenoja divi pierobežas

bērnudārzi – Pakrojas rajona Žeimeles (liet. *Žeimelis*)¹ bērnudārzs *Ažuoliukas* un Bauskas rajona Rundāles novada bērnudārzs *Mārpuķīte*². Viens no daudzajiem projektā paredzētajiem uzdevumiem bija saistīts ar pirmsskolas vecuma bērnu izglītošanu, resp. otrās baltu valodas mācīšanu. Runājot par pierobežu, kur daudzi iedzīvotāji kaut minimāli prot kaimiņvalsts valodu, precīzāk būtu lietot terminu *otrā valoda*, taču definīcijas latviešu valodas nozaru terminu vārdnīcās to darīt neļauj, jo tā tiek saukta „[k]ādas valsts sabiedrības vairākuma (majoritātes) valoda, ko lieto kā sazināšanās līdzekli (valsts valodu) attiecīgajā valstī un ko mācās, apgūst un lieto minoritātes pārstāvis, kuram tā nav dzimtā valoda. Ne vienmēr tā ir otrā valoda apguves secīguma ziņā” (Skujiņa et al. 2000, 115) vai „[k]ādā valstī oficiāli lietota valoda (valsts valoda) vai majoritātes valoda, ko apgūst un lieto minoritātes pārstāvji, kuriem tā nav dzimtā valoda; valoda, kuru secīgi apgūst pēc pirmās (dzimtās) valodas” (Skujiņa et al. 2011, 59). Oficiāli latviešu un lietuviešu valoda viena attiecībā pret otru ir svešvaloda, tomēr termins *svešvaloda* pētījuma ietvaros nav piemērots, jo attiecināms uz citām svešvalodām, piem., angļu, krievu, vācu, kuras pierobežas bērniem arī var tikt mācītas agrīnajā vecumā (sal. „otrās valodas situāciju nevar salīdzināt ar svešvalodas apguves situāciju” (Šalme 2011, 24–25)). Rakstā galvenokārt lietots termins *otrā baltu valoda*, kas raksturo situāciju no abu valodu pozīcijām. Šādu terminu izvēli daļēji balsta lietuviešu lingvodidaktikas terminoloģijā pieņemtais skatījums uz otro valodu (sal. *antroji kalba* „asmens kalba, kuriā jis moka ne taip gerai, kaip ↑*pirmąjā kalbą* ir (arba) kuri nėra ↑*gimtoji kalba* [...]” [personas valoda, kuru viņš prot ne tik labi kā pirmo valodu un (vai) kura nav dzimtā valoda]) (Ramonienė et al. 2012, 22–23).

Pētījuma mērķis – analizēt lietuviešu un latviešu valodas leksiski semantiskās līdzības un atšķirības, kas jāņem vērā, mācot pirmsskolas vecuma bērniem otro baltu valodu Lietuvas un Latvijas pierobežā. Avoti – Žeimeles un Rundāles pirmsskolas mācību iestāžu sadarbības projektā sagatavotā un izdotā mācību līdzekļa materiāli, kā arī citi valodu mācīšanas materiāli, un šī projekta

¹ Mazpilsētas nosaukums mūsdienu lietuviešu valodā ir *Žeimelis*, bet latvieši to tradicionāli mēdz saukt par *Žeimi*, kaut gan tuvāks lietuviskajam oriģinālam būtu atveidojums *Žeimele*. Kā apgalvo lietuviešu onomastikas pētnieks Aleksandrs Vanags (*Aleksandras Vanagas*), „[M]ūsdienu mazpilsētas vārda forma *Žeimelis*, šķiet, ir nedaudz vēlāka, sekundāra. Pēc A. Saļa datiem, vietējie cilvēki lietojuši tikai *Žeimys* [...]. Pēc kara pilnībā nostiprinās *Žeimelis* – 1948. g. to rekomendēja „Lietuviešu valodas pareizrakstības vārdnīca” (forma *Žeimys* tajā dota iekavās), citi normatīvie izdevumi [...]. Isais vārda variants pirmoreiz pierakstīts 1500. g.” (Vanagas 1996, 300–301). Tādas vietvārda pārmaiņas cēlonis varēja būt latviešu valodas „sugasvārdi (Žeimele ir Latvijas pierobežā) *ziemeļi, ziemelis*. Turklāt izskaņa *-el-* Zemgales vietvārdiem vispār raksturīga” (Vanagas 1996, 301).

² Par šo projektu informācija ir atrodamā gan Pakrojas pašvaldības mājaslapā (<http://www.pakruojis.lt/lit/Pakruojje-aptarti-Latvijos-ir-Lietuvos-bendradarbiavimo-klausimai-/3297>); <http://www.pakruojis.lt/lit/Zeimelio-darzeliiui--Latvijos-parlamentaru-dovanos-ir-padeka-/3397>), gan atsevišķās publikācijās citās interneta vietnēs un presē (Koskienė 2012), arī konferenču materiālos (Kvashite 2011).

īstenošanas gaitā gūtā pieredze. Pētījums veikts, izmantojot sastatāmo un aprakstošo metodi.

1. Agrīnā baltu valodas mācīšana

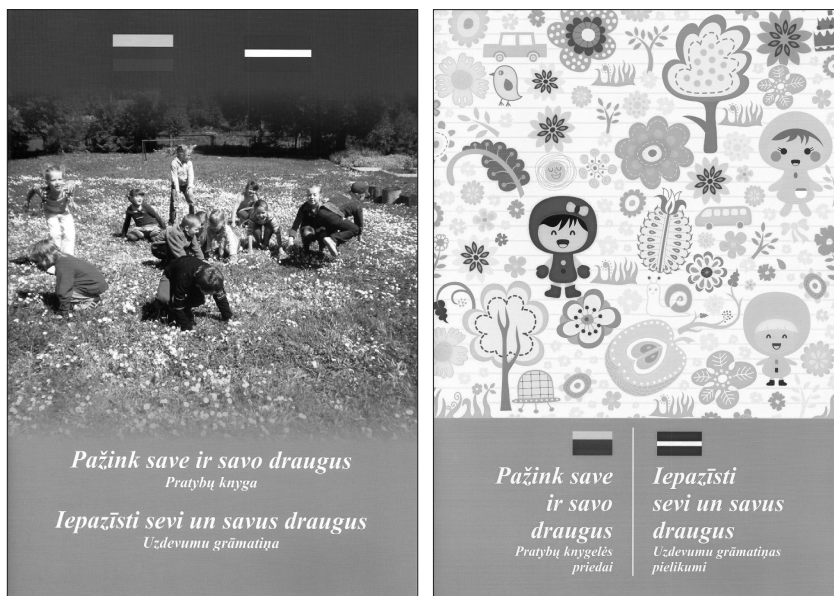
Atšķirīgi viedokļi par agrīno valodas mācīšanu – tās derīgumu vai, tieši otrādi, kaitīgumu – ir pārstāvēti gan Latvijā, gan Lietuvā (Dabašinskienē, Garuckaite 2009), taču, piekrītot domai, ka dzimtā valoda (valodas didaktikā saukta par pirmo valodu³) „pamatos tiek apgūta līdz četru gadu vecumam, tās apguve turpinās visu mūžu” (Druviete 2000), nav šaubu, ka paralēli var tikt izmantota vai arī speciāli mācīta cita valoda. „Otru (trešo, ceturto utt.) valodu [...] papildus varam sākt mācīt jebkurā bērna vai pieaugušā dzīves posmā. Pašlaik atzīts, ka nav tāda kritiskā perioda (piem., otrais dzīves gads, skolas gaitu sākums, rakstītprasmes apguve), kad nebūtu vēlama citu valodu mācīšana. Turklāt ir apstiprinājies uzskats par agrīna vecuma priekšrocībām valodas apgūvē. Smadzeņu metaboliskā aktivitāte visaugstākā ir 2–12 gadu vecumā, kad aktivitāti vēl nav zaudējušas arī valodas apguvi kontrolējošās sinapses. Tātad pašreizējā nostādne ir: līdz 10–12 gadu vecumam, cik vien iespējams, jāattīsta gan dzimtās valodas, gan citu valodu prasme” (Druviete 2000).

Sadarbības projektā tika sarīkots seminārs *Žeimelē abu partneriestāžu darbiniekiem Agrīnā svešvalodu mācīšana bērnudārzā*, kura mērķis – sagatavot abu Lietuvas un Latvijas pierobežas bērnudārzu audzinātājus (pedagogus), lai sāktu otrās baltu valodas agrīnās mācīšanas programmu. Šajā kontekstā vispirms svarīgi ir novērtēt citu svešvalodu, galvenokārt krievu un angļu, lomu mūsdienu Latvijas un Lietuvas valodas situācijā. Nav šaubu, ka vairums minēto bērnudārzu darbinieku prot krievu valodu, jo viņu vidējais vecums ir ap 40 gadiem (ka abu valstu jaunā paaudze krievu valodu prot vāji vai neprot nemaz, liecina dažādi novērojumi un pētījumi) un neformālā savstarpējā pieaugušo saziņā var notikt (un notiek) krievu valodā. Tāpēc viens no semināra, kā arī projekta kopumā, mērķiem – sagatavot pedagogus mācīt bērniem otro baltu valodu – cieši saistīts ar viņu pašu motivēšanu neizmantot trešo saziņas valodu (jaunā paaudze krievu valodas vietā acīmredzot izvēlētos angļu valodu). Žeimeles un Rundāles bērnudārzu pedagogi piedalījās metodiski praktiskajā seminārā, kura gaitā izkristalizējās nostādne, ka racionāli būtu pēc iespējas plašāk iesaistīt mācību procesā otrās valsts speciālistus (audzinātājus un pedagogus), kuri mācītu bērniem savu dzimto valodu. Taču arī pašu valsts pedagogiem aktīvi jāpiedalās šajā darbā.

Žeimeles bērnudārza audzinātājas lietuviešu un latviešu valodas mācīšanai sagatavoja un izdeva divvalodu mācību līdzekli *Pažink save ir savo*

³ Plašāk dažāda terminu traktējums šajā rakstā netiks aplūkots.

draugus. Iepazīsti sevi un savus draugus un tā pielikumu (Krūminienē, Motviekaitē 2010a un 2010b; sk. 1. att.), kuru var izmantot dažādas pierobežas mācību iestādes (gan bērnudārzi, gan skolas). Uzdevumu grāmatiņā aprakstītas komunikācijas situācijas, formulēti uzdevumi, kuru mērķis – iemācīt konkrētai situācijai nepieciešamos vārdus (šie vārdi vēlreiz uzsvērti sadaļā *Iegaumē*), kā arī sniegti tematiski abilstošu muzikālo un kustību rotaļu, spēļu apraksti⁴. Darbā ar bērniem pedagogiem varētu noderēt arī projekta *Lietuviešu un latviešu stundu cikls pierobežas reģionos* (liet. *Lietuvių ir latvių kalbų pamokų ciklas pasienio reģionuose*)⁵ ietvaros izdotie palīg līdzekļi *Baltų kalbų pradžiamokslis. Baltu valodu ābece* (Vaisvalvičienē; Butkienē, Vaisvalvičienē), kā arī citi avoti, kas paredzēti lietuviešu un/vai latviešu valodas apguvei, piem., vārdnīcas⁶ (Balkevičs et al. 1995; Butkienē 1998; Butkus 2003).

1. attēls. Projektā izdotie mācību līdzekļi (Krūminienē, Motviekaitē 2010a un 2010b).

⁴ Mācību līdzekļi adresēti pedagogiem, tāpēc uzdevumu u. c. apraksti paredzēti pieaugušajiem, tikai reizēm iejūtoties bērna lomā.

⁵ Šādu projektu ar Lietuvas Republikas Ārlietu ministrijas atbalstu pierobežas skolās vairākos posmos īstenoja Vītauta Dižā Universitātes (Kauņa) Letonikas centrs (plašāk par šo projektu sk. Lietuvas Ārlietu ministrijas darbības pārskatu (<https://www.urm.lt/default/lt/2006m-veiklos-ataskaita>), Lietuvas un Latvijas foruma asociācijas informāciju (<http://www.lt-lv-forum.org/19014/iniciat%C4%ABvas.html?arx=1>), arī <http://www.delfi.lt/news/daily/education/baltu-kalbu-pamokos-lietuvos-ir-latvijos-pasienyje.d?id=10702637> u. c.).

⁶ Abu virzienu divvalodu vārdnīcas ir pieejamas arī www.letonika.lv

2. Valodas materiāla analīze

Mācot kaimiņvalsts resp. otro baltu valodu, jāņem vērā vēsturiski izveidojusies valodu radniecība. Tieši latviešu un lietuviešu valodu tuvums izvirza prasību rūpīgi izvēlēties valodas materiālu. Šī prasība ir spēkā gan pedagogiem, kuri mācīs pirmsskolas vecuma (ne vien projektā iesaistītos) bērnus, gan tiem cilvēkiem, kuri jebkurā vecumā kā svešvalodu apgūs lietuviešu vai latviešu valodu. Mācību līdzeklī⁷ paredzēts, ka sevis un apkārtējās vides iepazīšana notiek vienlaikus abās valodās – bērns mācās nosaukt sevi, savus ģimenes locekļus, kā arī apkārt esošus priekšmetus u. tml. dzimtajā valodā un otrajā baltu valodā. Pedagogiem, kuri strādā ar bērniem, jāņem vērā semantiskās atsevišķu latviešu un lietuviešu valodas vārdu atšķirības, jādoma arī par teikumu uzbūvi vai sintaktisko konstrukciju izvēli, lai izteiktu dažādas attieksmes u. tml.

2.1. Semantikas atšķirības

Leksikā svarīgi ir izprast dažādu vārdšķiru vārdu semantiku un tās atšķirības⁸. Daļa semantiski neatbilstošu vārdu atrodami arī pētījuma avotā, jo nereti tie ir jāapgūst jau mācību sākumposmā (iekavās norādītas attiecīgās mācību līdzekļa lappuses). Piem., gan mācot valodu, gan sazinoties tajā, īpaša uzmanība jāpievērš atsevišķu lietvārdu semantikas atšķirībām:

- (1) latv. *spalva* – liet. *plunksna*, bet liet. *spalva* (izrūnājot uzsvērta ir pēdējā zilbe) nozīmē ‘krāsa’ (sal. uzdevuma noteikumos lietotās darbības vārdu formas *nuspalvink* – *izkrāso* (38; 46)
- (2) latv. *nauda* – liet. *pinigai*, bet liet. *nauda* (izrūnājot uzsvērta ir pēdējā zilbe) nozīmē ‘labums’ (šis vārds ir aktuāls, iepazīstoties ar ikdienā svarīgām abu valstu reālijām, tostarp naudas vienībām⁹) (39)
- (3) latv. *skola* – liet. *mokykla*, bet liet. *skola* (jāņem vērā izrunas īpatnības: burta *o* izruna latviešu valodā un lietuviešu valodas uzsvars – šajā gadījumā uzsvērta ir pēdējā zilbe) nozīmē ‘parāds’

⁷ Par piemēru avotu izmantots galvenokārt šis mācību līdzeklis (tā pielikumā ir tikai zīmējumi), tāpēc, atsaucoties uz šo avotu, rakstā iekavās tiks lietoti tikai lappušu numuri (pie tiem piemēriem, kuri ir iekļauti šajā mācību līdzeklī). Raksta mērķis nav vērtēt mācību līdzekļa kvalitāti, jo tas ir pirmais tāda veida divvalodu izdevums, kura autore – bērnu mācītāja audzinātāja. Ņemot par pamatu materiāla tematiku, uzmanība pievērsta galvenokārt latviešu un lietuviešu valodas leksiski semantiskajām paralēlēm.

⁸ Neliels pēc formas līdzīgu, bet pēc nozīmes atšķirīgu lietuviešu un latviešu vārdu kopums ir iekļauts Alvida Butkus (*Aloydas Butkus*) grāmatās *Mūsų broliai latviai* (1990) un *Latviai* (1995).

⁹ Laikā, kad uzdevumu grāmatīņa izdota, Latvijā nacionālā valūta bija lats, bet Lietuvā – lits. Pašreiz būtu jāpievērš uzmanība naudas vienības nosaukuma formu atšķirībām: latv. *eiro* – liet. *euras*.

- (4) liet. *debesis* – latv. *mākonis* (sal. latv. lietvārda *debess* daudzskaitļa forma *debesis*; jāņem vērā, ka atšķiras ne tikai nozīme, bet arī lietvārdu gramatiskā dzimte)
- (5) latv. *veikals* – liet. *parduotuvē*, bet liet. *veikalas* (atšķiras tikai galotne, taču tā ir raksturīga abu valodu vīriešu dzimtes lietvārdiem, turklāt atsevišķām lietuviešu valodas izloksnēm ir raksturīga galotņu īsināšana, tāpēc tieši Latvijas un Lietuvas pierobežas iedzīvotāju runā tā var nebūt būtiska pazīme) nozīmē ‘darbs, sacerējums, gara ražojums, gara produkts’ (Balkevičs et al. 1995, 569) (40)
- (6) latv. *burts* – liet. *raidē*, bet liet. *burtas* (atšķiras tikai galotne, taču tā ir raksturīga abu valodu vīriešu dzimtes lietvārdu atšķirība, turklāt atsevišķām lietuviešu valodas izloksnēm ir raksturīga galotņu īsināšana, tāpēc tieši Latvijas un Lietuvas pierobežas iedzīvotāju runā tā var nebūt būtiska pazīme) nozīmē ‘1. loze; 2. burvība’ (Balkevičs et al. 1995, 85)
- (7) latv. *tārps* – liet. *kirmelē*, *kirminas* (Butkus 2003, 715), bet liet. *tarpas* (vārda izruna ir ļoti tuva, atšķiras tikai ar lietuviešu valodas vīriešu dzimtes lietvārdiem raksturīgo galotni) nozīmē ‘starpa’ (Balkevičs et al. 1995, 520) (14)
- (8) latv. *peļķe* – liet. *bala*, *klanas* (Butkus 2003, 541), bet liet. *pelke* (izruna nedaudz atšķiras, taču ne tik ļoti, lai, mācoties valodu, nevarētu šo vārdu nozīmes sajaukt) nozīmē ‘purvs’ (Balkevičs et al. 1995, 364)

Semantiskas atšķirības pastāv arī starp latviešu un lietuviešu valodas īpašības vārdiem (plašāk par šīs vārdšķiras semantikas atbilstībām sk. Trumpa 2010). Daži no tiem pieder pie pamatleksikas resp. ir aktuāli ikdienas saziņā, tāpēc ir jāapgūst jau valodas apguves sākumposmā, piem.:

- (9) latv. *jauns* – liet. *jaunas* (atšķiras tikai abu valodu īpašības vārdu galotnes) nozīmē tikai ‘1. [t]āds, kam ir samērā neliels vecums [...]’ (Ceplītis, Stengrevica 4, 198), savukārt citas šī latviešu vārda nozīmes izsaka lietuviešu *naujas*, *šviežias* (par kartupeļiem) (Butkus 2003, 308)
- (10) latv. *skaists* – liet. *gražus* (Butkus 2003, 668), bet liet. *skaistus* atkarībā no konteksta var tulkot ‘1. košs, spilgts, skaidrs, gaišs; 2. godīgs, nevainīgs’ (Balkevičs et al. 1995, 446)
- (11) latv. *jautrs* – liet. *linksmas*, *smagus*, *gyvas* (Butkus 2003, 309) (sal. ‘līkms, jautrs, priecīgs, dzīvespriecīgs’ (Balkevičs et al. 1995, 268), bet liet. *jautrus* atkarībā no konteksta var tulkot ļoti dažādi: ‘1. jutīgs, jūtīgs, jūtēlis; 2. modrs, vērīgs, smalkjūtīgs, atsaucīgs’

(Balkevičs et al. 1995, 268) (sal. uzdevumu nosaukumu *Linksmoju saulutē/Jautrā saulīte* (25)¹⁰)

Latviešu un lietuviešu valodā sastopami ar semantiski atšķirīgi darbības vārdi, kuru mācīšanai jāpievērš īpaša uzmanība, turklāt pedagogiem ir jābūt gataviem, ka nereti to nozīmju atšķirības varētu izraisīt jautrību, īpaši bērniem), piem.:

- (12) latv. *dejoj* – liet. *šokti*, bet liet. *dejuoti* (divskanis *uo* lietuviešu valodā tiek attiecīgi pierakstīts, savukārt darbības vārdu nenoteiksmes rādītājs ir *-ti*) atkarībā no konteksta tulko 'vaimanāt, vaidēt, stenēt, kunkstēt, gausties, žēloties' (Balkevičs et al. 1995, 96) (ne mazāk dīvains lietuviešiem šķiet arī šīs saknes latviešu valodas lietvārds, jo tas sakrīt ar izsaukmes vārdu *deja* 'diemžēl' (izrunā, uzsverot pēdējo zilbi))
- (13) latv. *atbildēt* – liet. *atsakyti*, bet liet. *atbildēti* nozīmē 'atnākt (atbraukt) ar troksni (rīboņu), atrībināt' (Balkevičs et al. 1995, 52)
- (14) latv. *braukt* – liet. *važiuoti*, bet liet. *braukti* nozīmē '1. svītrot; 2. braucīt (*lapas, ogas*), slaucīt (*asaras, sviedrūs*); 3. sukāt (*linus no pogaļām*); 4. kulstīt (*atspaļot linus*); 1. *sar.* ātri steigties' (Balkevičs et al. 1995, 82) (varētu pieminēt arī līdzīgu, kaut gan neaktuālu pirmsskolas vecuma bērniem latviešu valodas darbības vārdu *važot* '[s]aistīt ar važu' (Ceplītis, Stengrevica 1996, 331))

Īpaša uzmanība jāpievērš daudznozīmīgiem lietvārdiem un darbības vārdiem, lai nošķirtu to nozīmju atbilstmes otrā baltu valodā un vispirms iemācītu bērniem vajadzīgāko (piemērotāko) vai semantiski runas kontekstam atbilstošāko, piem.:

- (15) latv. *vārds* – liet. *vardas* kā personas vārds un *žodis* kā „valodas pamatvienība ..” (Skujiņa et al. 2007, 436) (14; 21; 22; 42)
- (16) liet. *žaidīmas* – latv. *spēle* un *rotaļa* (sal. darbības vārdus *spēlēties* un *rotaļāties*, arī *rotaļnodarbība*) (16; 22; 33; 38; 45)
- (17) latv. *spēlēt* – liet. *groti* (*smuiku*) 'spēlēt vijoli' un *žaisi* (*krepšīņi*) 'spēlēt basketbolu' (sal. arī *spēlēties*)
- (18) latv. *lasīt* – liet. *skaityti* (*knyga*) 'lasīt grāmatu' un *rinkti* (*uogas*) 'lasīt ogas' (sal. latv. *skaitīt* – liet. *skaičiuoti*)

Daži iepriekš aplūkoti piemēri liecina: ja pieaugušais sāk mācīties valodu, viņam ir vēlēšanās un iespēja salīdzināt abu valodu formas, savukārt, mācot pirmsskolas vecuma bērnus, līdzības un atšķirības ir jā(pa)redz pedagogam.

¹⁰ Mācību līdzekli latviešu valodā konsekventi visos gadījumos lietots viens un tas pats īpašības vārds, piem., iegaumēšanai paredzēto vārdu sarakstā arī ir *linksmas* – *jautrs* (44).

2.2. Sinonīmu un deminutīvu izvēle

Lai atvieglotu valodas apguvi, īpaši svarīga ir piemērotāko vārdu izvēle. Mācību sākumposmā ieteicams izvēlēties pirmsskolas vecuma bērnam vieglāk iegaumējamu vārdu cilvēka, sadzīves priekšmeta, vides objekta u. tml. nosaukšanai, ja svešvalodā lieto vairākus sinonīmus. Tas varētu būt vienkāršākais, plašāk lietotais, stilistiski neitrālākais, vieglāk izrunājama vai universālākais – izvēles kritēriju daudz, tie var būt subjektīvi, atkarīgi no runas situācijas. Piem., vienu un to pašu sadzīves priekšmetu, ko latviešu valodā sauc par *grozu* vai *groziņu*, lietuviešu valodā var saukt gan *krepšys* un *krepšelis*, gan *pintinė* – *pintinėlė*. Pirmā atbilde sastopama mācību līdzeklī (22), otrās šajā izdevumā nav, taču kādā citā avotā tā var būt, jo ir lietuviešu valodā; vārdus *taurenis* (*tauriņš*), *taurenītis* lietuviski var tulkot gan *drugys*, *drugelis* (14), gan *plaštakė* u. tml. Neraugoties uz to, ka ne visi leksiskie sinonīmi mācību līdzeklī atspoguļoti, pedagogiem labi jāpārzina leksikas dažādība, lai nepārslogotu bērnus ar nevajadzīgu informāciju. Piem., lietuviešu valodas vārdam *berniukas* kā stilistiski neitrālākā atbilde izvēlēts vārds *zēns*, kaut gan latviešu sarunvalodā plaši lieto vārdus *puika*, arī *puisītis*, *puisēns* u. tml. Šie vārdi ir iekļauti arī latviešu valodas sinonīmu vārdnīcā (Rauhvargers 2002, 464–465). Domājams, ka šis ikdienas saziņā plaši izplatītais vārds būtu jāiemāca, lai komunikācija ārpus nodarbībām būtu veiksmīga. Daži aplūkoti leksēmu (ne)atbilstības gadījumi rāda, ka pedagogiem gan analizējamais, gan citi mācību līdzekļi jāizmanto radoši un kritiski, jo arī tajos ne vienmēr izdevies izvairīties no pārmērīgas izteiksmes dažādības.

Citu aktuālu otrās baltu valodas mācīšanas jautājumu ilustrē vēl viens piemērs no pētījuma avota. Bērniem piedāvāts iemācīties skaitāmpantu, kurā lietuviešu un latviešu tekstā lietoti atšķirīgi darināti sinonīmi [tālāk retinājums mans – R. K.]:

(19) *Viens*¹¹, *du*, *trys* / *Višta ir gaidys*, / *Aš vištelė*, / *Tu gaidžiukas*, / *Viens*, *du*, *trys* //
Viens, *divi*, *trīs* / *Vista un gailis*, / *Es vistiņa*, / *Tu gailītis*, / *Viens*, *divi*, *trīs* (27).

Latviešu valodas vārdiem *gailis*, *gailītis* lietuviešu valodā atbilst vārdi *gaidys*, *gaidžiukas* (27), *gaidelis* (29), savukārt *vista*, *vistiņa* – *višta* (29; 31), *vištytė* (31), *vištelė* (27). Tieši deminutīvus ar piedēkli *-el-* lietuviešu valodā lieto biežāk. Salīdzinājumam var minēt bērnu dziesmiņu *Du gaideliai*, kurā ir

¹¹ Lietuviešu valodas forma ir *vienas*, taču skaitāmpantā ērtāka šķitusi forma ar reducētu galotni; tādas raksturīgas arī Ziemeļlietuvā runātajām izloksnēm.

tie paši deminutīvi (šo dziesmu latviski ir atdzejojis Ziedonis Purvs un nosaucis *Divi gaiļi*):

- (20) *Du g a i d e l i a i, du g a i d e l i a i baltus žirņius kūlē,
Dvi v i š t e l ē s, dvi v i š t e l ē s ģ malūnq vežē. //
Divi gaiļi, divi gaiļi baltus zirņus kūla,
Divas vistas, divas vistas zirņus mājās veda* (45)
(sal. burtiski *Div' gaiļiši, div' gaiļiši baltus zirņus kūla / Div' vistiņas, div' vistiņas uz dzirnavām veda*).

Nav šaubu, ka reizēm valodisko izteiksmi ietekmē dzejoļa (dziesmas, rotaļas) teksta ritms¹², taču arī citos gadījumos nākas izvēlēties piemērotāko ekvivalentu no vienas vai otras valodas vārdu virknes. Parasti izvēle notiek starp diviem ekvivalentiem, no kuriem viens ir neitrāls vārds, otrs var būt stilistiski iekrāsots, bieži vien deminutīvs. Taču šajā piemērā redzams, ka latviskajā dzejoļa versijā nav saglabāts neviens deminutīvs.

Tā kā gan lietuviešu, gan latviešu valodai piemīt lielas deminutīvu darināšanas potences, tie bieži sastopami bērniem adresētos tekstos. „Deminutīvformu lietojums ir izplatīts arī pirmsskolas pedagogu runā un ir viens no pozitīvās saskarsmes nosacījumiem, tomēr ir ieteicams pedagoģiskajā procesā lietot abas vārdu formas, bagātinot bērna vārdformu krājumu, kā arī nepārspilējot pamazinājuma izteiksmi mazā bērna pasaulīnā [..]” (Markus, Zīriņa 2016, 205). Par to, ka „deminutīvs ir nozīmīgs bērna emocionālās pieredzes veidošanas komponents” (Vulāne 2007, 80), iespējams pārliecināties, analizējot projekta materiālus. „Ikdiēnā lielākoties tiek izmantoti personvārda, radniecības terminu deminutīvi, piem., *Liene, Lienīte, Lieņuks, Lieņucītis, Valdiņš, Vilitis, meitiņa, meitucītis, meituks, dēliņš, dēluks, dēlucītis, māmiņa, mammucis, tētuks, omīte, opītis, brālītis, brāļuks, māsiņa, māšuks, māše* u. tml. [..]” (Vulāne 2007, 82). Līdzīga pamazinājuma un/vai mīlinājuma atvasinājumu dažādība raksturīga arī lietuviešu valodai (plašāk sk. Macienė 2002; 2005). Latviešu valodai raksturīgo radniecības terminu *māte* un *tēvs* deminutīvu dažādību ir analizējusi Velta Rūķe-Draviņa, uzsverot arī līdzību ar lietuviešu valodas iespējām (Rūķe-Draviņa 2017, 70). „Deminutīvs izsaka arī tuvākas, maiguma pilnas attiecības, kas bieži vien izpaužas vārdu *tēvs/māte, brālis, māsa* lietojumā, kur deminutīvs var būt izmantots gan ritma labad [runa ir par latviešu tautasdziesmām, taču teiktais var tikt attiecināts arī uz citiem tekstiem – R. K.], gan ar nolūku akcentēt tuvinieku nozīmīgumu cilvēka dzīvē [..]” (Vulāne 2007, 88).

¹² Līdzīgi kā tautasdziesmās, arī citētā dzejoļa burtiskajā atdzejojumā labāk iederas bezgalotnes forma *div'*.

Raugoties no dzimtās valodas viedokļa, potenciāli lietojamo vārdu, tostarp arī deminutīvu, ir daudz vairāk, tāpēc pedagogam, izmantojot mācību līdzekļus vai runājot, jācenšas nepārspīlēt, izvēloties apgūstamās valodas vārdus. Salīdzinājumam gribētos pieminēt dažus abu valodu sinonīmu vārdnīcu datus, neiedziļinoties nozīmju vai lietojuma niansēs: latviešu valodas sinonīmu vārdnīcā fiksēti 20 vārda *māte* sinonīmi (Rauhvargers 2002, 217), lietuviešu valodā – 18 vārda *motina* sinonīmi (Lyberis 2002, 264), latviešu valodā 9 vārda *tēvs* sinonīmi (Rauhvargers 2002, 425), lietuviešu valodā 10 vārda *tēvas* sinonīmi (Lyberis 2002, 422) u. tml. Jādomā, ka, mācot otro baltu valodu, sākumā pilnīgi pietiktu ar dažām leksēmām (svarīgi būtu tās konsekventi atkārtot) katrā no valodām, lai nosauktu tuvākos ģimenes locekļus u. c. personas, priekšmetus, parādības. Turklāt ieteicams veidot vienotu sistēmu, piem., ģimenes locekļu nosaukšanai izmantot vārdus *māte*, *mamma*, *māmiņa* – *motina*, *mama*, *mamytė*, *tēvs*, *tētis* – *tēvas*, *tētis*, *meita*, *meitiņa* – *dukra*, *dukrelė*, *dukrytė*, *dēls*, *dēliņš* – *sūnus*, *sūnelis* u. tml.

3. Personvārdu salīdzinājums

Pirmsskolas vecumā aktuāls varētu būt personvārdu¹³ salīdzinājums, jo iepazīstoties bērni vispirms uzzina cits cita vārdu. Arī par pētījuma avotu izvēlētais mācību līdzeklis sākas ar iepazīšanos. Satiekas meitene un zēns, kurus sauc tāpat kā bērnu darzu, kuru katrs no viņiem pārstāv:

(21) *Mano vardas M a r p u k y t ē ir aš gyvenu Latvijoje. / Mans vārds M ā r p u ķ ī t e un es dzīvoju Latvijā. (4)*

(22) *Aš esu A ž u o l i u k a s. Gyvenu Lietuvoje. / Es esmu Ā ž o ļ u k s. Dzīvoju Lietuvā. (4)*

Uzdevumu grāmatiņā pārdomāti un radoši sniegtā informācija var radīt grūtības, ja otrās valodas lietotājam jāpaskaidro nosaukumu nozīme. *Ažuoliukas*, kas varētu būt reālas personas vārda deminutīvs (*Ažuolas* ir pasakas *Egle žalkšu karaliene* (liet. *Eglė žalčių karalienė*) varones Egles vecākā dēla vārds; lietuviešiem ozols ir stipruma simbols (Kuzavinis, Savukynas 1994, 88), latviskojams kā *Āžoļuks* (sal. *Ažuolas* – *Āžols*), kaut gan kā sugasvārda (domājams, ka tieši tas ir nosaukuma pamatā) nozīme ir *ozoliņš*. Savukārt *Mārupķīte* ir puķe, ko lietuvieši sauc *saulutė* resp. *saulīte*, nosaukums. Taču mācību līdzeklī personas identificē latviskoti/lietuviskoti avotvalodas vārdi.

Interesi bērniem var izraisīt Lietuvā un Latvijā iegūto draugu un draudzeņu vārdi. Lai izvairītos no nepatīkamas situācijas vai pat izsmiekla,

¹³ Sal. *priekšvārds* '[c]ilvēka vārds, ko jaundzimušajam dod pēc dzimšanas un ko ieraksta dzimšanas pamatdokumentā .' (Skujiņa et. al. 2007, 311).

audzinātājiem (pedagogiem) jau iepriekš jāparedz, ka daži no tiem var būt neparasti. Piem., latviešu zēna vārds *Ģirts* pēc savas formas ir tuvs lietuviešu valodas īpašības vārdam *girtas* 'piedzēries' (tieši tā šis vārds gramatiski pareizi atveidojams lietuviski), bet lietuvieša vārds *Aidas* (latviskotais veidols *Aids*), savukārt vārda *Kastytis* latviskotais veidols *Kastītis* asociējas ar sieviešu dzimtes deminutīvu *kastīte* resp. maza kaste. Dažos gadījumos ir iespēja izvēlēties neitrālākas formas ar galotni *-is* – *Girtis*, *Aidis* (plašāk par lietuviešu un latviešu personvārdu atveidi otrā baltu valodā sk. Kvašīte 2011). Ne viens vien meiteņu un zēnu vārds iekļauts uzdevumu grāmatiņā: piedāvāts tos sagrupēt resp. „salikt groziņos” (sal. „Grozīņa, pie kura ir Āžoļuka cepurīte, ar bultām savēlc lietuviešu vārdus, bet groziņā, pie kura zied puķīte, ar bultām savēlc latviešu vārdus..”; sk. 2. att.) pēc piederības latviešiem vai lietuviešiem.

LAIMA					LAURIS
ELITA					KAROLINA
AUDRA					ROKAS
AGITA					DAIVA
SANTA					DIANA
EGIDIJUS					RENATAS
RASA					MARKUSS
GUNDARS					LITA
KITIJA	RALFS	BENEDIKTAS	AGNĒ		ULDIS
SARMĪTE	GUNTA	ERIKAS	ANGELĒ		INDRA
INGA	VILMA	LIUDAS	KRISTINA		IEVA
PATRICIJA	LAURA	LINA	ALEKSANDRA		BEĀTE
VIVITA	MĀRIS	REGINA	ODETA		JURIJS
ALVITA	KATRĪNA	UGNĒ	JĀNIS		NEDAS
DACE	BEATA	IRMA	JONAS		AISTĒ
	JUSTAS	MATAS	REGĪNA		MARIJA

2. attēls. Mācību līdzekli iekļautais personvārdu uzdevums (21).

Starp tiem ir gan citvalodu cilmes vārdi, kurus abās baltu valodās lieto mazliet atšķirīgi noformētus (*Regīna/Regina*, *Beāte/Beata*, *Kristīne/Kristina*, *Ēriks/Erikas*, *Jānis/Jonas*), gan pašcilmes vārdi, piem., *Lina*, *Ugnē*; daži no tiem, parasti meiteņu, var būt abu valodu vārdi, jo ir ar galotni *-a* – *Rasa*, *Ieva*, *Laima*, *Indra*, *Inga*, *Vilma*, *Laura*, *Marija*, *Irma* – turklāt tajos nav diakritisko zīmju, kuras ļautu diferencēt valodas (noskaidrot vārdu cilmi var latviešu un lietuviešu personvārdu vārdnīcās Siliņš 1990 un Kuzavinis, Savukynas 1994). Šī uzdevuma mērķis ir ne vien iepazīstināt ar citas tautas personvārdiem, bet

arī pievērst uzmanību uzsvara atšķirībām, piem., *Rasa, Marija*, kuri šķiet tik līdzīgi, lietuviešu valodā tiek uzsvērta pēdējā zilbe.

4. Rotaļnodarbības un citas darbības valodas mācīšanā

Dažādas neatbilstības un variēšana var apgrūtināt valodas apguvi, kā arī radīt nesaprašanos starp latvieti un lietuvieti, jo pasaules izzīņa notiek ar savas valodas starpniecību, resp., palīdz jau zināmais. Ar laiku tieksme salīdzināt kļūst arvien stiprāka, tāpēc valodas mācīšanai agrīnā vecumā ir savas priekšrocības: bērns rotaļādamies viegli apgūst jaunas zināšanas. Pirmsskolas vecumā, apgūstot valodu, īpaši piemērota ir rotaļnodarbība – „[m]ācību organizācijas forma darbā ar pirmsskolas un jaunākā skolas vecuma bērniem, lai atbilstīgi viņu vecuma īpatnībām veicinātu brīvu, nepiespiestu fizisko, kognitīvo, sociāli emocionālo un radošo attīstību. Valodas mācību procesā rotaļnodarbībā kā metodiskie paņēmieni tiek izmantoti rotaļas un spēles” (Skujiņa et al. 2011, 74). Mācību līdzeklī iekļautas dziesmas, rotaļas u. tml. nodarbības – galvenokārt tādas, kam ir analogi dzimtajā kultūrā. Tādējādi bērns tās vieglāk apgūs svešvalodā. Piem., tiek piedāvāta muzikālā rotaļa – lietuviešu tautasdziesma *Divi vištytės baltos* (tā gan Laimoņa Kamaras atdzejojumā latviešu valodā kļuvusi par *Divi cāļi balti* (30–31), kaut gan atbilstoši avotvalodai būtu *Divas vištyņas baltas*).

Padomāts arī par nepieciešamību sniegt bērniem pamatinformāciju par kaimiņu valsti – iepazīstināt ar valsts atribūtiķu, tās valūtu (vienlaicīgi bērns mācās skaitīt abās valodās) (darbības vārds *skaitīt* ļoti līdzīgs lietuviešu valodas vārdam *skaityti*, kas nozīmē ‘lasīt’; plašāk par to sk. sadaļā 2.1.) u. tml. Projekta otrajā grāmatīņā (Krūminienē, Motviekaitē 2010b) ir dažādu praktisko darbu – izkrāsošanai, izgriešanai paredzētu attēlu, rokdarbu u. c. – paraugi, ko pedagogi var izmantot, mācot valodu. Attēlu izmantošana valodas mācīšanā ir vēl viens no veidiem, kas rosina radošumu. „[...] agrīnajā vecumā nepieciešams daudz vairāk gādāt ne tikai par bērna fizisko un emocionālo, bet arī par intelektuālo attīstību. Bērni ir spējīgi uzņemt daudz vairāk informācijas, nekā mēs tiem sniedzam. Turklāt agrīnā vecumā uzņemtā informācija dzīves laikā nezūd. Tādēļ atteiksimies no mītiem par bilingvisma kaitīgo ietekmi un mācīsim bērniem valodas – jo ātrāk, jo labāk, jo vairāk, jo labāk” (Druviēte 2000).

Svarīga nozīme, mācoties otro baltu valodu, ir arī citiem faktoriem, piem., iespējai šajā valodā sazināties. Pirmsskolas vecuma bērniem vispievilcīgākā varētu šķist sazināšanās un satikšanās ar vienaudžiem, kuru dzimtā valoda ir tā, ko mācās viņi. Valodas apguvi sekmē arī teritoriju, kur runā mācību valodā, apmeklēšana, kur iespējams dzirdēt to dabiskā vidē. Šādas priekšrocības dod projekts, jo sagatavošanās valodas apguvei saistīta arī ar piedalīšanos kopīgās nodarbībās, apmaiņa ar delegācijām un kopīgu pasākumu, ieskaitot dažādu

kopīgu nometņu partnervalstīs, rīkošana. Žeimeles un Rundāles bērnudārzu sadarbība apliecināja, ka projektā labprāt iesaistās arī vecāki, bet ir svarīgi ļaut bērniem radoši izpausties, piedalīties vietējās kopienas dzīvē. Visas projektā paredzētās darbības rosinās vēlēšanos mācīties otro baltu valodu un veiksmīgi to īstenot¹⁴.

Secinājumi

Viens no projektā iesaistīto Lietuvas un Latvijas bērnudārzu sadarbības mērķiem – apgūt otro baltu valodu. Lai šo mērķi sasniegtu, lietuviešu audzinātājas sagatavoja bērniem piemērotu mācību līdzekli, kas tika pārtulkots latviešu valodā, un sarīkoja semināru bērnudārza personālam par agrīno valodas mācīšanu, orientējoties uz pierobežas specifiku.

Analizējot ikdienas saziņā aktuālo un valodas apguves sākumposmā apgūstamo pamatleksiku, konstatēts, ka semantiskās atšķirības pastāv starp dažādu latviešu un lietuviešu valodas vārdšķiru vārdiem, taču īpaši daudz – starp lietvārdiem un īpašības vārdiem. Pētījums apliecināja, ka svarīgi ir izvēlēties pirmsskolas vecuma bērnam vieglāk iegaumējamu vārdu cilvēka, sadzīves priekšmeta, vides objekta u. tml. nosaukšanai, ja svešvalodā lieto vairākus sinonīmus, kā arī nepārspīlēt, darīnāt un lietojot deminutīvus. Deminutīvu dažādība un bagātība ir raksturīga abām baltu valodām, bet, mācot otro valodu, sākumā pilnīgi pietiktu ar dažām leksēmām (vēlams būtu tās konsekventi atkārtot) katrā no valodām, turklāt nepieciešams veidot vienotu leksiski semantisko sistēmu. Iepazīstinot ar citas tautas personvārdiem, uzmanība jāpievērš to formu atšķirībām.

Agrīnā otrās baltu valodas mācīšana dos pozitīvus rezultātus, ja notiks kompleksi – iesaistot vecākus un sabiedrību, rīkojot kopīgas nometnes u. tml. Viens no piemērotākajiem veidiem, kā rosināt pirmsskolas vecuma bērnu radošumu, ir rotaļnodarbības, kuru piemērus var atrast arī analizētajos avotos. Lai attīstītu komunikatīvās spējas, īpaši lietderīga ir Lietuvas un Latvijas bērnudārzu audzinātāju un tā paša vecuma bērnu sazināšanās, apmaiņas braucieni, kopīgas abu tautību bērnu nometnes un mācīšanās. Pedagogiem nepieciešami arī piemēroti mācību līdzekļi, no kuriem smelties ierosmes otrās baltu valodas mācīšanai, taču gan projekta ietvaros sagatavotais mācību līdzeklis, gan citi mācību līdzekļi jāizmanto radoši, kritiski jāvērtē tajos iekļautais materiāls.

---

¹⁴ Sazinoties ar projekta koordinatori no Žeimeles Laimu Karpavičūti (*Laima Karpavičūte*), izdevās uzzināt, ka, pateicoties projektam, viņiem tagad ir radies daudz vairāk draugu Latvijā un ir iespējas turpināt valodas mācīšanu gan sava bērnudārza bērniem, gan izplatīt savu pieredzi citām mācību iestādēm. To šī pirmsskolas mācību iestāde dara, izmantodama darbā arī rakstā aplūkotos mācību līdzekļus.

Avoti un literatūra

1. Balkevičs, Jons et al. 1995. *Lietuviešu–latviešu vārdnīca*. Rīga: Zinātne.
2. Butkienė, Violeta. 1998. *Latvių kalbos leksikos minimumas*. Kaunas: Aesti.
3. Butkienė, Violeta, Vaisvalavičienė, Kristina (sast.). B. g. *Baltų kalbų pradžiamokslis. Baltu valodu ābece*. Kaunas: MMVI.
4. Butkus, Alvydas. 1995. *Latviai*. Kaunas: Aesti.
5. Butkus, Alvydas (red.). 2003. *Latvių–lietuvių kalbų žodynas*. Kaunas: Aesti.
6. Butkus, Alvydas. 1990. *Mūsų broliai latviai*. Vilnius: Mokslas.
7. Ceplītis, Laimdota, Stengrevica, Melita (red.). 1972–1996. *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Rīga: Zinātne.
8. Dabašinskienė, Ineta, Garuckaitė, Raminta. 2009. Ankstyvasis užsienio kalbos mokymas – neatsakyti klausimai. *Kalbos kultūra* 82, 294–307.
9. Druviete, Ina. 2000. Bilingvālā izglītība – bērnu spējām un intelektam. *Skolotājs*. 5, 65–67.
10. Koskienė, Nijolė. *Kai tarp dviejų vaikų darželių – latvių ir lietuvių – vos 12 kilometrų*. Komentarai *Svetima kalba – lyg žaidimas*. [prieiga per internetą www.ikimokyklinis.lt 2012 11 27]
11. Krūminienė, Liuda, Motviekaitė, Elita. 2010a. *Pažink save ir savo draugus*. Pratybų knygelė. *Iepazįsti sevi un savus draugus*. Uzdevumu grāmatiņa. Šiauliai: S. Tumėno leidykla „Šiaurės Lietuva”.
12. Krūminienė, Liuda, Motviekaitė, Elita. 2010b. *Pažink save ir savo draugus*. Pratybų knygelės priedai. *Iepazįsti sevi un savus draugus*. Uzdevumu grāmatiņas pielikumi. Šiauliai: S. Tumėno leidykla „Šiaurės Lietuva”.
13. Kuzavinis, Kazys, Savukynas, Bronys. 1994. *Lietuvių vardų kilmės žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
14. Kvašite, Regina. 2011. Lietuvių un latviešu personvārdu atveides gramatiskie aspekti. *Valoda – 2011. Valoda dažādu kultūru kontekstā*. Zinātnisko rakstu krājums XXI. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saule”, 124–134.
15. Kvashite, Regina. 2011. Obuchenie nerodnomu jazyku: iz opyta litovskolatyshskogo prigranich'ja. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii Dvujazychnoe obrazovanie: teorija i praktika. (26–28 aprelja 2011 g. Hel'sinki, Finljandija). Kopoteva, V. M., Protasova, E. Ju. (red.). Hel'sinki: Hel'sinkskij universitet; Sankt-Peterburg: Zlatoust, 118–119.
16. Lyberis, Antanas. 2002. *Sinonimų žodynas*. Antrasis pataisytas leidimas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
17. Macienė, Jurgita. 2005. *Deminutyvų stilistika*. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla.
18. Macienė, Jurgita. 2002. Lietuvių vardų deminutyvai: daryba ir vartojimas. *Vārds un tā pētišanas aspekti* 6. Liepāja: LPA, 132–141.
19. Markus, Dace, Zīriņa, Tija. 2016. Bērnu komunikācijas prasme. *Bērnu valoda Latvijā 21. gadsimtā* II. Rīga: RaKa, 199–210.
20. Ramonienė, Meilutė et al. 2012. *Lingvodidaktikos terminų žodynas*. Vilnius: Vilniaus universitetas.

21. Rauhvargers, Eižens (red.). 2002. *Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca*. 3. papild. un pārstr. izd. Rīga: Avots.
22. Rūķe-Draviņa, Velta. 2017. 'Mama' and 'Papa' in child language. *Darbu izlase*. Rīga: Latviešu valodas institūts, 68–77.
23. Siliņš, Klāvs. 1990. *Latviešu personvārdu vārdnīca*. Rīga: Zinātne.
24. Skujiņa, Valentīna et al. 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
25. Skujiņa, Valentīna et al. 2011. *Lingvodidaktikas terminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, Latviešu valodas institūts.
26. Skujiņa, Valentīna et al. 2000. *Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC.
27. Šalme, Arvils. 2011. *Latviešu valodas kā svešvalodas apguves pamatjautājumi*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
28. Trumpa, Anta. 2010. *Adjektīvu semantiskā diferenciacija latviešu un lietuviešu valodā*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
29. Vaisvalavičienė, Kristina (sast.). B. g. *Baltų kalbų pradžiamokslis. Baltu valodu ābece*. Kaunas: MMVI.
30. Vanagas, Aleksandras. 1996. *Lietuvos miestų vardai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
31. Vulāne, Anna. 2007. Deminutīvs bērna emocionālajā pieredzē. *Vecuma grupu valodas īpatnības Latvijā: lingvistiskais, sociālais un kultūras aspekts. Bērnība*. Rīga: SIA Izglītības solī, 79–92.

Summary

The teaching neighbouring, i.e. Lithuanian and Latvian, languages as foreign languages on the territories of Latvia and Lithuania is the topic of this paper. The need to know (learn) the Latvian language for Lithuanians and the Lithuanian language for Latvians is recognised, especially at the non-official level; however, a possibility to implement it is limited by various reasons. This issue is dealt with when there is a need to underline existing or potentially possible collaboration of both countries. Usually, the conclusion is unambiguous: the present situation is unsatisfactory, but in order to improve it neither means nor possibilities are allocated. Worked out and being implemented projects of various regional institutions can help improve the situation. One of the ideas has been substantiated as a project „Creating of Cooperation System between Preschool Educational Institution on Lithuania-Latvia Border”. It is important to discuss possibilities for teaching a foreign language – the second Baltic language – to pre-school age children at the crossborder region of Lithuania and Latvia. The crossborder collaboration project carried out by pre-school education institutions in Žeimelis (Lithuania) and Rundāle (Latvia) is dealt with; also, teaching aid materials prepared and published in the framework of this project are introduced. The research has been conducted by applying the descriptive and comparative methods.

Broad dissemination and practical application of Baltic languages teaching can be facilitated by the coursebooks prepared and published in the framework of the project.

Thanks to educators of a particular Lithuanian kindergarten, educators of kindergartens of the crossborder region will be able to use an original bilingual coursebook „Pažink save ir savo draugus. Iepazīsti sevi un savus draugus” [Get to Know Yourself and Your Friends] and its supplement in teaching Lithuanian and Latvian. This publication may be successfully used in schools of the crossborder region (and not only) where the Lithuanian and Latvian languages are being taught too.

Cognition of the Lithuanian and Latvian languages obliges us to pay special attention to the selection of linguistic material. It is related both to pre-school age children (in the present project) and any age learners of a foreign language. Here, both semantic differences of particular words and selection of the most suitable word out of several synonyms etc. are of high importance.

Various activities are dedicated to promotion of collaboration of pre-school education institutions in the crossborder regions of Latvia and Lithuania. The teaching of the second Baltic language is highly important when aiming at children's development. Moreover, the socialising of kindergarten educators and pupils, their exchange visits and joint learning are helpful in development of communicative skills and foreign language acquisition.

Vārdu secība mutvārdu izteikumos ar apzīmētāju un pielikumu

Position of the attribute and the apposition in spoken utterances

Linda Lauze

Liepājas Universitāte, Humanitāro un mākslas zinātņu fakultāte

Kūrmājas prospekts 13, Liepāja, LV-3405

E-pasts: linda.lauze@liepu.lv

Līdzšinējos vārdu secības pētījumos galvenā uzmanība ir pievērsta rakstveida tekstiem. Tajos konstatētās tendences – neņemot vērā apzīmētāja novietojuma likumības sintaksē – ir rosinājušas izpētīt vārdu secību mutvārdu izteikumos ar apzīmētāju un pielikumu. Lai praktiskā materiāla analizē salīdzinājumam varētu izmantot agrāko sintakses pētījumu atzinumus vārdu secības aspektā, rakstā ir saglabāts tradicionālais apzīmētāju dalījums pēc pakārtojuma veida. Pētījumā apskatīti gadījumi, kur tiek ievērotas apzīmētāja un pielikuma novietojuma likumības latviešu valodas sintaksē, kā arī atspoguļotas atšķirības minēto teikuma locekļu secības ziņā.

Atslēgvārdi: sintakse; mutvārdu teksts; vārdu secība; apzīmētājs; pielikums.

Ievads

Lai gan latviešu valodā ir samērā brīva vārdu secība, pastāv noteiktas tekstveides likumības, kas attiecas arī uz apzīmētāja un pielikuma novietojumu izteikumā. Temata aktualitāti ir noteikuši vairāki fakti. Mūsdienu rakstveida tekstos nereti var konstatēt neveiklas sintaktiskās konstrukcijas, kur starp apzīmētāju un apzīmējamo vārdu ir ievietots palīgteikums vai divdabja teiciens (sk., piem., Lokmane 2006, 93–97). Tirdzniecības vietās var pamanīt preču zīmes, kur ir ačgārni veidota vārdu secība: lietvārds ģenitīvā atrodas aiz apzīmējamā vārda cita pārvaldītā apzīmētāja priekšā, kā (1) a piemērā. Šāda vārdu secība, kas tiek ilustrēta ar piemēru *kompots ābolu (konservētu) ar putu krējumu*, tiek atzīta par tipisku krievu valodas ietekmi (Dini 2014, 502).

- (1) a. *Dezodorants* Rexona *zīmuļveida vīriešiem*. (sk.: *Dezodoranti*. [skatīts 2016. g. 14. martā] Pieejams: <https://app.rimi.lv/products/927/page/2>)

- b. *Jūs metat zemē tos, kuri devuši dzīvot jēgu. Meitene@tuksavieta* Pieejams: <https://twitter.com/tuksavieta/status/707620425329713152> (Twitter 09.03.2016.)
- c. *Izņēmumi attiecas vienīgi uz nosaukumiem, kas ir saistīti ar ukraiņu zinātnes un kultūras izcilie padomju darbiniekiem, kā arī cilvēkiem, kas ir saistīti ar pretošanās kustību un nacistisko iebrucēju padzišanu no Ukrainas.* (Diena 14.08.2015.)
- d. *Krāpniecības, izmantojot numerāciju, novēršanas noteikumi.* (Latvijas Vēstnesis 08.12.2016.)
- e. *Paziņojums par dzīvnieku, kas nav liellopi, slimību.* (sk. Dzīvnieki. Dzīvnieku veselība. Skotijas likumpamatotie akti. Projekts. 2015. gada 6. maijs. [skatīts 2016. g. 14. martā] Pieejams: <https://tinyurl.com/mcs7fn4>)

Kārlis Milenbahs (2009, 251) monogrāfijā „Teikums”, kas publicēta 1898. gadā, nodaļā „Vārdu kārtā apzīmētāja un apzīmējamā vārda ziņā” apšaubā piemēru *valoda latviešu, sapulce biedrības, apkopšana nabagu* ticamību un tālāk raksta: „Man no tautas mutes nav nekad izdevies noklausīties tādu vārdu sakārtojumu, lai gan jau gadiem esmu vērīgi klausījies.” Kaut arī sākotnēji šķita, ka šo atzinumu var droši attiecināt arī uz mūsdienu latviešu valodu, plašākā praktiskajā materiālā¹ ir fiksēti atsevišķi gadījumi ar ačgārnu vārdu secību, kur pārvaldītais apzīmētājs, kas ir izteikts ar lietvārdu ģenitīvā, mutvārdu izteikumā novietots aiz apzīmējamā vārda.

- (2) a. Radioraidījuma viešņa atceras, ka skolā audzēkņu darbi tika vērtēti ļoti stingri: *Tevi diezgan nostādīja priekšā fakta.* (SR „Atnāc tu uz manām trepēm” 24.03.2016.)²
- b. Citā radiatoraidījumā deputāts spriež par jauno apvedceļu: *Tālāk iespējams, ka gan vienā, gan otrā pusē šī ceļa attīstīsies arī citi objekti, kas, kas atkal dos zināmu pienesumu Preiļu ekonomikā.* (LR 1 „Labrīt!” 02.04.2016.)
- c. Sarunā tiek spriests par to, vai visiem ziediem novīstot nobirst ziedlapiņas. A piebilst: *Atkarībā arī no kvalitātes zieda.* (LL 01.04.2016.)

¹ Praktiskais materiāls ir izteikumi, kas fiksēti latviešu sarunvalodā dažādās runas situācijās, kā arī radio un televīzijas pārraidēs dzirdēti piemēri, kuros konstatējama samērā spontāna, iepriekš nesagatavota runa. Sarunvalodas piemēru beigās norādīti raksta autorei iniciāļi un datums, kad runas fakts ir fiksēts. Lai saglabātu konfidencialitāti, visi personvārdi raksta autorei kartotēkā ir mainīti. Ja izmantoti plašsaziņas līdzekļu runas fakti, personu identitāte ir saglabāta, iekavās atzīmēts televīzijas kanāls vai radiostacija, raidījuma nosaukums un datums. No audiovizuālajiem līdzekļiem izmantoti trīs televīzijas kanāli – LTV1, LNT un TV3 –, kā arī piecas radiostācijas – „Latvijas Radio 1”, „Latvijas Radio 2”, „Latvijas Radio 5”, „Radio SWH” un „Saldus radio” (sk. sarakstu ar avotu saīsinājumiem), izslēdzot ziņu raidījumus, kuros nolasa rakstveida tekstu.

² Lai saglabātu mutvārdu teksta autentiskumu, piemēri nav rediģēti.

- d. Citā sarunā B atceras, kā mājas bibliotēkā ticis pie nerātno dainu sējuma: *Vārdsakot, tā skolotāja Ulmaņlaiku, ja, nu viņai vajadzēja izrakstīt – nu obligāti jau nebija –, bet nu bija ieteicams izrakstīt latviešu tautasdziesmu krājumus.* (LL 04.05.2016.)

Iespējams, šādu minētā pārvaldītā apzīmētāja novietojumu noteikusi mutvārdu teksta specifika, kas ir saistīta ar spontanitāti domu formulējumā. Ja runātājam uzreiz ir aizmirsies tuvāk raksturot lietvārdu vai arī viņš saprot, ka ir nepieciešams sniegt šo papildu informāciju, tad viņš steidz pievienot apzīmētāju pēc tam, kad pats apzīmējamais vārds jau ir iekļauts izteikumā. Jānis Endzelīns ir norādījis, ka „tikai izņēmuma veidā – sevišķi tautasdziesmās – atribūtivais ģenitīvs sastopams a i z sava nōmena, proti, tad, ja šis nōmens ir stipri uzsvērts.; arī tad, ja ģenitīvu papildus pievieno zināmā mērā kā papildinājumu kam iepriekš teiktam” (Endzelīns 1951, 1052).

Raksta **mērķis** ir pārliecināties, vai mutvārdu izteikumos ar apzīmētāju un pielikumu tiek ievēroti latviešu valodas normatīvās gramatikas nosacījumi no vārdu secības viedokļa. Lai varētu spriest par vārdu secību mutvārdu tekstā, pētījumā diemžēl ir jāatsakās no tādiem tipiskiem sarunvalodas izteikumiem, kuros apzīmētājs ir verbalizēts, bet apzīmējamais vārds ir sintaktiskajā nullformā, kas izsecināma no konteksta un/vai runas situācijas³.

- (3) a Runas situācija dzīvoklī, kur viešņa pošas promiešanai, lai pagūtu uz filmas sākumu. Mājasmāte: *Kāda filma? Viešņa: Nu tur kaut kāda pa LNT pusdeviņos bija.* (LL 06.09.2003.)
- b Runas situācija darbviētā. Viena kolēģe stāsta otrai, ka nopirkusi markas, bet aizmirsusi tās darbā. Otra atgādina, ka Ziemassvētku laikā markām ir atlaide: *Nu jau jāpērk lētākas.* (LL 09.12.1996.)
- c Radioraidījuma vadītājs: *Ja jums kaut kāda ķibele šodien, norakstiet to uz trīspadmito!* (SR „Tvīterstunda” 13.04.2014.)

Minētajos piemēros apzīmētājs pakārtots subjekta vai objekta sintaktiskajai nullformai.

Līdz šim latviešu valodniecībā apzīmētāju secībai ir pievērsta gan īpaša uzmanība atsevišķās publikācijās, gan daļa uzmanības, raksturojot vārdu kārtu vienkāršā teikumā kopumā. Vārdu secību ir pētījuši Kārlis Mīlenbahs (2009 [1898]), Jānis Endzelīns (1951, 1046–1057), Tamāra Porīte (1954), Alfrēds Jankevics (1965), Valija Strazdiņa (1967), Inta Freimane (1993, 258–266), Maigone Beitiņa (2009, 209–225), Aldis Lauzis (2009), Ilze Lokmane (2010), Pjetro Umberto Dini (*Pietro Umberto Dini* 2014, 496–497), Baiba Valkovska (Saulīte) (2016) u. c., kā arī akadēmisko gramatiku autori (Ahero et al. 1962, 439–475; Valkovska, Lokmane 2013), pamatā balstoties uz rakstveida

³ Plašāk par apzīmētāja realizāciju latviešu sarunvalodas sintaksē sk. Lauze 2004, 120–137.

izteikumu analīzi. V. Strazdiņa (1967, 159) rakstā „Ar dažādu vārdu šķiru vārdiem izteiktu apzīmētāju novietojums”, kas 1967. gadā publicēts „Latviešu valodas kultūras jautājumam” 3. laidienā, norāda, ka piemēri ņemti ne tikai no laikrakstiem, bet arī radioraidījumiem. Jāatzīmē, ka B. Valkovska (Saulīte) (2010; 2016, 46–55) ir devusi pārskatu par latviešu valodas vārdu secības pētījumu attīstību no 1790. gada līdz mūsdienām.

Raksta struktūra ir veidota atbilstoši tradicionālajam apzīmētāju dalījumam pēc pakārtojuma veida saskaņotajā, pārvaldītajā un piekļautajā apzīmētājā. Attiecībā uz tādu piekļauto apzīmētāju, kas izteikts ar darbības vārdu nenoteiksmē, sintaksē pastāv arī atšķirīgs viedoklis, kur infinitīvs tiek uzskatīts par sekundāri predikatīvu komponentu (sk. Lokmane 2013a, 753–754; Kazakeviča 2015). Analizējot zemāka līmeņa struktūras vienības, sintakses teorijā ir aktualizēts cits apzīmētāju šķirums – lietvārda komplementos un lietvārda modificētajos (sk. Holvūts 2012, 78). Vispirms atsevišķi tiks apskatīta dažādu apzīmētāju secība attiecībā pret apzīmējamo vārdu, bet tālāk tiks raksturoti gadījumi, kad izteikumā tiek izmantoti vairāki apzīmētāji. Neliela uzmanība tiks veltīta arī pielikuma novietojumam mutvārdu izteikumos.

1. Saskaņotā apzīmētāja novietojums

Savāktajā materiālā saskaņotais apzīmētājs lielākoties atrodas apzīmējamā vārda priekšā neatkarīgi no vārdšķiras, ar kuru tas ir izteikts. Ilustrācijai piemēri ar īpašības vārdu un skaitļa vārdu saskaņotā apzīmētāja funkcijā.

- (4) a. Radioraidījumā žurnālists intervē mūziķu grupu. Žurnālists: *Kuram no jums grupā ir **viskurzemnieciskākais** akcents?* (SWH 13.08.2015.)
- b. Televīzijas šova vadītāja: *Tev gan ir **liela** saimniecība, es skatos.* (TV 3 „Saimnieks meklē sievu” 12.10.2012.)
- c. Radioraidījumā mūziķis dalās atmiņās par dziesminieci, kas aizgājusi mūžībā: *Viņa man kā **otrā** mamma reāli bija.* (LR 2 „Atveriet – te dziesma!” 08.01.2017.)
- d. Radioraidījuma vadītājs pazīstamam mūziķim jautā: *Vai tev ir bijis tā, ka **viens** albums jau ir?* (SR „Saldus mūziķu stunda” 19.01.2016.)

Šajos piemēros saskaņotais apzīmētājs ir izteikts ar lokāmo divdabi vai vietniekvārdu.

- (5) a. Radioraidījuma noslēgumā vadītājs saka: *Mēs tiksimies **nākamajā** svētdienā tādā pat sastāvā.* (SR „Tviterstunda” 31.01.2016.)
- b. Televīzijas raidījumā viesis atzīst: *Tāds dziļums nāk tikai ar gadiem, un tas nav iespējams ātri.* (LTV 1 „100 g kultūras” 20.12.2016.)

- c. Runas situācija tālsatiksmes autobusā, kurš ir pietājis apdzīvotā vietā. Pasažiere jautā šoferim: *Mēs stāvēsim kādu laiku, šoferīt?* (LL 03.07.2014.)

Sarunvalodā un arī tai pietuvinātos citos mutvārdu tekstos, kurus izmanto audiovizuālajos plašsaziņas līdzekļos samērā spontānā runā, piem., tiešraides intervijās, izklaidējošā rakstura raidījumos u. tml., ir raksturīgi lietot norādāmos vietniekvārdus *tas, tā* t. s. artikula funkcijā (sk. plašāk Lauze 2004, 124–125; Lauze 2014, 126–127). Šāds apzīmētājs atrodas apzīmējamā vārda priekšā. Jānorāda, ka sarunvalodā minēto funkciju veic arī citi norādāmie vietniekvārdi, kā *šis, šī, tāds, tāda, šitas, šitā, šitāds, šitāda*, un ka šādi minēto vietniekvārdu lietojuma gadījumi atzīstami par normu sarunvalodas sintaksē (sk. Lauze 2014).

- (6) a. Sarunājas divi vīrieši C un D. C: *Es eju, teiksim, šortos, un kur man to planšeti bāzt?* (LL 03.07.2014.)
b. Runas situācija slimnīcā. Medicīnas māsa saka kolēģei: *Es pateikšu, lai man Laura atnes to vēstuli.* (LL 20.11.2015.)
c. Televīzijas raidījumā viešņa: *Tā nav, ka es nepieņemu to ordeni.* (LNT „900 sekundes” 05.05.2016.)
d. Radioraidījuma vadītājs: *Tur vēl ir šitā begonija.* (SR „Atnāc tu uz manām trepēm” 24.03.2016.)

Distants tāda saskaņotā apzīmētāja novietojums, kas ir izteikts ar norādāmo vietniekvārdu, visbiežāk veidojas gadījumos, kad runātājs izteikumā lieto vārdu *te*, kam konkrētajā konsituācijā nav lokālas semantikas. Šādos izteikumos ir iespējams, ka apzīmētāja funkcijā lietots minētais vietniekvārds viens pats vai arī to pašu lietvārdu līdzās raksturo vēl kāds cits apzīmētājs.

- (7) a. Televīzijas raidījuma vadītājs: *Esam divas dienas pavadījuši šajā te pilsētā uz deviņiem pakalniem.* (LTV 1 „Te!” 12.02.2013.)
b. Radioraidījuma vadītāja ēterā jautā kolēģei: *Visus šos te sludinājumus varēsiet atrast kur?* (SR „Tirgus diena” 26.02.2016.)
c. Runas situācija augstskolā. Sanāksmes vadītāja: *Katru gadu ar rektora rīkojumu tiek izveidota šī te stipendiju piešķiršanas komisija.* (LL 26.06.2016.)

Neatkarīgi no tā, ar kādas vārdšķiras vārdu ir izteikts saskaņotais apzīmētājs, mutvārdu tekstā var konstatēt, ka to no apzīmējamā lietvārda šķir kāds cits teikuma loceklis vai sintaktiska konstrukcija, kā iespraudums vai uzruna. Šādos gadījumos var būt izmantoti arī vairāki saskaņotie apzīmētāji.

- (8) a. Radioraidījuma vadītājs: *Esmu ar jums šajā rītā, kas ir divdesmit ceturtais jau marts – Zaļā ceturtdiena.* (SR „Rīta programma” 24.03.2016.)

- b. Rallija tiešraidē sporta komentētājs: *Kur tie iepriekšējie divi palika automobiļi?* (SWH 02.07.2016.)
- c. Radioraidījuma vadītājs jautā floristei, vai ir savainojusi rokas: *Cik tu esi pārgriezusi ar šito, kā to sauc, aso zāli?* (SR „Atnāc tu uz manām trepēm” 24.03.2016.)
- d. Radioraidījuma vadītāja: *Tādi, mīļši, horoskopi šajai dienai.* (SR „Rīta programma” 06.01.2017.)

Analizējot saskaņotā apzīmētāja novietojumu, mutvārdu izteikumos var novērot inversiju. Teorētiskajā literatūrā tiek atzīmēts, ka tā ir sastopama dzeja stilistiskās specifikas dēļ (Beitiņa 2009, 218; Valkovska, Lokmane 2013, 796), kā arī sarunvalodā (Lokmane 2010, 60; Valkovska 2016, 107). B. Valkovska (2016, 107) pamatoti ir norādījusi, ka šajā gadījumā vārda novietojuma maiņa nav saistāma ar tā sintaktiskās funkcijas maiņu – pazīmes izteicējs aiz atbalsta vārda nekļūst par sekundāri predikatīvu komponentu. Postpozitīvs saskaņotā apzīmētāja novietojums tiek skaidrots ar izteikuma komunikatīvo funkciju un aktuālā dalījuma ietekmi (Krylova 2009; Valkovska, Lokmane 2013, 796; Valkovska 2016, 108). Vēl jāpārliedz par izteikuma primāro predikatīvātāti, vai nomens, atrazdamies aiz lietvārda, neuzņemas izteicēja lomu (sal. Porīte 1954, 78). Piem., (8a) gadījumā nav realizēta darbības vārda *būt* forma predikatā tā patstāvīgajā nozīmē ‘eksistēt, pastāvēt’, tāpēc īpašības vārds *pēdējā* atzīstams par apzīmētāju. B. Valkovska (2016, 155) iesaka runāt par nomināla izteicēja un apzīmētāja sinkrētismu, īpaši izteikumos ar darbības vārdu *būt*, kur „predikatīvajā kodolā verbs var veikt gan patstāvīgu, gan palīgfunkciju”. Aksels Holvūts (2012, 80) uzskata, ka „ir jābūt iespējai atšķirt konstrukcijas ar „izteicēja apzīmētājiem” no konstrukcijām ar adjektīviskiem lietvārda modificētājiem”. Pētot īpašības vārdu apzīmētāja, izteicēja un sekundāri predikatīva komponenta funkcijā no vārdu secības viedokļa, I. Lokmane (2010, 62) ir secinājusi, ka „teikumu dziļā semantiskā struktūra ir vienāda, atšķiras vārdformu komunikatīvā nozīmība”.

- (9) a. Radioraidījuma vadītājs aicina klausītājus: *Paskatieties jūsu mājās, vai kalendārā lapa pēdējā.* (SR „Tvīterstunda” 31.01.2016.)
- b. Televīzijas raidījuma vadītājs atzinīgi novērtē vietējo suvenīru: *Te vismaz ir joks kaut kāds.* (LTV1 „Te!” 10.03.2016.)
- c. Runas situācija dzīvoklī. Meistars vērsas pie saimnieces: *Mīļā sirds, padod man kādu papīru vai avīzi vecu.* (LL 24.01.1995.)

Ja saskaņotais apzīmētājs ir izteikts ar pamata skaitļa vārdu, tā novietojums skar nominālās vārdkopas semantiku: apzīmējamā lietvārda priekšā tas liecina par konkrētu skaitu, bet, nostājoties aiz apzīmējamā vārda, tas „aptuveni nosauc apzīmējamā vārdā ietvertā nojēguma daudzumu” (Ahero et al. 1962, 458). Mutvārdu tekstā ir fiksēts interesants gadījums, kur vārda secības maiņa, šķiet,

nav ietekmējusi vārdkopas semantiku. Kaut arī kārtas skaitļa vārds atrodas aiz apzīmējamā vārda, vārdkopa tik un tā nosauc noteiktu datumu. Iespējams, ka runātājam ir bijis nepieciešams laiks, lai atcerētos precīzu datumu, tāpēc šī informācija pievienota pēc mirkļa, kad mēneša nosaukums jau ir pateikts.

(10) Radioraidījumā dziedātāja stāsta par jauno dziesmu: *Tas ir mūsu pēdējais jaunums, kas nāca klajā novembrī **astotajā***. (SR „Intervijas ar mūziķiem” 26.11.2016.)

Tomēr ir pieļaujama arī varbūtība, ka nosaukts aptuvens datums ap 8. novembri.

2. Pārvaldītā apzīmētāja novietojums

Apskatot pārvaldītā apzīmētāja secību, ir jāņem vērā tā morfoloģiskais tips un pakārtojuma veids. Ja pārvaldītais apzīmētājs ir izteikts ar lietvārdu vai personas vietniekvārdu ģenitīvā, tas atrodas apzīmējamā vārda priekšā. No vārdu secības viedokļa šis atzinums uzskatāms par latviešu valodas sintakses normu (sk. Porīte 1954, 88; Ahero et al. 1962, 448; Jankevics 1965, 111; Beitiņa 2009, 218–219; Valkovska, Lokmane 2013, 795).

- (11) a. Runas situācija svinību zālē. Oficiante saka kolēģei: ***Kafijas** aparāti ir ieslēgti*. (LL 17.12.2015.)
- b. Runas situācija kafejnīcā. E ir redzējis, ko iepriekšējais klients ir izvēlējis no dienas piedāvājuma, tāpēc saka ēdienu izsniedzējam: *Man to pašu, tikai ar **kartupeļu** biezputru*. (LL 11.01.2017.)
- c. Televīzijas šova vadītāja saka vienam no dalībniekiem: *Cik es saprotu, tad tu tā neesi uzaudzis – tā uzreiz **lauku** sētā*. (TV 3 „Saimnieks meklē sievu” 12.10.2012.)
- d. Radioraidījumā viesi stāsta par garu pārbraucienu ar motocikliem: *Brauks **mūsu** vecāki*. (SWH „Radiokurbulis” 24.01.2014.)

Ja pārvaldītā apzīmētāja funkciju veic lietvārds datīvā, tas atrodas aiz apzīmējamā vārda (Ahero et al. 1962, 458; Beitiņa 2009, 219). Tomēr mutvārdu tekstā ir konstatēts arī prepozitīvs šāda apzīmētāja novietojums.

- (12) a. Radioraidījuma vadītāja pēc sludinājuma noklausīšanās secina: *Labs piedāvājums tieši šīs jomas **profesionāļiem***. (SR „Tirgus diena” 26.02.2016.)
- b. Runas situācija mūzikas ierakstu gada balvas pasākumā. Vadītājs: *Laiks muzikālai **atelpai***. (LL 16.01.2016.)
- c. Telefonsarunā sieviete jautā: *Kāds jums **durovīm** kods ir?* (LL 28.02.2016.)
- d. Radioraidījumā viesņa iebilst: *Nav jau tā, ka nav **bērniem** izrāžu*. (LR 1 „Labrīt!” 16.03.2016.)

Kaut arī par tādu pārvaldīto apzīmētāju, kas izteikts ar lietvārdu lokatīvā, tiek norādīts, ka tas arī nostājas aiz apzīmējamā vārda (Porīte 1954, 98; Ahero et al. 1962, 458), M. Beitiņa atzīst, ka „atributīvā lokatīva novietojums var būt gan prepozitīvs, gan postpozitīvs” (Beitiņa 2009, 219). To apliecina arī runas faktu analīze. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” sintakses daļā gan atrodama piebilde: „Priekš apzīmējamā vārda ar lietvārda lokatīvu izteiktais apzīmētājs nostājas tad, ja apzīmējamais vārds ir darbības vai darītāja nosaukums.” (Ahero et al. 1962, 458) Praktiskajā materiālā ir samērā maz piemēru ar apzīmētāju lokatīvā, tomēr līdz šim šādu semantisku sakarību nav izdevies konstatēt, jo runātā tekstā vārdu secību spēcīgāk ietekmē tā komunikatīvā funkcija un emocionālā ekspresija.

- (13) a. Televīzijas spēles vadītājs saka: *Man vienkārši jāatgādina, ka šī ir spēle un uzvarētāju komandai trofeju „Laimas” šokolādes pulksteņa izskatā arī šajā vakarā dāvās mūsu draugs „Laima”.* (TV 3 „Es mīlu tevi, Latvija!” 06.03.2016.)
- b. Radioraidījuma vadītājs jautā: *Kas ir kartupelis **mundieri**?* (SWH „Rīta svīta” 13.03.2016.)
- c. Runas situācija mācību iestādē. Kolēģis: *Pirmdien kaut kādi **Rīgā kursi**.* (LL 12.03.2016.)
- d. Runas situācija mūzikas ierakstu gada balvas pasākumā. Vadītājs: *Šis jau ir **nominācijā** sarežģītākais nosaukums šogad.* (LL 16.01.2016.)

Līdzīgi raksturojams apzīmētājs, kurš ir netieši pakārtots lietvārdam. Sintakses teorijā ir norādīts, ka šāds apzīmētājs atrodas aiz apzīmējamā vārda (Porīte 1954, 97; Ahero et al. 1962, 457–458; Beitiņa 2009, 220). Šāda vārdu secība ir tipiska arī mutvārdu tekstā, tomēr atsevišķos gadījumos konstatējams arī tā prepozitīvs lietojums.

- (14) a. Runas situācija jubilejā. Darba kolēģe, kura ir strādājusi kopā ar jubilāri, atzīst: *Elzai vienmēr ir pareizā attieksme **pret priekšniekiem**.* (LL 15.03.2016.)
- b. Televīzijas raidījuma vadītāja: *Noteikti, ka jums dziesmu pūrā ir vēl kāda dziesma **par Latviju, par spēku, par latviešiem**.* (LTV 1 „Latvijas sirdsdziesma” 19.11.2016.)
- c. Radioraidījuma vadītājs rosina stāstīt tālāk: *Un tālāk **ar Artūru Reiniku sadarbība**.* (LR 2 „Ceļojums” 20.10.2016.)

3. Piekļautā apzīmētāja novietojums

Fiksētajā praktiskajā materiālā ir konstatēti divi piekļautā apzīmētāja veidi – viens ir izteikts ar nelokāmu skaitļa vārdu, otrs – ar darbības vārdu

nenoteiksmē. Nelokāmais skaitļa vārds nostājas apzīmējamā vārda priekšā (Ahero et al. 1962, 449; Beitiņa 2009, 220).

- (15) a. Televīzijas raidījuma vadītāja: *Mūziķa dzīvē **desmit** gadi ir, uz ko atskatīties.* (LTV 1 „Latvijas sirdsdziesma” 19.11.2016.)
- b. Televīzijas raidījuma vadītājs: *Ugunsdzēsēji izglāba aptuveni **deviņdesmit** gadus vecu vīrieti.* (LNT „Degpunktā” 19.01.2017.)
- c. Radioraidījuma vadītājs: ***Čezmit** eiro soda nauda.* (SR „Tviterstunda” 31.01.2016.)

Jāpiebilst, ka pēdējā piemērā lietots nelokāmā skaitļa vārda *četrdesmit* neoficiāls variants *čezmit*, kas ir izplatīts sarunvalodā.

Ir iespējams arī citāds nelokāmā skaitļa vārda novietojums – aiz apzīmējamā vārda, kas norādītu uz aptuvenu daudzumu. Diemžēl pagaidām apkopotajā praktiskajā materiālā trūkst tādu piemēru. Par to, ka postpozitīvs nelokāmā skaitļa vārda novietojums varētu būt sastopams, liecina ieraksti tviterī, kur tiek izmantota arī sarunvalodas rakstveida forma.

- (16) a. Radioraidījuma vadītājs nolasa tvitu: *Es pati esmu dzīvojusi Saldū gadus **divdesmit**.* (SR „Tviterstunda” 09.04.2017.)
- b. *mana institucionālā atmiņa saka, ka tas stāsts vispār ir mūžīgs. Nu vismaz gadus **desmit**, es to atceros.* Inese Vaivare @vaivare Pieejams: https://twitter.com/vaivarei/with_replies (Twitter 04.04.2017.)
- c. *To varēs, pēc kādiem gadiem **desmit, piecpadsmit**.* Ainārs Zelčs @Eraksti Pieejams: <https://twitter.com/Eraksti> (Twitter 13.05.2016.)

Darbības vārda nenoteiksme piekļautā apzīmētāja funkcijā atrodas aiz apzīmējamā vārda (Ahero et al. 1962, 458–459). Kā norāda M. Beitiņa, „nenoteiksme mūsdienu valodā ir visai parasts piekļauts postpozitīvs apzīmētājs” (Beitiņa 2009, 221).

- (17) a. Televīzijas konkursā pēc dziesmas un izpildītāju komentāra noklausīšanās saka: *Es sevī sajutu aicinājumu **doties** karā, nevis **atgriezties** no kara.* (LTV1 „Supernova” 07.02.2016.)
- b. Runas situācija sanāksmē. Administrācijas pārstāve: *Amatpersonām ir ierobežojumi **savienot** amatus.* (LL 21.03.2016.)
- c. Runas situācija koncerta noslēgumā. Dziedātāja saka: *Mums bija liels gods šovakar **būt, spēlēt** tieši jums!* (LL 13.02.2016.)
- d. Radioraidījuma vadītājs: *Prieks, Velta, tevi **satikt** dzīvē pirmoreiz.* (SR „Intervija ar Veltu Puriņu un Aināru Ašaku” 25.01.2016.)

Piekļautais apzīmētājs no apzīmējamā vārda var atrasties distantā novietojumā, ja starp tiem izteikumā ir kādi citi teikuma locekļi, kā redzams c un d piemērā, tomēr runas faktu kartotēkā līdz šim nav konstatēta prepozitīva piekļautā apzīmētāja secība.

4. Vairāku apzīmētāju secība

Aprakstot apzīmētāju vārdu secību, īpaša uzmanība tiek pievērsta arī gadījumiem, kad apzīmējamo vārdu tuvāk paskaidro vairāki vienlīdzīgi vai nevienlīdzīgi apzīmētāji, un tam, kādā secībā tie nostājas. Jāņem vērā, ka mutvārdu izteikumos ne tikai tiek īstenoti iepriekš rakstā apskatītie vārdu secības sintaktiskie nosacījumi, bet arī darbojas komunikatīvā funkcija. Lietvārdam tuvāk tiek novietots informatīvi nozīmīgākais apzīmētājs (Beitiņa 2009, 221). Ir svarīgs arī semantiskais vārdu secības aspekts un apzīmētāju pakārtojuma veids (Valkovska 2016, 108).

Ja apzīmējamo vārdu paskaidro vairāki saskaņotie apzīmētāji, kas ir izteikti ar dažādu vārdšķiru vārdiem, tālāk no tā parasti atrodas vietniekvārds vai skaitļa vārds apzīmētāja funkcijā (Ahero et al. 1962, 455; Valkovska, Lokmane 2013, 795), bet tuvāk – īpašības vārds vai lokāmais divdabis.

- (18) a. Radioraidījuma vadītājs secina: *Ir dažas izstaiņības treniņbikses, kurām grūti saprast, kura pakaļa, kura priekša.* (SWH „Mazā sestdiena” 20.02.2016.)
- b. Runas situācija veikalā. Pārdevēja saka kolēģei: *NOģērb to netīro cimdu!* (LL 18.03.2016.)
- c. Runas situācija veikalā. Pārdevēja reaģē uz pircējas izbrīnu, kāpēc divām vienādām somām ir atšķirīga cena: *Tie ir divi dažādi vedumi.* (LL 25.06.2016.)

Praktiskajā materiālā ir fiksēti arī tādi piemēri, kur par saskaņotiem apzīmētājiem izmantots skaitļa vārds un norādāmais vietniekvārds *tāds* un kur vietniekvārds novietots tuvāk lietvārdam.

- (19) a. Labdarības akcijas laikā radio tiešraidē ziedotājs raksturo savu dāvanu: *Divus tādus eņģelišus esmu atnesis.* (LR 5 „Dod pieci” 18.12.2016.)
- b. Runas situācija augstskolā. F jautā, kurā auditorijā varētu būt kolēģe: *Viņu viens tāds puisis.* (LL 19.01.2017.)

V. Strazdiņa norāda, ka „ar skaitļa vārdu izteiktam apzīmētājam ir noteikta vieta apzīmētāju novietojumā” (Strazdiņa 1967, 164). Atšķirīgs skaitļa vārda novietojums apzīmētāju virknē, kas izpaužas ciešākā saiknē ar apzīmējamo vārdu, tiek atzīts drīzāk par izņēmumu, to saistot ar nominālās vārdkopas komponentu semantiku (Ahero et al. 1962, 456; Valkovska 2016, 111).

- (20) a. Radioraidījumā pašvaldības pārstāvis: *Pilsēta ir kompakta, salīdzinot ar citām pilsētām, kurā ir galvenās četras ielas.* (LR 1 „Labrit!” 02.04.2016.)
- b. Televīzijas laika ziņu nobeigumā vadītājs pasniedz kolēģei ziedus: *Pēdējie trīs pušķiši, kas uzziedējuši.* (LNT „Laika ziņas” 05.04.2016.)

Raksturojot vairāku apzīmētāju secību, tiek akcentēts, ka lietvārds ģenitīvā atrodas līdzās apzīmējamajam vārdam atkarībā no semantiskā saistījuma ciešuma, tādējādi ir iespējams, ka tuvāk lietvārdam nostājas īpašības vārds, lokāmais divdabis vai vietniekvārds saskaņotā apzīmētāja funkcijā (sk. Porīte 1954, 91–92; Ahero et al. 1962, 454–455; Strazdiņa 1967, 158–159; Valkovska, Lokmane 2013, 796). Divējāda vārdu secība šādos gadījumos vērojama arī mutvārdu izteikumos.

- (21) a. Radioraidījuma vadītājs komentē apskates objektu: *Pagrabs pilda savas pagraba funkcijas*. (LTV1 LV jaunatklāšanas raidījums „Te!” 10.03.2016.)
- b. Runas situācija zālē, kur kādam uzņēmumam notiks svinības. Mūziķis saka kolēģim: *Te būs kaut kāda šefa uzruna arī*. (LL 17.12.2015.)
- c. Radioraidījuma vadītāja atkārtoto sludinājumu: *Vienistabas nelabiekārtots dzīvoklītis centrā*. (SR „Tirgus diena” 04.03.2016.)
- d. Televīzijas spēles vadītājs saka: *Tāpēc šovakar gribu sveicināt mūsu krāsainos cālīšus vokālistus*. (TV3 „Es mīlu tevi, Latvija!” 06.03.2016.)

(19) b piemērā vārdu secības dēļ ir iespējams arī citāds izteikuma semantikas traktējums, kur vietniekvārds *kaut kāds* būtu pakārtots lietvārdam *šefs*, nevis *uzruna*, jo runātājs nav pazīstams ar uzņēmuma vadītāju.

Daudzos gadījumos var konstatēt, ka izteikuma komunikatīvā funkcija un tā veidošanas specifika mutvārdu tekstā, par ko jau runāts iepriekš rakstā, ir ietekmējusi vārdu secību konstrukcijās ar *viens no*, kas paplašināta ar apzīmētājiem.

- (22) a. Runas situācija augstskolā, sapulcē. Sapulces vadītāja vēršas pie jaunievēlētās priekšsēdētājas: *Tā kā Satversmes priekšsēdētāja viens no galvenajiem pienākumiem ir vadīt Satversmes sēdes, aicinu jūs*. (LL 11.02.2016.)
- b. Radioraidījuma vadītājs: *Tikko sarunājos ar raidījuma „Te!” vienu no varonēm Daci Salnāju*. (SWH „Te!” 26.03.2016.)
- c. Radioraidījuma vadītājs: *Turpinām šo raidījumu ar viņu vienu no pirmajiem hitiem*. (SR „Nekas nav aizmirsts” 04.04.2016.)

Runas faktu analīze un sintakses teorijas atzinumi ļauj secināt, ka apzīmētāju skaita ziņā rakstveida teksti ir bagātāki. Ikdienas saziņā ir daudz mutvārdu izteikumu, kuros nav neviena apzīmētāja. Šajā ziņā turpmākos pētījumus mutvārdu teksta sintaksē varētu rosināt A. Holvūta (2012, 79) atzinums, ka zemāka līmeņa struktūras vienības ar lietvārdu centrā daļēji pakļaujas redukcijai, bet daļēji – ne. Lietvārdam biežāk tiek pakārtots viens vai divi apzīmētāji, kas apskatīti iepriekšējos piemēros. Retāk ir sastopami mutvārdu izteikumi,

kur apzīmējamajam vārdam ir pakārtoti trīs apzīmētāji. Ilustrācijai piemēri, kur apzīmētāja funkcijā ir dažādu vārdšķiru vārdi.

- (23) a. Radioraidījuma vadītāja saka konkursa uzvarētājam: *Mēs dāvinām **divus burvīgus zīda lakatiņus!*** (SWH „Sieviešu dienas rallija tiešraide” 05.03.2016.)
- b. Radioraidījuma viesņa: *Par to runāja **visas lielās ziņu stacijas.*** (SR „Intervija ar Veltu Puriņu un Aināru Ašaku” 25.01.2016.)
- c. Runas situācija augstskolā, kur G dalās sašutumā par nepamato to birokrātiju darbā: *Es no **sava nelielā rupjo vārdu krājuma...*** (LL 02.03.2016.)

5. Pielikuma novietojums

Pielikuma novietojums latviešu valodas sintaksē tiek saistīts ar tā savrupināšanu respektīvi nesavrupināšanu, tādējādi pielikumam vienā vai otrā gadījumā ir iespējama divējāda vārdu secība – apzīmējamā vārda priekšā vai aiz tā. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā”, kur viena nodaļa ir veltīta vārdu kārtas analīzei vienkāršā teikumā, pielikuma secība nav izdalīta atsevišķā apakšnodaļā, bet tā ir iekļauta sadaļā „Savrupināto teikuma locekļu novietojums teikumā” (Ahero et al. 1962, 472), kā arī pieminēta pielikuma kā teikuma locekļa vispārīgā apskatā (Ahero et al. 1962, 273) vai kā savrupināta teikuma locekļa raksturojumā (Ahero et al. 1962, 424). „Latviešu valodas gramatikas” sadaļā „Paplašinātāji ar apozitīvu nozīmi” ir norādīts uz teorētiskajām atšķirībām pielikuma traktējumā (Lokmane 2013b, 766). Līdzīgi kā iepriekšējā akadēmiskajā gramatikā pielikuma novietojums ir raksturots nevis vārdu secībai veltītajā sadaļā, bet savrupināta pielikuma raksturojumā (Nītiņa 2013, 810–812). M. Beitiņa (2009, 222) monogrāfijas „Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse” nodaļā par vārdu secību teikumā ir ietvērusi apakšnodaļu „Pielikuma novietojums teikumā”. Atsevišķos vārdu secības pētījumos pielikuma novietojums nav analizēts (Porīte 1954) vai tikai pieminēts vēsturiskajā atskatā (Valkovska 2016, 48).

Arī mutvārdu izteikumos kopumā ir raksturīga tāda pati vārdu secība, kā minēts iepriekš.

- (24) a. Televīzijas spēles vadītājs saka: *Sveiciens **ģitāristam Uldim Beitiņam!*** (TV3 „Es mīlu tevi, Latvija!” 06.03.2016.)
- b. Runas situācija pētījuma prezentācijas pasākumā. Viena no autorēm: *Mums bija **ļoti delikāts projekta vadītājs Gatis.*** (LL 15.05.2016.)
- c. Radioraidījuma viesis atzīst: *Mēs, **dakteri,** esam apmaldījušies trīs priedēs.* (LR1 „Kā labāk dzīvot” 20.01.2016.)
- d. Runas situācija kafējnīcā. H stāsta par savu dārzu: *Man tur viens ezis, **nabags.*** (LL 02.02.2016.)

Jāatzīmē, ka latviešu sarunvalodas sintakses pētījumā iepriekš jau ir secināts, ka ikdienas saziņā pielikums nav bieži sastopams runātāju kopīgo zināšanu dēļ (plašāk sk. Lauze 2004, 140–143). Interesanti, ka pielikuma lietojumu var provocēt nepieciešamība izteikumā ietvert papildu informāciju par pieminēto personu, kā šajos piemēros, kur runātājs atpapas, vai tikai vārda vai pseidonīma izmantojums atbilst saziņas normām.

- (25) a. Runas situācija augstskolā. Pasniedzēja paskaidro pirmā kursa doktorantēm: *Mārtiņš, profesors Krūmiņš, mums ir doktora studiju programmas direktora vietnieks.* (LL 12.03.2016.)
- b. Radio pasākuma tiešraidē viens no organizatoriem stāsta: *Ir mūsu vecā mēbele Ufo – Kaspars Upacieris.* (SWH „Sieviešu dienas rallija tiešraide” 05.03.2016.)

Analizējot daiļliteratūras tekstus, ir konstatēts, ka „retos gadījumos starp savrupināto pielikumu vai savrupinātā pielikuma grupu var atrasties vēl citi vārdi” (Ahero et al. 1962, 424). Šādi piemēri ir fiksēti arī mutvārdu tekstā, kur starp apzīmējamo vārdu un savrupināto pielikumu vai tā grupu atrodas predikāts vai plašāka vienkārša izteikuma daļa. C gadījumā nesavrupinātam pielikumam ir distants novietojums, jo to no apzīmējamā vārda šķir savrupināti apzīmētāji.

- (26) a. Runas situācija pilsētas autobusā, kur sarunājas vecākās paaudzes sievietes. Viena no viņām saka: *Mums sāp, visām vecenēm, kaut kas.* (LL 27.10.2015.)
- b. Runas situācija darbvietā. I uztraucas, ka kaktusam uz palodzes nav piemēroti apstākļi: *Viņam šeit ir par karstu, tam nabaga kaktusam.* (LL 19.01.2017.)
- c. Televīzijas raidījuma vadītāja: *Mūs arī gaida cilvēc – sirsniņgs, jauks un smaidīgs – Mārtiņš Bergmanis.* (LTV 1 „Latvijas sirdsdziesma” 12.11.2016.)

Analizējot vārdkopas komponentu kārtu vienkāršā teikumā, I. Freimane ir uzsvērusi: „No komponentu novietojuma atkarīga vārdkopas uztveramība; atkarīgos komponentus nedrīkst pārāk attālināt no centrālajiem.” (Freimane 1993, 261)

Nobeigums

Mutvārdu tekstam, īpaši iepriekš nesagatavotam, piemīt sava specifika arī sintaktiskajā izveidē (sk. Lauze 2013), kur milzīga nozīme ir izteikuma komunikatīvajai funkcijai. Teiktais sasaucas arī ar B. Valkovskas (2016, 160)

atzinumiem pētījumā par vārdu secības komunikatīvo aspektu mūsdienu latviešu valodā.

Raksta nobeigumā var secināt, ka kopumā mutvārdu tekstā tiek ievēroti latviešu valodas normatīvās gramatikas nosacījumi vārdu secības ziņā, taču atsevišķos gadījumos var konstatēt arī atšķirības, piem., kāda apzīmētāja novietojums ārpusē konstrukcijai ar *viens no*, prepozitīvs netieši pakārtota pārvaldītā apzīmētāja lietojums, distanta apzīmētāja un pielikuma secība, kur starp minētajiem teikuma locekļiem un apzīmējamo vārdu atrodas kāds cits patstāvīgs vārds vai sintaktiska konstrukcija. Jāatzīst, ka apzīmētāju skaita ziņā rakstveida teksti ir bagātāki. Mutvārdu tekstā lietvārdam biežāk tiek pakārtots viens vai divi apzīmētāji.

Avotu saīsinājumi

LL	Lindas Lauzes mutvārdu tekstu kartotēka
LNT	televīzijas kanāls
LR 1	radiostacija „Latvijas Radio 1”
LR 2	radiostacija „Latvijas Radio 2”
LR 5	radiostacija „Latvijas Radio 5”
LTV 1	televīzijas kanāls
SR	radiostacija „Saldus radio”
SWH	radiostacija „Radio SWH”
TV 3	televīzijas kanāls

Literatūra

1. Ahero, Antonija et al. 1962. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. II. *Sintakse*. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
2. Beitiņa, Maigone. 2009. *Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse*. Liepāja: LiePA.
3. Dini, Pietro Umberto. 2014. *Foundations of Baltic Languages*. Vilnius: Vilnius University.
4. Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
5. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
6. Holvūts, Aksels. 2012. *Vispārīgās sintakses pamati*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
7. Jankevics, Alfrēds. 1965. Daži apzīmētāja lietošanas gadījumi. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. Rīga: Liesma, 111–122.
8. Kazakeviča, Agīta. 2015. Infinitīvs aiz lietvārda sekundāri predikatīvā komponenta funkcijā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 19 (1). Liepāja: LiePA, 55–61.
9. Krylova, Ol'ga. 2009. *Kommunikationyj sintaksis russkogo jazyka*. Moskva: Knizhnyj dom „LIBROKOM”.

10. Lauze, Linda. 2004. *Ikdienas saziņa: vienkāršs teikums latviešu sarunvalodā*. Liepāja: LiePA.
11. Lauze, Linda. 2013. Mutvārdu teksta sintakse. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 923–955.
12. Lauze, Linda. 2014. Par sarunvalodas normu. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. 9. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 123–130.
13. Lauzis, Aldis. 2009. Teikuma vērsums un vārdu kārtā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. 4. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 62–71.
14. Lokmane, Ilze. 2006. Sintaktisko struktūru veidojuma kļūdas publicistikā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. 2. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 93–104.
15. Lokmane, Ilze. 2010. Vārdu secības funkcijas latviešu valodā. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē. Latvian and Finno-Ugric Studies at the University of Latvia*. Rīga: Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte, 59–68. Pieejams: http://www.hzf.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/hzf/petnieciba/7_Ilze_Lokmane_raksts.pdf
16. Lokmane, Ilze. 2013a. Darbības vārda formas sekundāri predikatīva komponenta funkcijā. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 751–754.
17. Lokmane, Ilze. 2013b. Vienkārša teikuma formālā (strukturālā) organizācija. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 710–766.
18. Mīlenbahs, Kārlis. 2009. Teikums (1898). *Darbu izlase*. 1. Druviete, Ina (sast.); Lagzdiņa, Sarmīte (zin. red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 221–296.
19. Nītiņa, Daina. 2013. Vienkārša teikuma vai salikta teikuma komponentu paplašinājumi (paplašinātās struktūras). *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 801–829.
20. Porīte, Tamāra. 1954. Par vārdu kārtu latviešu literārās valodas vienkāršā teikumā. *Valodas un literatūras institūta raksti*. III. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 77–112.
21. Saulīte, Baiba. 2010. Vārdu secība un aktuālā daļījuma pētījumi latviešu valodniecībā. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē. Latvian and Finno-Ugric Studies at the University of Latvia*. Rīga: Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte, 152–161. Pieejams: http://www.hzf.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/hzf/petnieciba/12_Baiba_Saulite_raksts.pdf
22. Strazdiņa, Valija. 1967. Ar dažādu vārdu šķiru vārdiem izteiktu apzīmētāju novietojums. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 3. Rīga: Liesma, 158–166.
23. Valkovska, Baiba. 2016. *Vārdu secības komunikatīvais aspekts mūsdienu latviešu valodā*. Promocijas darbs filoloģijas doktora zinātniskā grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozares latviešu sinhroniskās valodniecības apakšnozarē. Rīga: Latvijas Universitāte.
24. Valkovska, Baiba, Lokmane, Ilze. 2013. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 795–796.

Summary

Up to now word order in Latvian has been analyzed mainly on the basis of facts about written language. The present paper deals with the position of the attribute and the apposition in spoken utterances. The aggregated material was recorded from radio and television programmes, as well as everyday speech. The research does not take into account utterances where the attribute is subordinated to a syntactic zero form which meaning is clear to the listener when the verbal and extra-linguistic information are linked. Although communicative function has a significant role in the formation of a spoken text, in general, the speakers comply with the rules of attribute and apposition in the Latvian language. The position of the attribute depends on the subtype of subordination (agreement, government or adjunction) and on the particular morphological forms. Nevertheless, one can observe contrary examples with different positions of the attribute and apposition. For instance, the position of the attribute expressed by a cardinal numeral behind a substantive does not change the whole meaning of the nominal phrase. In some cases the adverb *te* 'here', the predicate, an address or wider syntactic constructions are situated between the attribute or apposition and the subordinating word.

Sarunvalodas stila jēdziens: kopīgais un atšķirīgais latviešu un somu valodā

The concept of the colloquial style: common and different features in Latvian and Finnish

Emīlija Mežale

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: emilija.mezale@lu.lv

Rakstā aplūkots sarunvalodas stila jēdziens, salīdzināta tā izpratne latviešu un somu valodā. Uzmanība pievērsta tam, kā abās valodās definēta un interpretēta sarunvaloda un kā šķirtas sarunvalodas paradigmas pozīcijas. Skatīta arī sarunvalodas normas un tās pazīmju izpausme abās valodās. Minētas gan leksiskas, gan sintaktiskas, gan morfoloģiskas un vārddarināšanas sarunvalodas pazīmes.

Skatījums uz dažādiem ar sarunvalodu saistītiem jautājumiem latviešu un somu valodā tradicionāli ir atšķirīgs. Latviešu valodniecībā sarunvaloda visbiežāk tiek skatīta no stilistikas aspekta, savukārt somu valodā – no sociolingvistiskā aspekta. Abās valodās atšķiras sarunvalodas dalījums paveidos, taču vienlaikus atrodamas arī kopīgas iezīmes. Piem., mūsdienās latviešu valodnieki nereti min to, ka vajadzētu izvairīties no literārās un neliterārās sarunvalodas opozīcijas – somu valodniecībā šāda pieeja atbalstīta jau senāk.

Somu valodniecības literatūrā maz analizētas konkrētas sarunvalodas pozīcijas, tās tiek aplūkotas vienotā paveidā – slengā. Arī latviešu valodniecībā jaunākajos pētījumos minēts slengs kā vienots valodas paveids, kurā apvienotas atsevišķas vienkāršrunas pozīcijas. Šāda pieeja ļauj aplūkot latviešu un somu sarunvalodas parādības pēc vienādiem kritērijiem.

Sarunvalodas pazīmes savukārt gan latviešu, gan somu valodā pastāv gandrīz visās valodas apakšsistēmās. Līdz ar to, atrodot līdzīgi vērtējamas pazīmes, piem., leksiskās, paveras iespēja pētīt un pēc vienotiem kritērijiem salīdzināt sarunvalodas lietojumu abās valodās.

Atslēgvārdi: sarunvaloda; sarunvalodas norma; sarunvalodas izteiksmes līdzekļi; sarunvalodas līmeņi; barbarismi; Helsinku slengs.

1. Sarunvalodas stila jēdziens

Latviešu valodniecībā sarunvalodas funkcionālais stils tiek definēts kā tāds, ko „lieto ikdienas sazināšanās vajadzībām” (Rozenbergs 1995, 95). Kā norāda Jānis Rozenbergs (1995, 96), „rakstu formā šo stilu izmanto neoficiālās vēstulēs, dienasgrāmatās un kā stilistisku izteiksmes līdzekli daiļliteratūrā un publicistikā. Šī stila runa, resp., teksts, ir ne tikai dialoga veidā, bet, kā redzams, arī monologa veidā”. J. Rozenbergs (1995, 96) arī min, ka sarunvaloda atšķiras no literārās rakstu valodas ne tikai tādēļ, ka tām ir citādas funkcijas, bet arī tādēļ, ka tām ir citāda attieksme pret literārās valodas normām. Balstoties uz attieksmi pret tām, viņš šķir literāro un neliterāro sarunvalodu (vienkāršrunu).

Pauli Saukonens (*Pauli Saukkonen* 1984, 26), kurš pētījis somu valodas stilus, savukārt min iemeslus, kādēļ sarunvalodas stils nav skaidri izdalāms. Proti, viņš raksta, ka arī gadījumos, kad var nošķirt vispārārtītus monologa runas stilus (dažādi publiskās runas veidi), to pamatā parasti ir rakstu valodas paraugs, un runātājs ir iepriekš sagatavojies, tekstu uzrakstot. Turpretī tajās runas situācijās, par kuru paraugu neder rakstu saziņa, detalizēti konteksta un satura veidotāji bieži ir īslaicīgas un mainīgas parādības. Līdz ar to faktiskās mutvārdu runas apakštipi parasti nav tik konvencionāli un skaidri norobežojami kā rakstīto tekstu tipi. Tādējādi runas stilā ietilpst vairāki paveidi, sākot ar spontānai situācijai vistuvāko intīmo sarunu stilu un beidzot ar formālo runas stilu.

Kā novērojusi raksta autore, somu valodniecībā, aplūkojot stilus, bieži tiek runāts nevis par funkcionālajiem stiliem, bet gan atsevišķiem žanriem, kam piemīt kādas konkrētas īpašības. Šāda pieeja ir arī P. Saukonena grāmatā *Mistä tyylī syntyy* („Kur rodas stils”) (1984) – lai arī tajā funkcionālie stili ir minēti, aplūkojot konkrētas pazīmes, tiek pievērsta uzmanība atsevišķiem žanriem (piem., dzejas teksti, prozas teksti, ziņu raksti, viedokļu raksti, publiskas runas u. c.). Latviešu un somu valodniecībā pastāvošo dažādo pieeju dēļ ne vienmēr iespējams atrast kopsaucēju, runājot par noteiktām parādībām, taču raksta autore ir meklējusi salīdzinājuma punktus, ko iespējams vērtēt pēc vienādām pazīmēm.

Dažādas pieejas ir arī sarunvalodas stila dalījumam literārajā un neliterārajā sarunvalodas opozīcijā. Latviešu valodniecībā šādu dalījumu piedāvā ne tikai J. Rozenbergs, bet arī citi valodnieki (sk., piem., Laua 1981; Freimane 1993). Tomēr dažkārt tā lietderīgums tiek apšaubīts. Piem., Linda Lauze (2004, 12) uzskata, ka literārās un neliterārās opozīcijas piemērošana sarunvalodai ir problemātiska. Viņasprāt, „ja opozīcijas literārs – neliterārs pamatā tiek likta pazīme „atbilstošs vai neatbilstošs literārās valodas normām”, tad jāuzsver, ka lingvistikā tiek runāts par normu valodā vispār, par normu noteiktā valodas paveidā, tātad arī sarunvalodā” (Lauze 2004, 13). L. Lauze arī min to, ka „būtu lietderīgāk tā saucamo literāro sarunvalodu, kas atbilst literārās valodas

normām, uzskatīt par literārās valodas mutvārdu formu, ko lieto oficiālā saziņā, un sarunvalodai kopumā nepiemērot kritēriju literārs – neliterārs. Visos sarunvalodas līmeņos vēlamāks vērtējuma kritērijs būtu atbilstība sarunvalodas normām un runas situācijai” (Lauze 2004, 13). Tādējādi visa sarunvaloda būtu jāvērtē pēc vienādiem kritērijiem un normām, nešķirot literāro un neliterāro sarunvalodu. Arī J. Rozenbergs (1995, 68), kurš gan izmanto šo dalījumu, vienlaikus uzdod jautājumu, cik tas ir pamatots, un norāda, ka „ir valodniecības skolas, kas šādu pretstatījumu neizvirza, jo valoda ir dabisks darinājums, kuru tās veidotāji izmanto, vadoties no komunikācijas satura, vides un subjektīvās izjūtas”. Inta Freimane (1993, 36) savukārt uzskata, ka par diviem sarunvalodas paveidiem latviešu valodā – literāro un neliterāro sarunvalodu – runāt ir lietderīgi. Vienlaikus viņa raksta, ka literārā sarunvaloda ir skatāma kā literārās valodas runas forma, kurā tiek ievērotas visas literārās valodas normas, kas sasaucas ar jau iepriekš minēto L. Lauzes priekšlikumu vērtēt literāro sarunvalodu kā literārās valodas mutvārdu formu.

Somu valodniecībā savukārt literārās un neliterārās sarunvalodas opozīcija netiek aplūkota, un valodas parādības tiek vērtētas, analizējot to atbilstību lietojuma situācijām, kā arī pievēršot uzmanību valodas paveidu lietotāju grupām un lasītāju vai klausītāju subjektīvajam vērtējumam (sk., piem., Ikola 1972; Grönros 1994). Valodnieki to pamato dažādi, minot gan to, ka „kopta literārā valoda neder par stila paraugu ikdienas sarunām” (Linkola et al. 1993, 309), gan arī to, ka „sarunvaloda rada [tās lietotāja] identitāti” (Routarinne, Uusi-Hallila 2008, 32–33). To, ka tieši situācija nosaka valodas izvēli, min arī Līsa Tītula (*Liisa Tiittula* 1992, 66), kura raksta, ka „vārdu izvēlei nenoliedzami ir liela ietekme uz stilu, un parasti valodas lietotāji labi pārzina stila ietekmi un lieto dažādus vārdus dažādās situācijās. Par sarunvalodu atzīto variantu izvēle ne vienmēr ir „neuzmanība”; ar to palīdzību runātājs var parādīt, ka ir „uz viena viņņa” ar sarunbiedru”. Kā uzskata arī Irja Alho (*Irja Alho*) un Anneli Kaupinena (*Anneli Kauppinen*), „jebkurš vārds ir valodas bagātība, un tos nevar iedalīt tādās kategorijās kā „labi” vai „slikti”, ja tie tiek lietoti situācijās, kurās iederas pēc izteiksmes un stila” (Alho, Kauppinen 2015, 17).

Salīdzinot šobrīd esošās tradīcijas, redzams, ka latviešu un somu valodniecībā pieejas šim jautājumam ir atšķirīgas. Tomēr mūsdienās arvien vairāk valodnieku arī Latvijā spriež, ka no literārās un neliterārās sarunvalodas opozīcijas būtu jāvairās. Šim viedoklim piekrīt arī raksta autore, pēc kuras domām, dalījums literārajā un neliterārajā sarunvalodā praksē jau pamatā vienu variantu nostāda augstāk nekā otru un neļauj tos vērtēt pēc vienādiem kritērijiem. Latviešu valodniecībā neliterārā sarunvaloda tradicionāli tiek uzskatīta par zemāku, taču darba autore piekrīt somu valodnieku paustajam uzskatam – jebkurš valodas paveids jāizvēlas tam piemērotā situācijā, un arī literārā valoda ne vienmēr ir atbilstoša un iederīga. Tādējādi raksta autore pievienojas L. Lauzes ieteikumam literārās valodas normām atbilstošo sarunvalodu skatīt kā literārās

valodas mutvārdu formu. Visa sarunvaloda būtu jāvērtē pēc iederīguma konkrētajā situācijā un tekstā, kā tas ir somu valodā.

2. Sarunvaloda kā valodas paveids

Kā iepriekš jau norādīts, latviešu valodā sarunvaloda tiek dalīta literārajā un neliterārajā, no kurām neliterārā tiek dalīta sīkākos apakšpaveidos. Tā kā literārā sarunvaloda seko literārās valodas normām, tā būtu uzskatāma par literārās valodas mutvārdu formu. Kā norāda L. Lauze (2004, 11), „literārā [sarun] valoda tiek lietota oficiālajā saziņā valsts varas un pārvaldes institūcijās, izglītībā, zinātnē u. c.”. No lietojuma aspekta šim latviešu valodas paveidam atbilst somu standartsarunvaloda¹. Kā norāda Osmo Ikola (*Osmo Ikola 1972*, 18), tā ir valoda, ko izglītoti cilvēki lieto publiski gan sarunās, gan uzstājoties. Arī viņš min to, ka šis mutvārdu runas paveids atbilst valodas standarta normām (Ikola 1972, 19). L. Tītula (1992, 46) turklāt raksta, ka „standartvaloda ir viendabīga, tajā ir maz izmaiņu [..]. Standartvalodu jo īpaši lieto publiskās, oficiālās situācijās, un tādēļ tā tiek saukta arī par publisko sarunvalodu. Par pretēju parādību tiek uzskatīta personīgā valoda [..] vai ikdienas sarunvaloda”.

Interesanti, ka somu valodā tiek šķirta literārā rakstu valoda (*kirjakieli*) no rakstītās standartvalodas (*kirjoitettu yleiskieli*). Termins *kirjakieli*, burtiski tulkojot, nozīmē „grāmatu valoda”, un nereti ar šo vārdu tiešām saprot to valodu, kas lasāma grāmatās (sk., piem., Ikola 1972; Grönros 2016, 563). Tādējādi standartsarunvaloda nav gluži uzskatāma par literārās rakstu valodas mutvārdu formu, bet gan par standartvalodas mutvārdu formu, kā liecina jau tās nosaukums. Kā norāda O. Ikola (1972, 19), runājot tomēr parādās mutvārdiem raksturīgas teikumu konstrukcijas un izteikumu secība, pat ja tiek teikta oficiāla uzruna. Vienlaikus, lai gan varētu šķist, ka literārajā rakstu valodā būtu vismazāk atkāpju no normām, O. Ikola (1972, 19) min, ka tajā tomēr var parādīties konstrukcijas, kas normām neatbilst – līdz ar to par vistuvāko normētajai valodai ir uzskatāma rakstītā standartvaloda. Tātad var secināt – ja vērtē atbilstību valodas normai, tad visaugstākajā pakāpē somu valodā ir standarta rakstu valoda, kam seko standartsarunvaloda, savukārt literārā rakstu valoda atrodas starp abām iepriekš minētajām (sk. Ikola 1972, 23).

Latviešu valodniecībā neliterārā sarunvaloda tiek traktēta kā tāda, pret kuru vērsas literārās normas (Freimane 1993) un ko izmanto neformālajos kontaktos, sadzīvē un ģimenē (Lauze 2004, 11). Tomēr, kā min I. Freimane (1993, 36), ir noteikts neliterārās sarunvalodas slānis, kura lietojumu reglamentē runas situācija un kas ietilpst stilistikas kompetencē; pret šajā slānī

---

¹ Šeit un turpmāk izmantoti Martas Balodes un Laimutes Balodes lietotie somu terminoloģijas tulkojumi (sk. Balode, Balode 2014).

ietilpstošajiem neliterārās sarunvalodas līdzekļiem valodas prakse ir indife-
renta. I. Freimanes rakstītais sasauca ar L. Lauzes (2004, 11) novēroto parā-
dību, ka „sabiedrības demokratizācijas procesā ir paaugstinājies sarunvalodas
prestīžs”, tomēr ir skaidrs, ka literārās valodas pozīcijas ir stabilas. Valodnieki
ir vienisprātis, ka neliterārā sarunvaloda, īpaši tās zemākās apakšpozīcijas², ir
maz pētīta (sk., piem., Freimane 1993; Rozenbergs 1995), taču, kā uzskata
L. Lauze (2004, 13), tos būtu nepieciešams padziļināti pētīt, lai varētu par lat-
viešu valodas stratifikāciju spriest objektīvi. Somu valodniecībā, kā jau rakstīs
iepriekš, neliterārā sarunvaloda netiek aplūkota kā sarunvalodas apakšpozīcija.
Dažādie sarunvalodas paveidi tiek raksturoti, ņemot vērā lietotāju grupas, kā
arī vidi un apstākļus, kurā tie tiek lietoti. O. Ikola (1972, 19–22) piedāvā piec-
us sarunvalodas paveidus:

- 1) sarunvaloda jeb, burtiski tulkojot, izglītotu cilvēku ikdienas runa (*sivis-
tyneistön (arkinen) puhekieli*), kas ir visizplatītākais sarunvalodas paveids.
Tam atbilst somu valodas mācību grāmatās aprakstītās sarunvalodas
pazīmes – gan tādas, kas raksturīgas visiem valsts reģioniem, gan tādas,
kas dažviet atšķiras;
- 2) reģionālā sarunvaloda (*aluepuhekieli*), kas ir sarunvalodas apakškategori-
ja, proti, tāds sarunvalodas paveids, kas raksturīgs konkrētam reģionam,
bet vienlaikus ir balstīts vispārlietotajā sarunvalodā, tādējādi nav uzskatāms
par izloksni vai dialektu;
- 3) tautas valoda (*kansankieli*) – sarunvalodas paveids, ko lieto tādas sociālās
grupas, kas ir zemākas par iepriekš minētajiem „izglītotajiem valodas
lietotājiem”;
- 4) tautas izloksne (*kansanmurre*) – sarunvalodas paveids, ko lieto kāda
noteikta reģiona iedzīvotāji (visbiežāk lauku apvidū vai mazpilsētās) un
ko nav izmainījusi rakstu kultūra;
- 5) pilsētas izloksne (*kaupunkinmurre*) – sarunvalodas paveids, kas līdzīgs
iepriekšējam, taču tiek lietots lielākās pilsētās.

O. Ikola (1972, 21) uzsver, ka, piem., tautas valodu nevar uzskatīt par slik-
tāku vai mazāk prestižu sarunvalodas paveidu, jo arī tam, tāpat kā jebkuram
citam valodas paveidam, ir sava vieta un laiks, turklāt tas veic tādas funkci-
jas, kādās standartvaloda nebūtu izmantojama. Arī Freds Karlsons (*Fred
Karlsson* 2008, 347) min, ka sarunvaloda, tostarp tautas valoda, „nekādā gadī-
jumā nav „slikta somu valoda””; tas vienkārši ir valodas paveids, kas tiek lie-
tots citās situācijās”. Savukārt Marta Balode un Laimute Balode (2014, 63) pie-
bilst, ka somu „sarunvaloda tiek lietota visos sabiedrības slāņos. Tās atšķirības

² Vārds *apakšpozīcija* (tālāk tekstā arī *pozīcija*) šeit lietots nozīmē, kādā to izmanto J. Rozen-
bergs – ar to tiek vienlaikus izteikts gan valodas paveids, gan tā vieta valodas sistēmā attiecībā
pret citiem valodas paveidiem.

nosaka ne tikai runātāja vecums un sociāli ekonomiskā izcelsme, bet arī runas situācija”. To pašu raksta arī I. Alho un A. Kaupinena (2015, 17).

Šī pieeja šķietami atšķiras no latviešu valodnieku uzskata, ka neliterārā sarunvaloda ir ar zemāku prestižu (sk., piem., Lauze 2004); tajā pašā laikā jāpatur prātā, ka nevar vilkt vienādības zīmi starp somu tautas valodu un tradicionāli valodniecībā aplūkoto latviešu neliterāro sarunvalodu.

Citos avotos atrodams arī atšķirīgs sarunvalodas dalījums paveidos. Piem., Erki Savolainens (*Erkki Savolainen* 2001, 1.1.3) min trīs sarunvalodas paveidus, kā standartsarunvaloda (*yleispuhekieli*, tiek izmantots arī internacionāls apzīmējums *standardikieli*), publiskā sarunvaloda (*julkisuuden puhekieli*) un ikdienas sarunvaloda (*arkinen puhekieli*). Eija Rīta Grenrosa (*Eija-Riitta Grönros* 2006) uzskata, ka *ikdienas valoda* ir neveiksmīgs termins vārda *ikdienas* dēļ, kas, pēc viņas domām, neizsaka paveida būtību. Tomēr, kā viņa min, tas „ir nostiprinājies kā termins, lai nosauktu vārdus, kas pieder neformālam, neoficiālam valodas lietojumam. Ikdienas valodas līdzekļi ir jo īpaši ierasti runā, taču mūsdienās tie arvien vairāk parādās arī rakstu valodā. Tādēļ termins *sarunvaloda* nederētu parādības aprakstīšanai, lai arī tas daļēji rada pareizo priekšstatu. Sarunvaloda tomēr ir [jebkura] runāta valoda”.

Tāpat var secināt, ka daži autori min standartsarunvalodu kā standartvalodas mutvārdu formu, bet daži to aplūko kā vienu no sarunvalodas slāņiem.

Minētajiem somu sarunvalodas paveidiem pielīdzināmu dalījumu latviešu valodā piedāvā I. Freimane (1993, 27), kura raksta, ka „par galveno nacionālās valodas stratifikācijā būtu uzskatāms pamatdalījums:

- 1) literārā valoda;
- 2) ikdienas sarunvaloda;
- 3) dialekti”.

Galvenā atšķirība starp O. Icolas un I. Freimanes piedāvāto dalījumu ir tā, ka O. Ikola izloksnes un dialektus nešķir kā atsevišķu cita līmeņa kategoriju, proti, tie atrodas it kā vienā līmenī ar citām sarunvalodas pozīcijām.

Interesanti, ka arī I. Freimane (1993, 27) tāpat kā E. Grenrosa iebilst pret jēdzienu „ikdienas sarunvaloda” un uzskata, ka tas ir problemātisks. Viņa kā argumentu min to, ka „ikdienas sarunvaloda salīdzinājumā ar citiem paveidiem nav strukturāls veidojums – tajā izmantoti pie atšķirīgiem paveidiem piederoši valodas līdzekļi; faktiski te ietilpst viss, kas tiek izmantots ikdienas saziņā, sākot ar literārās valodas runas formu un beidzot ar dialektiem, arī žargoni, pat argo. Sarunvalodai piemīt brīvums, ekonomiskums saziņā, ekspresīvs un mazāks obligātums nekā literārajā valodā; neliterārajā sarunvalodā šīs pazīmes izpaužas spilgtāk”.

Apkopojot iepriekš rakstīto, var secināt, ka latviešu un somu valodā, lai arī atrodami vairāki kopsaucēji, tomēr nav vienotas vērtējuma sistēmas, kādā tiktu skatīta sarunvaloda. Latviešu valodniecībā, lai arī pastāv gan tāds vispārīgs nacionālās valodas dalījums, kādu piedāvā I. Freimane, gan arī citi, kas vērtēti

pēc līdzīgām pazīmēm kā somu valodā (sk., piem., Rozenbergs 1995, 78–80), sarunvalodas izpētē un vērtējumā visbiežāk tiek izmantots detalizētākais stilistiskais³ dalījums, turpretim somu valodā priekšroka tiek dota vispārīgajam nacionālās valodas dalījumam. Turklāt latviešu valodniecības tradīcijā sarunvaloda visbiežāk tiek aplūkota stiliskajā paradīgmā (sk., piem., Rozenbergs 1995), taču somu valodniecībā valodas paveidi tiek skatīti sociolingvistiskā aspektā, valodas paveidu dalījumam stiliskās pozīcijās pievēršot mazāk uzmanības (sk., piem., Ikola 1972). Lai arī somu valodas vārdnīcās un citos leksikas materiālos nereti ir norādīts, ka vārds pieder, piem., pie slenga, ikdienas sarunvalodas vai pazemināta leksikas slāņa, šādas norādes, pēc valodnieku domām, nav objektīvas, jo tas, pie kādas stiliskās paradīgmās apakš kategorijas vārds pieder, ir atkarīgs no katra lasītāja uztveres, izglītības līmeņa, dzimtas valodas u. tml. (Grönros 1994). Kā atšķirība jāmin arī tas, ka latviešu valodniecībā tiek šķirti vismaz astoņi dažādi valodas tipizēto paveidu dalījumi (sk. Rozenbergs 1995, 78–80), vērtējot tos pēc dažādiem kritērijiem, turpretim somu valodas teorētiskajā literatūrā atrodams daudz šaurāks dalījumu loks (sk. Ikola 1972, Savolainen 2001).

3. Sarunvalodas paradīgmās⁴ apakšpozīciju leksiskie slāņi

Latviešu valodniecībā neliterārajai sarunvalodai tiek piedāvātas tādas apakšpozīcijas kā vienkāršruna (reizēm lietots kā sinonīms neliterārajai sarunvalodai), barbarismi, vulgārismi, žargonismi (sk. Laua 1981; Freimane 1993; Rozenbergs 1995; Lauze 2004), kas tiek primāri vērtētas pēc to stilistiskās ekspresijas un pakārtotas arī atkarībā no to izcelsmes (barbarismi) un lietotāju piederības noteiktām sociālajām grupām (žargonismi). Somu valodniecībā netiek piedāvātas apakšpozīcijas, kas tiktu vērtētas pēc stilistiskās ekspresijas vai izcelsmes, lai arī konkrētas valodas vienības dažos teorētiskajos rakstos tiek vērtētas, izmantojot līdzīgus kritērijus. Šajā rakstā uzmanība tiks pievērsta tām pozīcijām, ko autore līdz šim padziļināti pētījusi un salīdzinājusi gan latviešu, gan somu valodā: barbarismiem un slengismiem.

Barbarismi plašākā izpratnē ir „neliterārie aizguvumi jeb nelatviskas cilmes slengismi” (Bušs 2005, 39), kurus „aizguvējvalodas sistēmā izjūt kā svešķermeni, kas neiederas literārajā resp. koptajā valodā, kur tā vietā ir cits vārds” (Skujiņa 2007, 62). Vārds tātad uzskatāms par barbarismu ne tikai tādēļ, ka tam būtu nelatviska cilme, bet arī tādēļ, ka tas neatbilst aizguvējvalodas

³ Tā to dēvē J. Rozenbergs, kura termins šajā darbā izmantots, runājot par stila paradīgmām.

⁴ Pēc noteiktiem stilistikas kritērijiem (primāri – stilistiskās ekspresijas) grupēts sarunvalodas paveids.

likumiem un šķietami konkurē ar vārdu, kas aizguvējvalodā izsaka identu jēdzienu bez nozīmes nianšes.

Kā norāda J. Rozenbergs (1995, 170–172), pastāv gan leksiskie, gan semantiskie barbarismi, no kuriem leksiskie barbarismi ir aizgūti vārdi, ko pielāgo latviešu valodas izrunai, bet semantiskie barbarismi ienāk valodā kā kalki, proti, burtiski tulkojumi. Vērtējot šādā veidā, kā barbarismi būtu jāatzīmē krietna daļa somu jauniešu slenga leksikas, kas tiek aizgūta galvenokārt no zviedru un angļu valodas (sk., piem., Paunonen 2000) un, kā liecina šī raksta autore somu valodas studiju laikā gūtā pieredze, tiek pielāgota somu valodas izrunai un pieraksta tradīcijām. Piem.,

- (1) *dīli*⁵ ir aizgūts no vārda *deal* (angļu val. – ‘spekulācija, mahinācija, arī darījums’⁶)
- (2) *filis* ir aizgūts no vārda *feel, feeling* (angļu val. – ‘sajūta’; šim atbilstošs ir latviešu valodas slenga vārds *filings*)
- (3) *bestis* ir zviedru slengisma *bästis* (zviedru val. – labākais draugs) pielāgojums somu valodai

Jāpiebilst gan, ka somu valodniecībā barbarismu apakšpozīcija slenga vārdiem netiek piešķirta, tas tiek skatīts kā viendabīga parādība (šāds secinājums radies, lasot pētījumus par Helsinku slengu, kuros nav norādītas slenga leksikas atsevišķas daļas, sk., piem., Paunonen 1993; Paunonen 2000; Paunonen 2006).

Lai gan raksta autore ir novērojusi, ka somu valodniecībā barbarismi kā atsevišķs sarunvalodas paveids netiek šķirts, teorētiskajā literatūrā atrodamas norādes uz to, ka tradicionāli valodas kultūrā pret zviedriskiem un anglicismiem somu valodā ir bijusi līdzīga nostāja kā pret barbarismiem latviešu valodā. Kā norāda Rīta Linkola (*Riitta Linkola*), Kirsti Mekinena (*Kirsti Mäkinen*) un Juha Rikama (*Juha Rikama*) (1993, 76), tie ir tikuši skausti no standartvalodas kā sveša ietekme. Arī E. Grenrosa (2006) min, ka no zviedru valodas pārņemti vārdi vēsturiski jo īpaši uzskatīti par [vienīgi] ikdienas valodai piederīgiem, taču piebilst, ka laika gaitā uzskati par to ir mainījušies un zviedru valoda vairs netiek uzskatīta par draudu somu valodai. Vērtējot attieksmi pret aizguvumiem, arī I. Alho un A. Kaupinena (2015, 18) min, ka „par [somu] valodas kopšanas galveno motivāciju vairs nevar uzskatīt zviedriskumu izplatību”, turklāt „mērķis vairs nav uzturēt somu valodu „ideāli tīru”, jo ir saprotams, ka valodas vienmēr ir ietekmējušas cita citu”.

Kā var secināt, apkopojot minētās definīcijas un viedokļus, barbarismi atrodami gan latviešu valodā, gan somu valodā, taču atšķiras attieksme pret

⁵ Šeit un turpmāk svešvalodu piemēri ir somu valodā, ja nav norādīts citādi.

⁶ Šeit un turpmāk izmantoti www.letonika.lv tiešsaistes vārdnīcā atrodami angļu valodas vārdu tulkojumi.

tiem. Latviešu valodniecībā tie tiek uzskatīti par nevēlamu parādību, bet somu valodniecībā – par slenga leksikas organisku sastāvdaļu.

Slengs ir atšķirīga (neliterārās) sarunvalodas pozīcija, kas nav minēta J. Rozenberga piedāvātajā sarunvalodas paradigmā. Visplašākajā nozīmē slengs tiek traktēts kā neliterārās leksikas sinonīms (Bušs, Ernstsone 2009, 6). „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” slengisms definēts kā „subliterārs vārds vai cits subliterārs valodas izteiksmes līdzeklis, ko lieto neformālā saziņas situācijā un kam parasti raksturīgs zems sociālais prestižs un lielāka vai mazāka odiozuma pakāpe valodas lietotāju vairākuma vērtējumā” (Skujņa 2007, 367). Kā „Latviešu valodas slenga vārdnīcas” ievadā min Ojārs Bušs un Vineta Ernstsone, „ar līdzīgu nozīmi palaikam mēdz izmantot terminus *žargons* un *argo*, taču latviešu valodniecības terminoloģijā minētos vārdus parasti izmanto, lai apzīmētu slenga leksikas atsevišķas daļas” (Bušs, Ernstsone 2009, 6). Kā svarīgs slenga aspekts jāmin tā reģionāli neierobežotā izplatība, kas slengu ļauj norobežot no apvidvārdiem (Bušs, Ernstsone 2009, 6).

Slengs tiek dalīts divās daļās atkarībā no tā lietojuma vides un lietotāju sociālā satura. Tiek šķirts „speciālais slengs resp. minētie žargoni un argo un vispārējais slengs, ko lieto dažādu sociālo un profesionālo grupu pārstāvji. Latviešu valodā tipiski vispārējā slenga elementi ir populārākie barbarismi” (Bušs, Ernstsone 2009, 6–7).

Somu valodā slengs ir daudz pētīts. Lēna Kirstine (*Leena Kirstinā*) un Hilja Merseri (*Hilja Mörsäri*) (1994, 212) min, ka tas ir valodas paveids, kas vārdu krājuma un mākslinieciskās izteiksmes līdzekļu bagātības dēļ visskaidrāk atšķiras no standartvalodas (Kirstinā, Mörsäri 1994, 212). Reizēm arī slenga izrunas intonācija norāda uz slenga atšķirību no citiem valodas paveidiem. Kā spilgtākā slenga parādība jāmin Helsinku slengs, dēvēts par *Stadin slangi* (ar vārdu *Stadi* slengā apzīmē Helsinkus), kura vēsturi, attīstību un iezīmes sīki pētījis Heiki Paunonen (*Heikki Paunonen*).

Helsinku slengs ir somu valodas reģionālais paveids, kura lietojums tā attīstības sākumā ir krietni atšķiries no tā, kas ar slengu tiek saprasts mūsdienās, proti, no jauniešu lietotā slenga (Paunonen 2006, 360). Helsinku slengs radās 19. gadsimta beigās kā saziņas valoda starp to somu strādnieku bērniem, kuri pārcēlās no lauku reģioniem uz tolaik zviedrvalodīgajiem Helsinkiem, un zviedriski runājošajiem bērniem (Paunonen 2000, 15–16). Šis valodas variants veidojās kā somu un zviedru valodas sajaukums, kurā vērojama arī krievu valodas ietekme (Paunonen 2006, 360–361, 366). Ar laiku tā lietotāju grupa paplašinājās, to stipri ietekmēja Otrais pasaules karš, kura laikā zēni, kas sākotnēji šo valodas paveidu lietoja, devās armijā. Rezultātā slengu sāka lietot arī sievietes un citas runātāju grupas (Paunonen 2000, 16). Slengam attīstoties, tajā parādījās arvien vairāk izmaiņu, un H. Paunonen uzskata, ka 20. gs. 50. gadi ir robeža starp „vecu Helsinku slengu” un „jauno Helsinku slengu” (Paunonen 2000, 17).

Kā norāda H. Paunonen, jaunais slengis ir somiskāks, lai gan tajā joprojām ir manāms daudz no zviedru, krievu un angļu valodas aizgūtas leksikas (Paunonen 1993, 32). Viņš akcentē, ka jaunais slengis ir semantiski caurspīdīgāks un tam piemīt vairāk humora un radošuma nekā vecajam slengam (Paunonen 1993, 32). Tas funkcionēja nevis kā valodas paveids ar stilistisku vai emocionālu ekspresiju, bet gan kā vienīgā saziņas iespēja runātājiem, kas neprata viens otra dzimto valodu (Paunonen 1993, 31, Paunonen 2006, 360–361). Citi autori min arī to, ka mūsdienu slengis, kura izteiksmes līdzekļi ir izplatījušies visā Somijā, vairs nav tikai Helsinku slengis, bet gan skolēnu jeb vispārējā lietojuma slengis. Tam raksturīgs mainīgums, dažādu nozaru modes tendencēm ietekmējot gan izteiktos priekšstatus, gan vārdu krājumu (Saure et al. 2002, 288).

Skatījums uz atsevišķām vienkāršrunas pozīcijām kā vienotu valodas paveidu jeb slengu ļauj aplūkot somu un latviešu valodas parādības pēc vienādiem kritērijiem. Raksta autore uzskata, ka ir lietderīgi vērtēt slengu pēc lietojuma, sekojot somu valodniecības praksei. Tas dod iespēju skatīt valodas parādības objektīvi, ņemot vērā nevis to atkāpes no pieņemtajām normām, bet gan iederību lietojuma situācijā.

4. Sarunvalodas norma

Lai runātu par sarunvalodas normu, vispirms jādefinē jēdziens *norma* un jāsaprot, kā tajā tiek nošķirta sarunvalodas norma no citām valodas normām.

Runājot par valodu, terminam *norma* teorētiskajā literatūrā atrodami dažādi skaidrojumi. I. Freimane (1993, 39) norāda, ka šis termins latviešu valodniecībā tiek lietots divās nozīmēs – „par normu sauc 1) vispārpieņemtu valodas līdzekļu lietojumu, kas runā regulāri atkārtojas, un 2) priekšrakstu, likumu, norādījumu kopumu, kas nosaka valodas līdzekļu lietojumu; tie ir fiksēti mācību grāmatās, vārdnīcās, rokasgrāmatās u. c., t. i., kodificēti un nodoti izmantošanai”. J. Rozenbergs (1995, 74) savukārt raksta, ka „norma ir tie valodas izteiksmes līdzekļi, kas kulturālā vidē ir visizplatītākie un praksē nostiprinājušies kā paraugvarianti un kas runā/tekstā vislabāk veic savas valodas funkcijas”. „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” piedāvāta visplašākā definīcija, kurā teikts, ka normā tiek ietvertas „daudzfunkcionālajā tautas valodas lietojumā, regulāri atkārtojoties, dabiski izveidojušās un tradicionāli nostiprinājušās valodas likumības, kas pastāv visos nacionālās valodas paveidos [...]” (Skujiņa 2007, 421). Šo aspektu min arī I. Freimane (1993, 40), kas raksta, ka „normas ir gan tautības, gan literārajā valodā” un skaidro, ka „tautības valodā normas veido valodas līdzekļu lietojuma ieradums jeb ūzuss”. Arī somu literatūrā tiek minēts, ka norma pastāv gan standartvalodā, gan sarunvalodā (Kirstinā et al. 1995, 252).

Apkopojot piedāvātās definīcijas, var secināt, ka norma ir tādu valodas līdzekļu lietojums, kas ir izplatīti un nostiprinājušies lietotāju vidū, turklāt tā vienlaikus ir šo valodas līdzekļu fiksācija, tiem funkcionējot kā paraugvarian-
tiem. Tāpat secināms, ka norma pastāv visos nacionālās valodas paveidos.

Tā kā nacionālajā valodā ietilpst arī neliterārie valodas paveidi (Freimane 1993, 25), būtu secināms, ka normas pastāv arī neliterārajā sarunvalodā – „ir neliterārās sarunvalodas normas, žargonu normas u. c.” (Freimane 1993, 49). Tomēr, kā I. Freimane (1993, 26) pati min, apzinātas kodificētas normas atšķir „literāro valodu no ikdienas sarunvalodas un dialekta”, savukārt ikdienas sarunvalodā normas „ir variatīvas”. No tā var secināt – lai arī normas pastāv visos nacionālās valodas paveidos, atšķiras to kodifikācija un variatīvums literārajos un neliterārajos valodas paveidos, proti, normas visos paveidos nav vienlīdzīgas. To min arī J. Rozenbergs (1995, 75), kurš raksta, ka „valodas normai dažādos stilos, dažādos runas/teksta tipos ir atšķirīgi normas varianti”. Viņš gan piebilst, ka normas tiek ieskicētas tieši literārajā sarunvalodā, un par neliterārās valodas normām nespriež (Rozenbergs 1995, 75).

Neliterārās valodas normas var arī ietekmēt literāro valodu. Par šo jautājumu plašāk spriež I. Freimane (1993, 49), kura raksta, ka „attiecīgie neliterārie valodas līdzekļi var tikt pieņemti, vai nu dziļāk izpētot sistēmu un attiecīgās likumības, vai arī ūzusa spiediena ietekmē. Literārajā normā drīkst ietilpt tikai tādi fakti, kas nav pretrunā ar valodas sistēmas prasībām, atbilst tās modeļiem vai attīstības tendencēm”. Tātad tikai tas vien, ka kāda neliterāra parādība tiktu iekļauta neliterārās valodas normā un tiktu atzīta ikdienas valodas lietojumā, nenosaka, ka tā tiks iekļauta arī literārajā normā – „nedrīkst jaukt normētas literārās valodas jēdzienu ar atkāpēm no normas” (Freimane 1993, 49).

Lielākā vai mazākā mērā norma pastāv gandrīz visās valodas sistēmās. Kā raksta I. Freimane (1993, 66), atstāstot B. Golovina uzskatus, „norma dominē izrunā, morfoloģijā, sintaksē, ortogrāfijā un interpunkcijā; leksikā krustojas stingrās normas likumības ar mikstākajām mērķtiecīguma likumībām, bet stilistikā dominē mērķtiecīgums”. Kā redzams, no visām valodas sistēmām vismazākā normas nozīme ir stilistikā.

Runājot par normas veidošanos un attīstību, jāmin tas, ka „valoda un reizē arī tās normu sistēma [...] atrodas nepārtrauktā kustībā un attīstībā, ko nosaka objektīvi un subjektīvi faktori, nepārtraukta to sadura, jo, kas vienam liekas labs un daiļskanīgs, tas citam šķiet ne tik labs vai pat pilnīgi nepieņemams. Valodas izjūtas un gaumes atšķirības krasi izpaužas vārdu izvēlē, to iederīguma vai neiederīguma vērtējumā” (Nītiņa 2014, 299). Uz gaumes izjūtu kā vienu no faktoriem, kas veido normu, norāda arī somu valodnieki (piem., Kirstinā et al. 1995, 250). Lai izvairītos no subjektivitātes, kas kā „pieeja nav zinātniska un nevar būt apzinātas normēšanas pamatā [...], daudzi valodas lietotāji, arī valodnieki, neatlaidīgi cenšas atrast pilnīgus paraugus modeļu

veidā – konkrētu personu, noteiktu sabiedrības slāņu un sociālu grupu vai noteiktas teritorijas iedzīvotāju valodas praksē. Taču šādi paraugi nekad nav universāli un derīgi visiem laikmetiem – tie ir temporāli nosacīti” (Freimane 1993, 46). Šo iemeslu dēļ normas mainās un „neizbēgami laiku pa laikam noveco” (Liepa 2002, 181). Arī somu valodniecībā ir uzsvērts, ka valoda mainās līdz ar sabiedrības attīstību, turklāt arī svešvalodas ietekmē visas valodas sistēmas; tas labi redzams, piem., Helsinku slengā (sk. Paunonen 2000; Paunonen 2006)), un šim izmaiņām ir jāseko un tās jānormē (Kirstinā et al. 1995, 249). Līdz ar valodu, pārmaiņām vienlaikus mijiedarbojoties ar tradīcijām, mainās arī valodas norma (Kirstinā et al. 1995, 249). Kā norāda I. Alho un A. Kaupinena (2015, 17), „vēstures gaitā valodā ir parādījušās dažādas [...] dabīgi veidojušās normas [...]. Taču lielākoties valodas normas nosaka, balstoties uz to, kādas formas un vārdi ir nostiprinājušies lietojumā, un, otrkārt, balstoties uz to, kāds valodas lietojums der katrai situācijai”. Par normu mainīgumu spriests arī Somijas Izglītības ministrijas izdotajā materiālā par somu valodas apguvi, kurā tiek norādīts, ka „būtu tomēr labi atbrīvoties no priekšstata, ka pareizas valodas likumi ir neatņemama gramatikas daļa. [Mācot somu valodu,] labāk būtu sniegt informāciju par to, ka normas ir radušās konkrētos vēstures periodos cilvēku lēmumu rezultātā un ka tās arī mainās” (Hakulinen et al. 2004b, 183).

Lai ilustrētu normas mainīgumu latviešu valodā, Dite Liepa (2002, 181) min, ka, piem., „no J. Endzelīna grāmatā „Dažādas valodas kļūdas” kodificētajām normām pašreiz spēkā ir apmēram puse. Tāpēc atsevišķos gadījumos, domājot par valodas kultūras jautājumiem nākotnē, lielāka vērība būtu jāveltī izvirzīto normu motivācijai”. Tādējādi viņa liek domāt par to, ka, pieņemot valodas normas, ir kritiski jāvērtē to nepieciešamība un skaidri jāizprot to motivācija. Neievērojot šos aspektus, pastāv risks ieslīgt pūrismā, ko varētu dēvēt par literārās valodas normēšanas galējību.

Kā galvenā pūrisma iezīme ir minami centieni „reglamentēt galvenokārt rakstu valodu” (Veisbergs 2006, 26), parasti ignorējot „runāto valodu jeb mutvārdu runu, lai gan tieši tā dominē saziņā, valodas normu un likumu izveidē un tātad arī valodas attīstībā” (Veisbergs 2006, 26). No tā arī izriet pūrisma „negatīvā attieksme pret sarunvalodu (nenormēto ikdienas saziņas valodu)” (Veisbergs 2006, 32). Pēc Andreja Veisberga (2006, 32) domām, „tā ir ļoti nevēlama tendence, kas, pirmkārt, ignorē valodas realitāti un grauž valodas iekšējo vienotību, otrkārt, ierobežo valodas objektīvu atspoguļojumu pētījumos un vārdnīcās”. Tajā pašā laikā jāatzīmē, ka „pūrismu nedrīkst jaukt ar valodas kopšanu pozitīvā nozīmē. Valodnieciski pamatotas, korektas norādes (neklīdzot „nav tāda vārda!”), kas vērstas uz sabiedrības izglītošanu, literārās valodas izkopšanu un bagātināšanu [...], tās lietotājiem nāk tikai par labu” (Veisbergs 2006, 34). Tādējādi, veidojot normas, kas ir motivētas un

pamatotas, valodas attīstība tiek ietekmēta pozitīvi, un, arī veidojot literārās valodas normu, nedrīkst aizmirst par sarunvalodas parādībām, kas ne vienmēr ir nosodāmas. Penti Leino (*Pentti Leino* 2002, 314) savukārt spriež par pūrisma tendencēm somu valodā, rakstot, ka valodai nāktu par labu, ja tās kopējiem „pietiktu pacietības pārtraukt modes [parādību] vajāšanu un ja viņi pārstātu izturēties kā gaumes tiesneši”. Viņš min arī risku, kas saistās ar pārāk striktu valodas koriģēšanu, norādot, ka „somu kultūra tradicionāli nav visai pretimnākoša netipiskajam un atšķirīgajam: tā rauc pieri par etniskajām, valodas, seksuālajām, politiskajām, kultūras un citām minoritātēm”, tādējādi, ja „literārā valoda attīsta normatīvisma loģiku, ja tā noraida alternatīvus vai personīgas izteiksmes veidus un atvairā citādo un atšķirīgo, pastāv risks, ka tāda pati nostāja sāks atspoguļoties ne tikai valodas lietojumā, bet arī citos cilvēcīgos kontaktos. Sliktākajā gadījumā nīgra un pārnopietna valodas kopšana var nonākt konfliktā ar sabiedrības plurālistiskajiem centieniem” (Leino 2002, 331). Valodu un tās attīstības procesus tātad nevar skatīt atrauti no citām kultūras un sociālajām jomām, jo tā ir saziņas un domāšanas pamats.

Par normas attiecībām ar sarunvalodu somu valodā raksta arī F. Karlsons (2008, 346), kurš min, ka „ir maz tādu somu, kuri strikti pieturētos rakstu valodas normām savā runā; tās lielākoties var dzirdēt oficiālās, vairāk vai mazāk „svinīgās” situācijās, kurās lielākā daļa somu nonāk reti (runas, ceremonijas, radio un televīzijas ziņas, reglamentēti pasākumi, kā, piem., parlamenta sēžu atklāšanas, u. c.). Standarta sarunvalodas normas jeb likumi ir ļoti tuvi rakstu valodas normai”. Viņš piemin arī šī raksta autorei novēroto, ka „ikdienas situācijās vien nedaudz somu runā tāpat kā raksta. Somu sarunvalodas gramatika daudzos jautājumos atšķiras no standarta rakstu valodas un tajā balstītās oficiālās runas valodas – gan izrunas ziņā, gan morfoloģijā un sintaksē” (Karlsson 2008, 346).

Kā liecina šī raksta autorei pieredze, ja Somijā nonāk tāds valodas lietotājs, kas somu valodu apguvis kā svešvalodu, mācoties standartvalodu, sazināšanās nereti ir apgrūtināta – somi lietoto standartsarunvalodu, protams, saprot, taču paši reti uz to pāriet, priekšroku dodot sarunvalodai, tautas valodai, reģionālajai sarunvalodai u. tml. Arī M. Balode un L. Balode (2014, 63), atsaucoties uz sarunu ar Vietējo valodu centra valodas politikas koordinātoru Mati Resenenu (*Matti Räsänen*), norāda, ka standartsarunvaloda „tik ļoti atšķiras no ikdienā visapkārt dzirdamās sarunvalodas, ka šāda valodas reģistra lietošana liecina par pedantismu, pārspīlējumu, divdomīgumu vai sarkasmu, katrā ziņā īpašu konotāciju un vēlmi izcelt teikto”.

Valodnieciskajā literatūrā ir minētas arī konkrētas sarunvalodas normas. Latviešu valodnieku darbos atrodami vien atsevišķi sarunvalodas normu piemēri, savukārt somu sarunvalodas normas ir apkopotas un atrodamas gan valodas mācību grāmatās (sk., piem., Māritas Bergas (*Maarit Berg*) un Lēnas Silberbergas (*Leena Silfverberg*) *Kato hei: puhekielen alkeet*), gan monogrāfijās

(piem., L. Títulos un Pirko Nuolijervi (*Pirkko Nuolijärvi*) pētījumā *Puheen illusio suomenkielisessä kaunokirjallisuudessa*).

Linda Lauze (2014, 127) kā sarunvalodas normu latviešu valodā min vietniekvārdu *tas, tā* (arī *šis, šī, tāds, tāda, šitas, šitā, šitāds, šitāda*), ja to lieto lietvārda aktualizēšanai. Viņa arī raksta, ka „par sarunvalodas normu morfoloģijā ir uzskatāma personu vietniekvārda *viņš, viņa* attiecināšana uz priekšmetiem pretstatā literārās valodas normai, kas prasa šo vietniekvārdu attiecināt tikai uz dzīvām būtnēm”. Teorētiskajā literatūrā atrodamas arī vairākas citu līmeņu (ne leksikas) sarunvalodas vienības, kas robežojas ar sarunvalodas normām – tās sīkāk aplūkotas tālāk rakstā, minot konkrētus sarunvalodas izteiksmes līdzekļus.

Kā var secināt, valodas normas pastāv visos tās paveidos. Gan latviešu, gan somu valodā tās tiek vērtētas līdzīgi. Abās valodās norādīts, ka norma sākotnēji rodas dabīgi – runātajā valodā –, no kuras daļa normu tiek pārņemtas literārajā valodā. Gan Somijā, gan Latvijā valodnieki norāda, ka normu vērtējumā liela nozīme jāpiešķir to motivācijai. Šim uzskatam piekrīt arī raksta autore.

5. Sarunvalodas izteiksmes līdzekļi

Sarunvalodas izteiksmes līdzekļi pastāv vairākās valodas apakšsistēmās. Latviešu valodas teorētiskajā literatūrā visvairāk minēti leksiskie un sintaktiskie, arī morfoloģiskie un vārddarināšanas līdzekļi (sk., piem., Rozenbergs 1995; Freimane 1993; Lokmane 2009), savukārt somu literatūrā līdz ar tiem atrodami arī fonētiskie līdzekļi (sk. Tiittula, Nuolijärvi 2013). Kā raksta J. Rozenbergs, latviešu „literārās sarunvalodas specifiskie izteiksmes līdzekļi maz pētīti. Maz izziņātas to attieksmes ar literāro rakstu valodu un neliterārās valodas paveidiem” (Rozenbergs 1995, 75). Viņš min to, ka no visām valodas sistēmām visvairāk ir pētīta sarunvalodas leksika (Rozenbergs 1995, 75, 167), un vienlaikus norāda, ka ar sarunvalodas leksikas pētījumiem ir saistītas problēmas „gan teorētisko nostādņu apzināšanā, gan valodas/runas iemaņu rakstura izpratnē, gan līdz ar to arī leksisko vienību kvalificēšanā” (Rozenbergs 1995, 167). Piem., vienkāršrunas vārdi un semantiskie vulgārismi nereti ir grūti atšķirami.

Leksiskos sarunvalodas līdzekļus, kā „vārdus, vārdformas, vārdu savienojumus (vārdkopas), teikumus un frazeoloģismus ar sarunvalodas ekspresiju” piemin arī I. Freimane (1993, 306). Somu valodā kā leksiskas sarunvalodas iezīmes tiek norādīts gan sarunvalodai specifiskās leksikas lietojums, gan sarunvalodas frazeoloģismi un nelokāmo vārdšķiru (piem., partikulu un saikļu) lietojums, kas neatbilst to pamatlietojumam (Tiittula, Nuolijärvi 2013, 91, 93, 95, 105). Visi minētie līdzekļi novērojami arī latviešu sarunvalodā. No nelokāmajām vārdšķirām latviešu sarunvalodā visvairāk ir pievērsta uzmanība prievārdiem, piem., bieži manāms postpozitīvā *dēļ* prepozitīvs novietojums,

arī prievārda *priekš* lietošana nolūka nozīmē (Nītiņa 2014, 294–295). Savukārt vairumam frazeoloģismu, kā min A. Veisbergs (2013, 157), ir sarunvalodas stila nokrāsa (tomēr ne visiem).

Vairākas **sintaktiskas** latviešu sarunvalodas īpatnības norāda gan J. Rozenbergs, gan L. Lauze. J. Rozenbergs (1995, 97) min teikumu un citu komunikātu vienkāršās konstrukcijas, savukārt L. Lauze (2014, 126) norāda uz to, ka sarunbiedru runa nereti pārklājas gadījumos, kad viens no sarunas partneriem neļauj otram izteikt domu līdz galam vai arī papildina otra teikto ar kādu informāciju. Rezultātā veidojas aprauti, nepabeigti teikumi. Īsus teikumus, izlaidumus (elipses) un atkātojumus kā sintaktiskas sarunvalodas pazīmes arī somu valodā min L. Tītula un P. Nuolijervi (2013, 85, 87). Sintaktiskās sarunvalodas parādības ir cieši saistītas ar sarunvalodas tekstveides īpatnībām. Ilze Lokmane (2009, 6) norāda, ka „runāts teksts ir spontāns, slikti strukturēts (jo runātājs reizē domā un runā), tam raksturīgs valodas līdzekļu pārdaudzums, ko klausītājs nereti pat nepamana”. Šīs sarunvalodas parādības ir universālas, proti, raksturīgas jebkuras valodas runātāju spontānai ikdienas runai, taču, kā norāda L. Tītula un P. Nuolijervi (2013, 112), to realizācijas paņēmieni katrā valodā var atšķirties. Tipiska somu sarunvalodas pazīme ir gramatiskā centra locekļu formu nesaskaņotība. Visbiežāk sastopamas divu veidu neatbilstības:

- 1) pasīva formas lietojums kopā ar daudzskaitļa pirmās personas vietniekvārdu:

(4) *Me ollaan*
mēs būt.PASS.PRS
'Mēs esam'

- 2) gramatiskā centra locekļu skaitļa neatbilstība, kad teikuma priekšmets lietots daudzskaitlī, bet izteicējs – vienskaitlī (Tiittula, Nuolijervi 2013, 80, 83):

(5) *Tulokset tulee*
rezultāts.NOM.PL nākt.PRS.3SG
'Rezultāti nāk'

Somu sarunvalodā ir ļoti daudz **fonētisko** sarunvalodas pazīmju. L. Tītula un P. Nuolijervi (2013, 66–67, 75) aplūko vismaz astoņas šādas pazīmes:

- 1) vokāļa atmešana vārda beigās (piem. (6)),
- 2) *n* atmešana vārda beigās (piem. (7)),
- 3) *t* atmešana divdabja beigās (piem. (8)),
- 4) *i* atmešana neuzsvērtajā zilbē (piem. (9)),
- 5) personu vietniekvārdu saīsināšana (piem. (10)),
- 6) norādāmo vietniekvārdu saīsināšana (piem. (11)),
- 7) divskaņu pārveidošana par garo patskani (piem. (12)),
- 8) saīsinātas darbības vārdu formas (piem. (13–14)).

Piemēri.

- (6) *mutta* → *mut* 'bet'
- (7) *jotenkin* → *jotenki* 'kaut kā'
- (8) *ollu* → *ollu-* 'bijis'
- (9) *tarkoittanut* → *tarkottanut* 'domājis, nozīmējis' (piem., „viņš ar to ir domājis, ka...”, „tas ir nozīmējis daudz”)
- (10) *minä* → *mä* 'es'
- (11) *tämä* → *tää* 'šis'
- (12) *oikeestaan* → *oikeestaan* 'patiešām'
- (13) *menen* → *meen* 'ēju'
- (14) *on* → *oo* 'ir'

Latviešu sarunvalodā savukārt atrodamas „atkāpes no formālās gramatiskās sistēmas, kas saistās .. ar vārda īsināšanu un *-i-* izmešanu 2. deklinācijas lietvārdu vienskaitļa nominatīva galotnē” (Nītiņa 2014, 255). Līdz ar to var secināt, ka fonētiskās un morfoloģiskās pazīmes sastopamas abās valodās, tikai somu valodā tās ir plašāk fiksētas un aprakstītas. Šī iemesla dēļ, pēc raksta autores domām, ir maldīgi uzskatīt, ka somu sarunvaloda atšķiras no rakstu valodas daudz lielākā mērā nekā latviešu sarunvaloda no rakstu valodas⁷. Kā liecina šī raksta autores novērojumi, latviešu sarunvalodā pastāv arī citi skaņu izmešanas gadījumi, ne tikai iepriekš minētie, piem.,

esmu esu, četrdesmit → *čeesmit, nevajag* → *nevaig* u. c.

Jau minētajā L. Titulas un P. Nuolijervi (2013, 76) pētījumā norādīti arī vairāki **morfoloģiski** sarunvalodas izteiksmes līdzekļi. Viens no visizplatītākajiem līdzekļiem ir norādāmo vietniekvārdu *tämä* 'šis, šī', *tuo* 'tas tur, tā tur' un *se* 'tas, tā'⁸ lietošana, runājot par dzīvām (nereti klātesošām) personām. Šis valodas fakts ir fiksēts arī „Lielajā somu valodas gramatikā” (*Iso suomen kie-lioppi*, sk. Hakulinen et al. 2004a, §1426), un šādam norādāmo vietniekvārdu lietojumam nepiemīt negatīva emocionālā ekspresija. Kā min Andra Kalnača (2011b, 37), šis sarunvalodas izteiksmes līdzeklis sastopams arī latviešu plašsaziņas līdzekļu tekstos. Viņa aplūkojusi vietniekvārda *šis* lietojumu trešās personas vietniekvārda funkcijā interneta komentāros un secinājusi, ka tie ir stilistiski marķēti, jo „paspilgtina teksta autora negatīvo attieksmi pret komentētajiem faktiem. Ārpus interneta komentāriem citos plašsaziņas tekstu žanros norādāmie vietniekvārdi parasti šādi netiek lietoti. Mūsdienu latviešu valodā

⁷ Šāds uzskats var rasties, ja velk vienlīdzības zīmi starp somu sarunvalodu un slengu, taču, kā jau šajā darbā iepriekš norādīts, tie nav vienlīdzīgi somu valodas paveidi.

⁸ Somu valodā tiek lietoti dažādi norādāmie vietniekvārdi, atkarībā no tā, kādā distancē no runātāja atrodas attiecīgais priekšmets, un no tā, vai uz to var norādīt.

šis, šī lietojums 3. personas vietniekvārda funkcijā, bieži izsakot nievīgu attieksmi pret kādu personu, ir raksturīgs sarunvalodai” (Kalnača 2011b, 37).

Latviešu sarunvalodā vērojama arī otrāda parādība – personas vietniekvārdu *viņš, viņa* lietošana, runājot par nedzīvo. Daina Nītiņa (2014, 255–256) uzskata, ka „latviešu valodas trešās personas vietniekvārdi izsaka ne vien personu vai personas, bet var apzīmēt jebkuru lietu, parādību, par kuru tiek runāts. [...] Darbības vārdu trešās personas vārdformas [...] tradicionāli tiek saistītas ar personas vietniekvārdiem, nevis kādu vispārīnātu darītājevārdu vai norādāmajiem vietniekvārdiem. Tāpēc nav brīnums, ka vietniekvārdi *viņš, viņa, viņi, viņas* paralēli īstajai personas nozīmei var iegūt kādas lietas, nepersonas nozīmi un līdz ar to mijas ar norādāmo vietniekvārdu *tas, tā, tie, tās* lietošanu”.

Vēl viena morfoloģiska sarunvalodas pazīme ir norādāmo vietniekvārdu *šis, šī (tāmā), tas, tā (se)* un *tas tur, tā tur (tuo)* izmantojums artikula funkcijā. Šāda parādība vērojama gan somu (Tiittula, Nuolijärvi 2013, 82), gan latviešu sarunvalodā (sk. Ozola 2006; Kalnača 2011a, 2011b; Nītiņa 2013). Kā norāda L. Titula un P. Nuolijervi (2013, 82), atšķiras tēmas aktualizācija, lietojot katru no vietniekvārdiem. *Se* ‘tas, tā’ norāda uz jau zināmu tēmu vai priekšmetu, savukārt *tuo* ‘tas tur, tā tur’ norāda uz jaunu tēmu vai skatījumu. Latviešu valodā vēl vērojama tāda morfoloģiska sarunvalodas pazīme kā „nepareizs [apstākļa vārda] *kaut kur* lietojums. Tas sastopams jebkurā it kā nenoteiktā situācijā, arī kontekstos, kad netiek izteikta vietas nozīme” (Nītiņa 2014, 301). Bieži dzirdēti tādi izteikumi kā *kaut kur ap sešiem* u. tml., kuros šis apstākļa vārds tiek lietots tam nepiemētošajā laika nozīmē.

Izplatīts somu sarunvalodas **vārddarināšanas** paņēmieni ir piedēkļu atmešana vai to variācijas. Piem., tiek atmests piedēklis, kas norāda piederību (*minun mielestāni* → *minun mielestä* ‘manuprāt’), savukārt piedēklis, kas norāda uz jautājuma formu, nereti tiek vai nu atmests, vai arī variēts. Piem., tiek veidota bezpiedēkļa jautājuma forma, kas rodas, jautājuma formas norādītājpiedēkli izlaižot un savienojot darbības vārdu ar personas vietniekvārdu (piem., *ootko sä?* → *ootsä?* ‘vai tu esi?’) vai arī atmesto jautājuma piedēkli *-ko* aizstājot ar tā variantu *-ks* (piem., *ettekö te?* → *ettekste?* ‘vai jūs neesat?’) (Tiittula, Nuolijärvi 2013, 72).

Kā var secināt, gan latviešu, gan somu sarunvalodā atrodamas līdzīgas sarunvalodas pazīmes, kas pastāv gandrīz visās valodas apakšsistēmās: leksikā, sintaksē, fonētikā un morfoloģijā, kā arī vārddarināšanā. Somu valodas lingvistiskajā literatūrā ir fiksēts vairāk sarunvalodas pazīmju, jo tās, tostarp vārddarināšanas un fonētiskās pazīmes, pastāv arī rakstos. Latviešu sarunvalodas fonētiskās un vārddarināšanas pazīmes savukārt rakstos parasti netiek atspoguļotas, jo tradicionāli vairāk tiek saistītas ar konkrētu izlokšņu īpatnībām, ne visiem runātājiem kopīgu sarunvalodu. Turpmāku pētījumu veikšanai būtu lietderīgi teorētiskajā literatūrā pēc somu valodas parauga apkopot arī latviešu sarunvalodas pazīmes, tajā skaitā fonētiskās un vārddarināšanas īpatnības.

Saišinājumi un apzīmējumi

→	–	pārveidojies par
1, 3	–	persona
NOM	–	nominatīvs
PASS	–	pasīvs
PL	–	daudzskaitlis
PRS	–	tagadne
SG	–	vienskaitlis

Literatūra

1. Alho, Irja, Kauppinen, Anneli. 2015. *Käyttökielioppi*. Helsinki: SKS.
2. Balode, Marta, Balode, Laimute. 2014. Somu literārās valodas norma Somijas lingvistiskajā praksē. *Literārā valoda un normas lingvistiskajā praksē: Eiropas pieredze un tradīcijas*. Strelēvica–Ošiņa, Dace (red.). Rīga: Zinātne, 47–102.
3. Berg, Maarit, Silfverberg, Leena. 1997. *Kato hei. Puhekielen alkeet*. Helsinki: Finn Lectura.
4. Bušs, Ojārs. 2005. Pēc 25 gadiem jeb Barbarismi–2005. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. 1. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 39–46.
5. Bušs, Ojārs, Ernstson, Vineta. 2009. *Latviešu valodas slenga vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC.
6. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
7. Grönros, Eija-Riitta. 1994. Sävyt ja vivahteet. Sanojen tyylilajin osoittaminen sanakirjassa. *Kielikello*. 3/1994. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. Pieejams: <http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=217>. [Skatīts 16.04.2016.]
8. Grönros, Eija-Riitta. 2006. Arkikielestä yleiskieleen. *Kielikello*. 4/2006. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. Pieejams: <http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=1728>. [Skatīts 09.05.2016.]
9. Grönros, Eija-Riitta (red.). 2016. *Kielitoimiston sanakirja*. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus.
10. Hakulinen, Auli et al. 2004a. *Ison suomen kielioppi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Pieejams: <http://scripta.kotus.fi/visk/sisallys.php?p=15>. [Skatīts 13.05.2015.]
11. Hakulinen, Auli et al. 2004b. *Kieli ja sen kieliopit*. Helsinki: Opetusministeriö, Edita Prima Oy.
12. Ikola, Osmo. 1972. Kirjakieli ja puhekieli, yleiskieli ja murre: hieman käsitteiden selvittelyä. *Sananjalka: Suomen kielen seuran vuosikirja*. 14 (1972). Jyväskylä: SKS, 16–26. Pieejams: http://www.suomenkielenseura.fi/wp-content/uploads/sj14_016-026_ikola.pdf. [Skatīts 12.04.2016.]
13. Kalnača, Andra. 2011a. *Morfoloģijas stilistika*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
14. Kalnača, Andra. 2011b. Norādāmo vietniekvārdu lietojums plašsaziņas līdzekļu tekstos. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. 6. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 33–40.
15. Karlsson, Fred. 2008. The colloquial spoken language. *Finnish: An Essential Grammar*. 2nd edition. Karlsson F. London: Routledge, 346–356.

16. Kirstinā, Leena, Mōrsāri, Hilja. 1994. *Aikuisopiskelijan äidinkieli*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.
17. Kirstinā, Leena et al. 1995. *Kieli ja kirjallisuus*. I. Helsinki: Kirjayhtymä Oy.
18. Laua, Alise. 1981. *Latviešu leksikoloģija*. Rīga: Zvaigzne.
19. Lauze, Linda. 2004. *Ikdienas saziņa: vienkāršs teikums latviešu sarunvalodā*. Liepāja: LiePA.
20. Lauze, Linda. 2014. Par sarunvalodas normu. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. 9. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 123–130.
21. Leino, Pentti. 2002. Kirjakieli – puutarha vai kansallispuisto? *Mittoja, muotoja, merkityksiä*. Tainio, Liisa, Ontermā, Aki, Kelomāki Tapani, Jaakola, Minna (toim.). Helsinki: SKS, 299–331.
22. Liepa, Dite. 2002. Demokratizācijas procesi valodā – leksiskie jauninājumi publicistikas stilā. *Latvijas Universitātes raksti*. 648. *Komunikācija*. Rīga: Latvijas Universitāte, 180–195.
23. Linkola, Riitta, Mäkinen, Kirsti, Rikama, Juha. 1993. *Uuden lukion äidinkieli*. 3. Porvoo: WSOY.
24. Lokmane, Ilze. 2009. Publicistikas valodas vieta funkcionālo paveidu un stilu sistēmā. *Valoda: nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda*. Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 5–13.
25. Nītiņa, Daina. 2013. Vietniekvārds (pronomens). *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 428–455.
26. Nītiņa, Daina. 2014. *Ne tikai gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
27. Ozola, Ārija. 2006. „Liekais” tas ne vienmēr ir lieks. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. 2. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 84–87.
28. Paunonen, Heikki. 1993. *Vähemmistökielestä varioivaksi valtakieleksi. Helsinki-läissuomen historiasta ja nykyuuntelusta*. Helsinki: Helsingin kaupungin kouluvirasto, Helsingin kaupungin tietokeskus.
29. Paunonen, Heikki. 2000. Stadin slangi historiallisena, kielellisenä ja sosiaalisenä ilmiönä. *Tsennaaks stadii, bonjaaks slangii. Stadin slangin suursanakirja*. Paunonen, Heikki, Paunonen, Marjatta. Helsinki: WSOY, 14–44.
30. Paunonen, Heikki. 2006. Synonymia Helsingin slangissa. *Virittäjä*. 3. Helsinki: Kotikielen seura, 336–364. Pieejams: http://www.kotikielenseura.fi/virittaja/hakemistot/jutut/2006_336.pdf. [Skatīts 19.04.2016.]
31. Rozenbergs, Jānis. 1995. *Latviešu valodas stilistika*. Rīga: Zvaigzne ABC.
32. Routarinne, Sara, Uusi-Hallila, Tuula (toim.). 2008. Nuoret kielikuvassa. *Kouluikäisten kieli 2000-luvulla*. Helsinki: SKS
33. Saukkonen, Pauli. 1984. *Mistä tyylī syntyy*. Juva: WSOY.
34. Saure, Annamari, Toivakka, Sari, Lehti, Päivi et al. 2002. *Salasana. Äidinkielen ja kirjallisuuden tietokirja 7-9*. Porvoo: WSOY.
35. Savolainen, Erkki (toim.). 2001. *Verkkokielioppi*. Helsinki: Finn Lectura. Pieejams: <http://finnlectura.fi/verkkosuomi/sisallys.htm>. [Skatīts 17.04.2016.]
36. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Valsts valodas aģentūra.

37. Tiittula, Liisa. 1992. *Puhuva kieli. Suullisen viestinnän erityispiirteitä*. Helsinki: Oy Finn Lectura Ab.
38. Tiittula, Liisa, Nuolijärvi, Pirkko. 2013. *Puheen illuusio suomalaisessa kaunokirjallisuudessa*. Helsinki: SKS.
39. Veisbergs, Andrejs. 2006. Pūrisms un latviešu valoda. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. 2. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 24–36.
40. Veisbergs, Andrejs. 2013. Latviešu valodas frazeoloģija. *Latviešu valoda*. Veisbergs, Andrejs (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 157–174.

Summary

The article provides an insight into how the notion of colloquial style is comprehended in Latvian and Finnish. The emphasis is put on the colloquial as a language variety. The view on paradigmatic positions, colloquial norms and their lexical, syntactic, morphological, and word-formation features is also provided.

Several questions related to colloquial style have traditionally been viewed differently in Latvian and Finnish linguistic studies. Latvian linguistics study colloquial language from the stylistic point of view, whereas Finnish linguistics prefer the sociolinguistic aspect. Also, colloquial varieties are distinguished differently in both languages, although some similarities can be found. For example, in their latest studies Latvian linguists often mention that the opposition between literary-colloquial and low colloquial language should be avoided. The same notion can be found in many Finnish linguistic studies.

Specific colloquial registers are rarely analyzed in Finnish linguistic texts. Instead, they are viewed as one united variety: slang. In more recent Latvian linguistic research, slang is also often mentioned as a language variety that unites different low colloquial levels. This common view allows one to analyze Latvian and Finnish colloquial features by using common comparison points.

Colloquial features, however, can be found in almost all language subsystems in both Finnish and Latvian. Thus, by finding similar features, one gains the opportunity to study and compare the usage of the colloquial style in both languages by using similar criteria.

Trešās personas verbu saistāmība ar ģenitīvu: „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa” dati

Combinability of third-person verbs with genitive: data of „The balanced corpus of Modern Latvian”

Gunta Nešpore-Bērzkalne

Latvijas Universitātes

Matemātikas un informātikas institūts

Raiņa bulvāris 29, Rīga, LV-1050

E-pasts: gunta.nespore@lumii.lv

Izmantojot „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa” datus, rakstā analizēti trešās personas (resp. vienpersonas) verbi *gribēties, iegribēties, sagribēties, pietikt, trūkt, pietrūkt, vajadzēt, ievajadzēties, savajadzēties*, kas tradicionāli saistās ar ģenitīvu, bet mūsdienu valodā tiek lietoti arī ar citiem locījumiem – nominatīvu un akuzatīvu. Konstatēts, ka pie verbiem *pietikt, trūkt, pietrūkt* joprojām dominē ģenitīvs, lai gan atsevišķos gadījumos sastopams arī nominatīvs, savukārt pie verbiem *vajadzēt, ievajadzēties, savajadzēties, gribēties, iegribēties* un *sagribēties* ģenitīvs visbiežāk tiek aizstāts ar akuzatīvu.

Atslēgvārdi: trešās personas verbi; saistāmība; ģenitīvs; akuzatīvs; nominatīvs; latviešu valodas tekstu korpus.

Ievads

Inta Freimane (2008, 90) monogrāfijā „Trešā persona latviešu verbu sistēmā” min šādus trešās personas verbus¹, kas tradicionāli saistās ar ģenitīvu: *gribēties, iegribēties, sagribēties, pietikt, trūkt, pietrūkt, vajadzēt, ievajadzēties*. Kā raksta I. Freimane (2008, 90), „minētie verbi pieder pie pasīvās personas lauka – tie nosauc psihiskus procesus un stāvokļus: vajadzību vai tās noliegumu, vēlēšanos, gribas izpausmi. Ģenitīvs pie šiem verbiem nosauc atbilstošo priekšmetisko subjektu”. Taču valodas praksē šie verbi ne vienmēr tiek lietoti saistījumā ar ģenitīvu, turklāt daži no tiem (piem., *gribēties, vajadzēt*) kopā ar ģenitīvu tiek lietoti retāk nekā ar citu locījumu (šajā gadījumā – akuzatīvu).

¹ Trešās personas verbi tiek lietoti tikai trešās personas formā, gramatikā tos tradicionāli dēvē par vienpersonas verbiem.

Kā atzīst I. Freimane (2008, 92), šīm atkāpēm no literārās normas ir objektīvs pamatojums dziļajās struktūrās.

Lai noskaidrotu minēto verbu saistāmības tendences valodas praksē, izmantoti „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa 2013” dati. Korpus ir izstrādāts Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorijā 2013. gadā, tajā ir apmēram 4,5 miljoni vārdlietojumu. Jāņem vērā, ka korpusā iekļauti pārsvarā rediģēti (publicēti) rakstu valodas teksti (periodika, daiļliteratūra, normatīvie akti u. c.), kuros atkāpju no valodas normām ir mazāk nekā sarunvalodā vai nerediģētos tekstos. Analizēti visi I. Freimanes minētie verbi, kam pievienots arī verbs *savajadzēties*. Minētie verbi apskatīti arī noliegumā, ja tāds tekstu korpusā ir atrodams (tekstu korpusa datus noliegumā nav verbu *ievajadzēties* un *savajadzēties*, arī apgalvojumā šie verbi sastopami reti). I. Freimanes secinājumus salīdzināt ar mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa datiem īpaši interesanti ir tāpēc, ka I. Freimanes pētījumi par trešās personas verbiem veikti pirms latviešu valodas tekstu korpusu izstrādes un tekstu korpusā iekļautie teksti ir ievērojami jaunāki par vairumu no I. Freimanes izmantotajiem tekstiem.

1. tabulā redzams, cik piemēru katrai verbu grupai (vienas saknes verbi analizēti kopā, jo būtiskas atšķirības vienas saknes verbu saistījumā ar ģenitīvu vai locījumiem, kas to aizstāj, nav konstatētas) atlasīts no tekstu korpusa, kā arī cik gadījumos no tiem attiecīgie verbi saistās ar nomenu vai pronomenu. Jāprecizē, ka šajā grupā iekļauti tikai piemēri, kuros nomena vai pronomena locījums ir atkarīgs no verba (nevis no, piem., mēra adverba vai cita daudzuma apzīmējuma – *vajag daudz naudas*), kā arī nomens vai pronomens noteiktā locījumā atrodas pie verba, nevis ir izsecināms no konteksta, tātad tabulas labās puses ailē redzams to piemēru skaits, kas izmantojami, lai noskaidrotu, cik bieži ģenitīvu pie analizētajiem trešās personas verbiem aizstājais cits locījums. Izņēmums ir konstrukcija ar prievārdu *ar* pie verbiem *pietikt/nepietikt* (piem., *ar to pietiek*), kas pieskaitīta un analizēta pie piemēriem, kuros verbs ir saistījumā ar nomenu vai pronomenu.

Verbi	Kopējais piemēru skaits	Verbs saistījumā ar nomenu vai pronomenu
<i>Trūkt, pietrūkt, netrūkt, nepietrūkt</i>	802	767
<i>Pietikt, nepietikt</i>	558	403
<i>Gribēties, sagribēties, iegribēties, negribēties, nesagribēties, neiegribēties</i>	898	88
<i>Vajadzēt, ievajadzēties, savajadzēties, nevajadzēt</i>	3547	198

1. tabula. Analizētie trešās personas verbi un to lietojuma piemēru skaits.

Kā redzams 1. tabulā, verbi *trūkt* un *pietikt* lielākajā daļā gadījumu saistās ar nomenu vai pronomenu, savukārt verbi *gribēties* un *vajadzēt* ar nomenu vai pronomenu saistās relatīvi reti – mazāk nekā 10% gadījumu. Verbi *gribēties* un *vajadzēt* visbiežāk tiek lietoti kopā ar infinitīvu, un tiem ir semantisko modifikāciju funkcija. Piem.:

- (1) <Gribētos> dzirdēt kādu dzīvu balsi, taču ieslēgt radioaparātu viņa neuzdrošinās ..
- (2) Man vienkārši <gribējās> pamēģināt, kā tas ir – būt par avižpuiku.
- (3) Tā laikam <nevajadzēja> darīt.
- (4) .. visiem <vajag> stāvēt rindā un būt klusiem.

Verbs *trūkt* ar infinitīvu netiek lietots, bet verbam *pietikt* tekstu korpusā atrodami nedaudzi lietojuma piemēri arī kopā ar infinitīvu, lai gan tiek uzskatīts, ka verbi *trūkt* un *pietikt* ar infinitīvu tiešā veidā nesaistās (Freimane, 2008, 100–101):

- (5) .. pēc zvanišanas pie durvīm <pietiek> atbildēt – Mareuss ..
- (6) – <Pietiek> blēņoties!
- (7) <Pietiek> ielūkoties privātskolu mājas lapās ..

Apskatītie verbi mēdz piesaistīt arī palīgteikumus (8., 9. un 10. piemērs) un adverbus ar kvantitatīvu nozīmi (11., 12. un 13. piemērs), izņemot verbu *pietikt*, kura apkaimei nav raksturīgi šādi adverbji, un verbu *trūkt*, kas parasti nepiesaista palīgteikumu (līdzīgi kā infinitīvu):

- (8) <Vajag>, lai istajā brīdī kāds pagrūž...
- (9) Optimālā variantā pat <pietiek>, ja katlu kurina reizi diennaktī.
- (10) ..viņai <gribētos>, lai izrāde uzrunātu visus.
- (11) <Gribētos> daudz, bet visu uzreiz finanses neļauj ..
- (12) Katru reizi līdz uzvarai <pietrūka> pavisam nedaudz ..
- (13) Tikai viņam jau vienmēr visvairāk < vajag>.

Verbi *vajadzēt* un *pietikt* sastopami arī bez jebkādiem paplašinātājiem (tie vairāk vai mazāk precīzi ir izsecināmi no plašāka konteksta), piem.:

- (14) *Pietiekami esmu izbaudījusi tos priekus!* <Pietiek>! Dēls man ir. Viss!
- (15) *Lauma, <pietiek>! Nerunā vairs!*
- (16) *Argumentācija?* <Vajag>!
- (17) *Vingrošana?* Zinu, ka <vajadzētu>, taču esmu izturējusi četras piecas dienas.
- (18) *Un tad tie tusi, tie garie vakari, un tā tukšu salmu kulšana. Paldies, <nevajag>.*

Sīkāk apskatīti verbi saistījumā ar nomenu vai pronomenu.

Visiem apskatītajiem vārdiem tekstu korpusa datos parādās gan piemēri, kuros tie tiek lietoti kopā ar ģenitīvu, gan arī piemēri, kuros ģenitīva vietā stāties cits locījums (akuzatīvs vai nominatīvs). Tomēr atšķiras šo locījumu biežums, pie vārdiem *trūkt* un *pietikt* dominē ģenitīvs, bet pie vārdiem *gribēties* un *vajadzēt* – cits locījums.

1. *Trūkt, pietrūkt, netrūkt, nepietrūkt*

Šo vārdus saistībā pārliecinoši dominē ģenitīvs, piem.:

(19) *Viņai <pietrūka> drosmes.*

(20) *Studentiem <trūkst> naudas.*

Parādās arī nedaudz (29 piemēri) saistījumi ar nominatīvu, bez nozīmes atšķirības no ģenitīva, piem.:

(21) *Pētījumu neesamība ir iemesls tam, ka <trūkst> latviešu valodas terminoloģija vairāku jautājumu izklāstam.*

(22) *.. būt nelaimīgam tādēļ, ka <trūkst> citu cilvēku sabiedrība..*

Izteicienu varianti, kas atšķiras tikai ar locījumu, kurā ir ar vārdus saistītais pronomens, skaidri parāda, ka šie locījumi tiek lietoti bez nozīmes atšķirībām:

(23) *Tas tik vēl trūka.*

un

(24) *Tā tik vēl trūka.*

2. *Pietikt, nepietikt*

Kopā ar šiem vārdiem līdzīgā biežumā sastopams ģenitīvs un konstrukcija ar prievārdu *ar*, piem.:

(25) *Jums vēl <pietiek> bezkaunības man zvanīt naktī?*

(26) *Ar pusi pilnīgi <pietiek>.*

Starp šīm konstrukcijām ir nozīmes atšķirība. Kopā ar ģenitīvu šie vārdi izsaka nozīmi, ka iesaistītās personas rīcībā kaut kas ir – vai nu pietiekošā daudzumā, vai, ja vārds ir noliegts, pārāk maz, bet nav runa par kādu citu objektu, kas arī būtu vajadzīgs:

(27) *Vai grēku <nepietiek>, lai uzņemtos vēl vienu?;*

(28) *Centības un gribēšanas viņam <pietiek>, taču masīvie slovāki itin ātri nolika jauno uzbrucēju pie vietas.*

Savukārt vārds kopā ar prievārda konstrukciju izsaka arī nozīmi, ka iesaistītās personas rīcībā kaut kas (ar nomenu vai pronomenu nosauktais) ir, bet

ir/nav (atkarībā no tā, vai verbs ir noliegts) vajadzīgs vēl kaut kas cits. Attiecīgi – ja verbs ir noliegts (*nepietikt*), tiek izteikta vajadzība pēc vēl kā cita (nevis vairāk tā paša objekta, kas nosaukts ar attiecīgo nomenu vai pronomenu):

(29) *Puikām ar mani <nepietiek>, – viņa uzmanīgi runāja. – Vajadzīga māte.*

(30) *Taču dzīvē ar talantu vien <nepietiek>, jāiegūst arī izglītība ..*

Ja verbs nav noliegts, vajadzība pēc vēl kā cita nav izteikta:

(31) *.. vai ar šiem resursiem un spējām <pietiek>, lai sasniegtu uzņēmuma mērķus.*

(32) *Ja ir līdzīgi darba apstākļi, <pietiek> ar apkopojosu ziņu norādīšanu minētajos dokumentos.*

Ja tomēr ir runa par to, ka papildus vajadzīgs tas pats, kas nosaukts ar nomenu vai pronomenu, parasti ir minēts konkrēts apjoms vai citādi konkrētizēts tas, ar ko nepietiek:

(33) *.. ar pieciem maziem radiatoriem <pietiek>, lai nodrošinātu mājvietā siltumu.*

(34) *Daugavpilij ar 6 notāriem <nepietiek>.*

Atsevišķos gadījumos („Līdzsvarotajā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusā” atrodami tikai 4 piemēri) ģenitīva vietā parādās nominatīvs, kas pēc nozīmes neatšķiras no ģenitīva:

(35) *.. jo citi ienākumi <pietiek> vien „pašu vēderam”.*

(36) *.. mazāk zināmi izpildītāji, kuriem <pietika> drosme parādīt savu dziedātprasmi..*

(37) *.. ar pāris katla uzpildes reizēm siltums <pietiks> ilgākam laika posmam.*

(38) *Autostāvvietā .. ir liela, lai <pietiktu> vieta divām automašīnām katram dzīvoklim.*

Tekstu korpusā atrodams arī viens teikums, kurā verbs *nepietikt* lietots kopā ar akuzatīvu, tomēr tas ir ļoti netipisks, iespējams, prievārds „ar” tekstā ir izlaists kļūdas pēc:

(39) *.. aplūrēt katru sniegpārslu — tur visu kaķa mūžu <nepietiek>.*

3. *Gribēties, sagribēties, iegribēties, negribēties, nesagribēties, neiegribēties*

Ar nomeniem vai pronomeniem saistās tikai neliela daļa no tekstu korpusā atrodamajiem verba *gribēties* lietojumiem (un pārējiem analizētajiem tās pašas saknes verbiem). Kā minēts iepriekš, vairumā gadījumu šie verbi saistās ar infinitīvu un funkcionē kā semantiskie modificētāji.

Ja šie verbi ir saistījumā ar nomenu vai pronomenu, tas visbiežāk ir akuzatīvā:

(40) *Bet vispirms man <gribētos> lielu virtuvi, kur to visu nolikt.*

(41) .. *fizioloģiski <gribējās> ko saldu un daudz.*

Interesanti, ka „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa dati” neatbilst I. Freimanis rakstītajam, ka akuzatīvs pie *gribēties* sastopams retāk (nekā pie *vajadzēt*) (Freimane, 2008, 92).

Pēc tekstu korpusa datiem ģenitīvs pie šiem verbiem sastopami ārkārtīgi reti (3 piemēri):

(42) *Piepeši <sagribējās> kaut kā sava.*

(43) *Man <gribējās> miera, Augustīn!*

Uz to, ka šādas konstrukcijas saistās ar novecojušu valodu, daiļliteratūru vai ir citādi stilistiski marķētas, norādījis arī J. Rozenbergs (1983, 21) un A. Kalnača (2011, 68–69).

Viens no šiem trim piemēriem ar ģenitīvu ir interesants ar to, ka kā vienlīdzīgi teikuma locekļi pie verba lietoti lietvārdi akuzatīvā un ģenitīvā (ja vien nepieņem, ka pirmais no tiem ir daudzskaitļa ģenitīvā, kas būtu neparasti lietvārda leksiskās nozīmes dēļ):

(44) .. *ka viņam <gribas> daudzu sieviešu draudzību un mīlēšanas.*

4. *Vajadzēt, ievajadzēties, savajadzēties, nevajadzēt*

Arī šie verbi vairumā gadījumu saistās ar infinitīvu un funkcionē kā semantiskie modificētāji.

Ar nomeniem vai pronomeniem saistās tikai neliela daļa no tekstu korpusā atrodamajiem šo verbu lietojuma piemēriem. Parasti šie nomeni vai pronomeni ir akuzatīvā. Piem.:

(45) *Man <vajag> kalnus.*

(46) *Iespējams, tev nemaz aptiecinu <nevajadzēs> ..*

Krietni retāk (32 piemēri) šie verbi ir lietoti kopā ar ģenitīvu. Piem.:

(47) *Iljam <nevajadzēja> palīga, es zināju, ka viņš pats tiks galā.*

(48) *Kam tad naudās <savajadzējies>?*

(49) *Man <vajadzētu> cukura ..*

Arī šo verbu lietojuma piemēros būtiskas nozīmes atšķirības starp ģenitīvu un akuzatīvu nav manāmas. Atrodami līdzīgi teikumi, kas atšķiras ar pronomēna locījumu:

(50) *Nekā no tevis <nevajag>.*

un

(51) *Man neko no jums <nevajag>.*

(52) *Nevienu <nevajag>.*

un

(53) *Man vairs nevienu <nevajag>!*

Uz tendenci pie daudziem vārdiem ģenitīva vietā lietot arī akuzatīvu norādījis jau J. Endzelīns un K. Milēnbahs „Latviešu valodas mācībā” un „Latviešu gramatikā” (1907, 171–172, 1993, 205) (vārdi *vajadzēt* un *trūkt* gan šeit minēti pie tiem, kas lietojami ar ģenitīvu).

Arī Dz. Paegle „Latviešu literārās valodas morfoloģijā” (2003, 41) min, ka mūsdienu runātāji ģenitīva konstrukcijas šādos gadījumos aizstāj ar akuzatīva konstrukcijām. „Latviešu valodas gramatikā” minēts, ka „ģenitīva un akuzatīva sinonimiskais lietojums veidojies laika gaitā, nivelējoties abu locījumu nozīmēm, kas bijušas atšķirīgas. [...] Mūsdienu valodas lietotāji šīs nozīmju nianšes lielākoties vairs nešķir, ikdienas saziņā šādā nozīmē parasts ir akuzatīvs” (Smiltnece 2013, 348). Tekstu korpusa dati pilnībā atbilst šiem apgalvojumiem.

2. tabulā redzams, kādos locījumos un cik reizi analizētajos piemēros lietots nomens vai pronomens pie attiecīgajiem vārdiem (tabulā nav iekļauts vārds *pietikt* pie konstrukcijas ar priedēkli *ar*, tāpēc šeit minēto piemēru kopējais skaits ir mazāks nekā 1. tabulas labajā ailē minētais).

Verbi	Ģenitīvs	Akuzatīvs	Nominatīvs
<i>Trūkt, pietrūkt, netrūkt, nepietrūkt</i>	738		29
<i>Pietikt, nepietikt</i>	181	1	4
<i>Gribēties, sagribēties, iegribēties, negribēties, nesagribēties, neiegribēties</i>	3	85	
<i>Vajadzēt, ievajadzēties, savajadzēties, nevajadzēt</i>	32	166	

2. tabula. Pie vārdiem dažādos locījumos lietoto nomenu vai pronomenu skaits.

Kā redzams 2. tabulā, pie vārdiem *gribēties* un *vajadzēt* ģenitīvu gandrīz pilnībā ir aizstājis akuzatīvs. Tas apstiprina uzskatu, ka nomenam vai pronomenam, kas tradicionāli bijis ģenitīvā, ir objekta nozīme; tā kā valodas praksē objekta nozīmes locījums parasti ir akuzatīvs, nevis ģenitīvs, mūsdienu latviešu valodā akuzatīvs pie verba objekta nozīmē tiecas dominēt visos iespējamajos gadījumos (Freimane 2008, 92).

Savukārt verbi *trūkt* un *pietikt* vairumā gadījumu lietoti ar ģenitīvu, nominatīvs tā vietā ir lietots pietiekami reti, lai to vēl aizvien varētu uzskatīt par atkāpi no normas. Tomēr fakts, ka ģenitīvu tiecas aizstāt nominatīvs kā subjektam raksturīgs locījums, nevis akuzatīvs kā pārējiem diviem verbiem, apliecina, ka pie verbiem *trūkt* un *pietikt* ģenitīvam ir subjekta, nevis objekta nozīme.

Secinājumi

Apskatītās verbu grupas „Līdzsvarotajā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusā” ir plaši pārstāvētas, tāpēc ļauj izdarīt secinājumus par šo verbu lietošanas tendencēm mūsdienu rakstu valodā.

Pēc locījumiem, ar ko kopā tiek lietoti verbi, tie iedalāmi divās grupās: saistījumā ar verbiem *pietikt* un *trūkt* joprojām dominē ģenitīvs, savukārt pie verbiem *vajadzēt* un *gribēties* gandrīz vienmēr tiek lietots akuzatīvs, to vairs nevar uzskatīt par atkāpi no normas, mūsdienu tekstos tieši ģenitīvs šķiet neierastāks.

Tādās pašās grupās verbi iedalāmi pēc tā, kurš locījums var ieņemt ģenitīva vietu. Pie verbiem *pietikt* un *trūkt* ģenitīvu var aizstāt nominatīvs, bet pie verbiem *vajadzēt* un *gribēties* – akuzatīvs. Tas apstiprina uzskatu, ka ģenitīvam pie pirmajiem diviem verbiem ir subjekta nozīme, bet pie otrajiem diviem – objekta nozīme.

Avots

Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus. Pieejams: <http://www.korpuss.lv>.

Literatūra

1. Endzelīns, Jānis, Mīlenbahs, Kārlis. 1907. *Latviešu gramatika*. Rīga: Zihmaņa apgāds.
2. Endzelīns, Jānis, Mīlenbahs, Kārlis. 1993. *Latviešu valodas mācība*. 14. izdevums. Rīga: Zvaigzne. [Pirmizdevums: Rīga, 1907.]
3. Freimane, Inta. 2008. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
4. Kalnača, Andra. 2011. *Morfoloģijas stilistika*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
5. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. I. Rīga: Zinātne.
6. Rozenbergs, Jānis. 1983. *Latviešu valodas praktiskā stilistika*. II. Rīga: Zvaigzne.
7. Smiltneice, Gunta. Lietvārds (substantīvs). 2013. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 324–369.

Summary

The article deals with the third-person verbs in Latvian (*gribēties* 'to want', *iegrībēties* 'to have a craving', *sagrībēties* 'to have a craving', *pietikt* 'to be enough', *trūkt* 'to lack', *pietrūkt* 'to lack', *vajadzēt* 'to need', *ievajadzēties* 'to need', *savajadzēties* 'to need'), that traditionally are used with the genitive case, but in Modern Latvian – with other cases as well, namely – with nominative and accusative.

Data from „The balanced corpus of Modern Latvian” („Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss”) show that verbs *pietikt*, *trūkt*, *pietrūkt* still mostly are combined with the genitive case, though occasionally it is substituted with nominative; whereas in connection with verbs *vajadzēt*, *ievajadzēties*, *savajadzēties*, *gribēties*, *iegrībēties* and *sagrībēties* the genitive case in most instances is substituted with accusative.

Runāšanas verbu izpēte Intas Freimanis darbos

Study of speech verbs by Inta Freimane

Svetlana Polkovņikova

Daugavpils Universitāte

Vienības iela 13, Daugavpils, LV-5401

E-pasts: svetlana.polkovnikova@du.lv

Valodnieci Intu Freimani var uzskatīt par runāšanas verbu semantikas izpētes aizsācēju, jo tūlīt pēc viņas darbu publicēšanas 20. gs. 60.–70. gados Latvijas zinātnes aprītē stabili ienāk šīs verbu grupas terminoloģisks apzīmējums *runāšanas verbi*. Runāšanas vārdiem I. Freimane ir veltījusi vairākus atsevišķus pētījumus vai aplūkojusi tos ar kopsakarā esošām verbu grupām. Detalizētāk verbu semantikas analīzei I. Freimane pievērsusies 20. gs. 70. gados, kad 1975. gadā tiek publicēts viņas raksts „Verbu tematiskā klasifikācija un saistāmība”, kurā autore dod vispārīgu ievirzi latviešu valodas trīspersonu verbu tematiskās klasifikācijas un saistāmības pētīšanā. Ieceri strukturēt latviešu valodas trīspersonu verbus valodniece realizē 1976. gada publikācijā „Runāšanas verbu saistāmības īpatnības”. Šajā pētījumā autore ne tikai izvirza runāšanas verbu distributīvā apraksta principus un aplūko galvenās runāšanas verbu saistāmības īpatnības, bet arī pirmoreiz latviešu valodniecībā sniedz runāšanas verbu definējumu. Strukturējot runāšanas verbu grupu, I. Freimane akcentē, ka verba attiecināšana uz kādu leksiski semantisko grupu ir visai nosacīta, jo semantisko attieksmju ziņā runāšanas verbi ir cieši saistīti ar citām grupām. 1983. gadā iznāk I. Freimanis mācību līdzeklis „Skaņu verbi latviešu valodā”, kurā valodniece konsekventi norobežo runāšanas verbus un „īstos” jeb „tīros” skaņu verbus un izvērsti aplūko tikai skaņu verbus. 2008. gadā I. Freimane publicē monogrāfiju „Trešā persona latviešu verbu sistēmā”, kurā margināli min runāšanas verbus, neizvēršot to plašāku analīzi. Nenoliedzami, I. Freimanis pētījumi arī mūsdienās nav zaudējuši savu teorētisko un praktisko nozīmību ne tikai verbu, bet visas latviešu valodas leksiskās sistēmas izpētes kontekstā.

Atslēgvārdi: Inta Freimane; runāšanas verbi; leksiski semantiskā grupa; nozīme; semantiskais elements.

Latviešu valodniecībā par runāšanas verbu¹ semantikas izpētes aizsācēju var uzskatīt Intu Freimani, jo tūlīt pēc viņas darbu publicēšanas 20. gadsimta

---

¹ Konsekvences labad šajā rakstā paturēts Intas Freimanis biežāk lietotais termins *runāšanas verbi*.

60.–70. gados Latvijas zinātnes apritē stabili ienāk termins *runāšanas verbi* (vēlāk arī *runas verbi*). Kaut gan savos pētījumos I. Freimane dod priekšroku terminam *runāšanas verbi*, viņa (1993, 13) atzīst, ka „.. mēs runājam par *runas verbiem* un par *runāšanas verbiem* vienā un tajā pašā nozīmē”. Jāteic, ka līdz šim latviešu valodnieciskajā literatūrā pastāv divu terminu lietojums: *runāšanas verbi*, piem., L. Zilbertes (1988), M. Poišas (2001), Dz. Paegles (2003), I. Kuplās (2005) darbos, *Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā* (Skujiņa 2007), un *runas verbi*, piem., S. Murānes (Murane 1998 u. c.), S. Polkovņikovas (2010 u. c.) pētījumos. Lielāka dažādība šīs leksikas grupas terminoloģiskā izpratnē vērojama pētījumos, kas balstās uz angļu, vācu vai krievu valodas materiālu, sal.: *speech act verbs* (runas aktu verbi), *verbs of speaking, verbs of saying* (runāšanas verbi), *Verben des Sagens* (runas verbi), *Kommunikationsverben* (komunikatīvie verbi), *Sprachverben* (runāšanas verbi), *Sprechaktverben* (runas aktu verbi), *глаголы речи* (runas verbi), *глаголы говорения* (runāšanas verbi), *глаголы речевой деятельности* (runas darbības verbi), *глаголы речемышлительной деятельности* (verbālās domāšanas verbi), *наименования процессов речи* (runas procesa nosaukumi), *номинации говорения* (runāšanas nominācijas), *номинации процессов говорения* (runāšanas procesu nominācijas), *глаголы устной речи* (mutiskas runas verbi) u. c. Nereti pamīšus lietoti vairāki terminoloģiski dubleti vai latīniskais nosaukums *verba dicendi* (Polkovņikova 2010, 11–12). Tas, bez šaubām, uzskatāmi ilustrē ne tikai šīs verbu grupas terminoloģiska apzīmējuma, bet arī analīzes un aprakstīšanas problemātiku.

Dažādu valodu runāšanas verbu semantikas izpētes aktualizācija, kas bija vērojama 20. gs. otrajā pusē, lielā mērā saistāma ar semasioloģijas attīstību un komponentu analīzes metodes izveidošanos un izmantošanas iespējām leksikas analīzē. Anatolijs Kuzņecovs (*Anatolij Kuznecov* 1980, 8), runājot par komponentu analīzes pozitīvajām un negatīvajām iezīmēm, norāda, ka diskusijā par kādas analīzes piemērotību vai nepiemērotību svarīgākais arguments ir nevis tās teorētiskā, bet gan praktiskā nozīme. Savukārt Ludmila Babenko (*Ljudmila Babenko* 1997, 18) akcentē, ka komponentu analīzes metode un tās elementi – identifikāciju, definīciju, transformāciju un opozīciju metode – ir ļoti pateicīgi leksikas pētīšanai. Izmantojot komponentu analīzes metodi, vārda nozīme tiek dalīta sīkākos semantiskajos elementos jeb sēmās. I. Freimane monosēmas (nozīmes, leksiski semantiskā varianta) sastāvdaļu nosaukšanai lieto terminu *semantiskais elements*. Viņa raksta: „Vārdu semantiskajā analīzē nepietiek ar monosēmu kā veselumu. Lai atklātu semantiskās attieksmes kā pašā monosēmas saturā, tā arī attieksmē pret citām monosēmām, šī monosēma, respektīvi, tās galvenais jēdzieniskais komponents jāatdala (jāstrukturē). Valodniecībā izmanto ļoti daudz terminu monosēmas sastāvdaļu nosaukšanai. Termins „semantiskais elements” ir vispieņemamākais monosēmas galvenā komponenta – jēdzieniskā satura – sastāvdaļu

nosaukšanai, jo tas ir pietiekami konkrēts un atbilst attiecīgās vienības jēgai.” (Freimane 1983, 9) Jāteic, ka komponentu analīzes metode joprojām nav zaudējusi savu aktualitāti, jo, kā savā promocijas darbā raksta I. Kuplā (2013, 6): „Sistēmiskās attieksmes starp vārdiem vieglāk pamanāmas un precīzāk aprakstāmas nelielās leksikas grupās, ko veido kopīgi semantiskie elementi, kā arī analizējot vārdu saistāmību.”

Runāšanas vārdiem I. Freimane ir veltījusi vairākus atsevišķus pētījumus vai aplūkojusi tos ar kopsakarā esošām vārdu grupām. Atskatoties uz saviem pirmajiem pētījumiem, I. Freimane norāda, ka to galvenie virzieni ir saistīti ar vārdu semantisko klasifikāciju un saistāmību, valences teorijas jautājumiem, vienkārša teikuma sintakses teoriju. Īpaši ir pētīts viens latviešu valodas trešās personas vārdu leksiski semantiskais tips – skaņu vārdi (Freimane 2008, 4). Jau 20. gs. 60. gados I. Freimane publicē pirmos pētījumus, kas veltīti vārdu analīzei un kuros autore pievērš uzmanību tam, ka vienpersonas skaņu vārdus, kas apzīmē dažādas skaņas, trokšņus vai dzīvnieku radītas skaņas, trīspersoniski lieto galvenokārt dažāda veida runāšanas (kliegšanas, bāšanās, murmurnāšanas, dziedāšanas u. tml.) nozīmē, piem., *meitas smilkstēja dziesmu meldīpus* (ME III 963), *ko tu zoviedz kā negudrs?* (ME IV 782) u. c. (Freimane 1965, 30).

Detalizētāk vārdu analīzei I. Freimane pievēršas 20. gs. 70. gados, kad 1975. gadā tiek publicēts viņas raksts „Vārdu tematiskā klasifikācija un saistāmība”. Autores iecere bija dot vispārīgu ievirzi latviešu valodas trīspersonu vārdu tematiskās klasifikācijas un saistāmības pētīšanā un veidot materiālu bāzi turpmākai vārdu valences izpētei. I. Freimane (1975, 8) uzsver: „Lai klasificētu vārdus, jāatrod kopējie semantiskie elementi vispirms plašākam, pēc tam arvien šaurākam vārdu klāstam. [...] Galvenais kritērijs vārdu klasificēšanai leksiski semantiskajās grupās ir vārda nozīmju (leksiski semantisko variantu) kopējie semantiskie elementi.”

Tādējādi, ņemot vērā raksturīgāko integrējošo semantisko pazīmi, I. Freimane izceļ atsevišķas vārdu leksiski semantiskās grupas, tostarp arī runāšanas vārdus (jāatzīst, ka minētajā darbā šāds apzīmējums vēl netiek lietots, tas parādās 1976. gada publikācijā). Sistematizējot runāšanas vārdus, autore balstās uz darbības denotatīvajām pazīmēm un izdala vairākas leksiski semantiskās grupas: vārdi ar fizioloģiska procesa nozīmi: vārdi ar nozīmi „runāt ar traucējumiem, defektiem”: *stostīties, stomīties*; vārdi ar fizioloģiskas darbības nozīmi: vārdi ar nozīmi „radīt skaņas”: *artikulēt, palatalizēt, aurot, bļaut, bubināt, burkšķēt, dīkt, dūkt, gārgt*; vārdi, kas nosauc personas attieksmi (pret ko, pret kādu): *sarunāt, saskaņot, solīt* u. c.; vārdi, kas nosauc komunikāciju, sazināšanos: *čukstēt, debatēt, klāstīt* utt. (Freimane 1975, 24–36). Trīspersonu vārdu klasifikācijas nobeigumā autore izsaka kādu būtisku piebildi, ka atsevišķas leksiskās grupas var izraisīt pārdomas un šaubas gan tajās ietverto vārdu ziņā, gan arī to semantisko grupu ziņā, kurās tie ietilpināti, jo semantiskā klasifikācijā bieži noteicošā ir subjektīva izjūta (Freimane 1975, 37).

Ideju par trīspersonu verbu klasifikāciju I. Freimane attīstījusi tālāk, apkopojot nozīmīgākās atziņas 1976. gada publikācijā „Runāšanas verbu saistāmības īpatnības”. Šajā pētījumā autore ne tikai izvirza runāšanas verbu saistāmības principus un to īpatnības, bet arī piedāvā paraugus runāšanas verbu distributīvam raksturojumam. Svarīgi, ka šajā darbā pirmoreiz latviešu valodniecībā sniegts runāšanas verbu definējums. „Runāšanas verbi ir daļa no skaņu vārdiem. Skaņu vārdi veido leksiski semantisko grupu ar kopīgu integrējošo semantisko elementu. Pēc diferencējošiem semantiskiem elementiem skaņu vārdus var iedalīt apakšgrupās (leksiski semantiskajās grupās): 1) vārdi, kas nosauc cilvēka radītas skaņas (trīspersonu vārdi), 2) vārdi, kas nosauc dzīvnieku radītas skaņas, 3) vārdi, kas nosauc dabā radušās skaņas vai trokšņus (vienpersonas vārdi),” raksta I. Freimane (1976, 84). Savukārt pēc cilvēku darbības veida trīspersonu skaņu vārdus I. Freimane (1976, 85) iedala trīs apakšgrupās: a) runāšanas vārdus, b) vārdus, kas nosauc muzicēšanu, c) vārdus, kas nosauc cita veida cilvēka apzināti radītas skaņas.

Valodniecībā jau ir izveidojusies zināma tradīcija analizēt runāšanas vārdus kā vienu no skaņu vārdu segmentiem. Tā šādu pieeju savos darbos atklāj Natālija Sidorova (*Natalija Sidorova*), kura, tāpat kā I. Freimane, pauž viedokli, ka visiem skaņu vārdiem piemīt vairākas kopīgas iezīmes, piem., semantiskā pamatpazīme ‘skaņa’ un vispārīga nozīmes formula ‘radīt skaņu’. Taču minētie kritēriji vienlīdz attiecināmi arī uz runāšanas vārdiem, tāpēc, kā akcentē N. Sidorova (1976, 186–191), runāšanas un skaņu vārdu nošķiršanai jāizvēlas vēl daži papildu kritēriji: pirmkārt, darbības subjekta vispārinātā semantika (skaņu vārdi ar subjektu ‘priekšmets’ un skaņu vārdi ar subjektu ‘dzīva būtne’), otrkārt, vārda gramatiskā pazīme ‘transitivitāte’ (tā skaņu vārdiem vispār nepiemīt).

Svarīgi, ka 1976. gada pētījumā I. Freimane formulējusi arī runāšanas vārdu grupas strukturācijas likumsakarības, proti, runāšanas vārdi ir leksiski semantiskā grupa, ko veido trīspersonu skaņu vārdi ar integrējošo semantisko elementu „artikulētas komunikatīvi nozīmīgas skaņas”. Šis integrējošais semantiskais elements vienlaikus kļūst par diferencējošo semantisko elementu, kas nošķir runāšanas vārdus no citiem skaņu vārdiem. Par vienojošo centrālo vārdu runāšanas vārdu grupā I. Freimane (1976, 86–87) uzlūko vārdus *runāt*, kurš savā pamatnozīmē nesatur diferencējošos semantiskos elementus salīdzinājumā ar pārējiem runāšanas vārdiem. Nozīmīga diferencējošā semantiskā elementa nav arī vārdiem *teikt* un *sacīt* (pamatnozīmēs). Ar centrālo vārdus *runāt* un ar vārdiem *teikt* un *sacīt* iespējams skaidrot visu runāšanas vārdus nozīmes.

Runāšanas vārdus izpētes vēsturē līdzīgas atziņas pāduši arī citi valodnieki. Piem., Leonīds Vasiļjevs (*Leonid Vasil'ev*), kurš ir viens no krievu valodas runāšanas vārdus semantikas izpētes pamatlicējiem, akcentē, ka, strukturējot kādu semantisko grupu, par galveno pazīmi lietderīgi izmantot centrālo

un perifērisko semantisko komponentu nošķiršanu. L. Vasiļjevs (1985, 48) min, ka centrālie jeb identificējošie semantiskie komponenti veido noteiktas semantiskās klases kopīgu nozīmi, savukārt perifērisko jeb diferencējošo semantisko komponentu sastāvs var būt variabls. Krievu valodā par runāšanas verbu jēdzienisko identifikatoru var uzskatīt verbu *говорить* 'runāt'. Verba *runāt* īpašo lomu un vietu leksikas sistēmā savos pētījumos uzsver arī Anna Zaļiņņaka (*Anna Zalizņjak* 2006, 186), kura ir vienisprātis ar Annu Vežbicku (*Anna Wierzbicka*), Juriju Apresjanu (*Jurij Apresjan*) u. c. valodniekiem, kuri domā, ka verbu *говорить* 'runāt' var uzskatīt par semantisko primitīvu, t. i., elementu, kuru nevar sīkāk sadalīt un kurš kā nozīmes komponents ietilpst daudzu vārdu skaidrojumos.

Tātad, pamatojoties uz integrējošo un diferencējošo elementu savstarpējām attieksmēm, I. Freimane runāšanas verbus iedala verbos ar vispārēju runāšanas nozīmi un konkrētas nozīmes verbos. Kā secina I. Freimane, verbu ar vispārīgā runāšanas nozīmi semantiskajā struktūrā bez kopējā integrējošā semantiskā elementa ietilpst diferencējošie semantiskie elementi ar samērā mazu nozīmību, piem., *bilst*, *runāt*, *sacīt*, *teikt*, *minēt*, *dēvēt* u. c., savukārt pārējo apakšgrupu verbu nozīmes veido gan kopējais integrējošais semantiskais elements 'runāt' (vai tā ekvivalenti 'teikt' un 'sacīt'), gan diferencējošie elementi, kuri atklāj atsevišķus darbības norises aspektus. Kopumā I. Freimane (1976, 86–87) konkrētas nozīmes runāšanas verbus apvieno sešās leksiski semantiskajās apakšgrupās: 1) verbi, kas nosauc runāšanas veidu: *bērt*, *blāustīties*, *čivīnāt* u. c. (galvenokārt konteksta runāšanas verbi), 2) verbi, kas nosauc domas saturu: *baumot*, *lielīties*, *melot* u. c.; šiem vārdiem satura nosaukums ietverts verba semantiskajā struktūrā kā kā semantiskais elements, piem., *baumot* – semantiskais elements „baumas”, *melot* – semantiskais elements „meli” u. tml., 3) verbi, kas nosauc savstarpēju darbību runājot: *bārties*, *čukstēties*, *debatēt*, *pārrunāt* u. c., 4) verbi, kas nosauc vienpusēju dalību, runājot savstarpējā kontaktā: *jautāt*, *prasīt*, *vaicāt*, *atbildēt*, *atcirst*, *iebilst* u. c., 5) verbi, kas nosauc iedarbību uz kādu runājot: *aicināt*, *komandēt*, *pavēlēt*, *pierunāt* u. c., 6) verbi, kas nosauc runājot izteiktu emocionālu attieksmi un vērtējumu: *slavēt*, *uzteikt*, *pelt*, *bārt*, *rāt*.

Aptuveni tāds pats runāšanas verbu kvalitatīvi kvantitatīvais raksturojums atrodams arī citu lingvistu darbos, taču, kā atzīst I. Freimane, verba attiecināšana uz kādu leksiski semantisko grupu ir visai nosacīta, jo vārdiem piemīt semantisko pazīmju daudzums un daudzveidība. Turklāt semantisko attieksmju ziņā runāšanas verbu grupa ir cieši saistīta ar domāšanas vārdiem, jo pie runāšanas vārdiem nosacīti var pieskaitīt arī verbos, kuru semantiskajā struktūrā ir semantiskais elements ar domas satura nozīmi un kas saistījumā ar tiešo runu, palīdzteikumu vai citu runāšanas verbu apkaimei raksturīgu locekli nosauc runāšanu. Tādi ir, piem., verbi, kas nosauc prāta darbību: *konstatēt*, *prātot*, *secināt*, *sprīst* (semantiskais elements ar runāšanas satura nozīmi „teikt

konstatējumu, teikt vērtējumu” u. tml.), verbi, kas nosauc psihisku stāvokli (piem., *gavilēt* „runājot paust gaviles”, *dusmoties* „runājot paust dusmas”) (Freimane 1976, 102).

Arī Zinaīda Ničmane (*Zinaida Nichman* 1987, 52–56), pētot krievu valodas runāšanas verbu semantiskos sakarus, konstatē, ka semantisko attieksmju ziņā tie ir cieši saistīti ar domāšanas vārdiem, jo *runāt* nozīmē arī paust domas, savukārt t. s. mentālie jeb domāšanas vārdi savā semantiskajā struktūrā droši vien ietver runāšanas nozīmi, piem., *философствовать* ‘filozofēt’, *рассуждать* ‘spriest’ u. c. Divu – runāšanas un domāšanas – leksiski semantisko grupu mijiedarbības jautājums skarts arī Svetlanas Antonovas (*Svetlana Antonova* 2002, 131–140) pētījumā, kur autore norāda, ka verbu sistēmā runāšanas verbu leksiski semantiskā grupa ieņem centrālu vietu, jo tikpat būtisks objektīvajā īstenībā ir tās denotāts – runa. Nereti domāšanu pielīdzina iekšējai runai, bet runāšanu – domas izpausmei, tāpēc valodā ar vienu un to pašu verbu var nosaukt gan runāšanas, gan domāšanas procesus un otrādi, piem., *судить* ‘spriest’.

Savukārt L. Babenko (1997, 19) raksta: „Aplūkojot pētījumus par verbu sistematizācijas iespējām, nākas secināt, ka lielākā daļa empīrisko klasifikāciju ir veidota, balstoties uz pieņēmumu, ka īstenībā verba nozīmes ietver tikai vienu klasificējošu sēmu. Tas vērojams tādu verbu grupu izcelšanā kā runāšanas vārdi, kauzātie vārdi, modālie vārdi u. c. Taču realitātē situācija ir daudz sarežģītāka, jo principā adekvāta ir klasifikācija pēc vairākām pazīmēm – kad katrs vārds tiek identificēts pēc visām raksturīgākajām sēmām. Taču šāda klasifikācija vēl ir nākotnes jautājums.” Iespējams, tieši tāpēc, ka semantikas ziņā runāšanas verbu grupa korelē ar citām verbu grupām un ne vienmēr runāšanas vārdus iespējams nošķirt no kopsakarā esošām verbu grupām, tos aplūko nediferencējot, piem., kā jūtu, domāšanas un runāšanas vārdus, runāšanas, intelektuālās darbības un emocionālās darbības vārdus, mentālos vārdus, runāšanas, uztveres un domāšanas vārdus, onomatopoētiskos vārdus, skaņu vārdus u. c. (Polkovņikova 2010, 13). Šai sakarā pievērš uzmanību I. Freimanes doma (1976, 102), ka „runāšanas verbu grupā var izdalīt patstāvīgas nozīmes runāšanas vārdus un konteksta runāšanas vārdus. Ar patstāvīgajiem runāšanas vārdiem saprot vārdus, kuru nozīmi pamatnozīmē vai visā leksiski semantisko variantu sistēmā (polisēmiskiem vārdiem) saista ar runāšanu. Par konteksta runāšanas vārdiem sauc vārdus, kuriem runāšanas nozīme ir konsituatīvi nosacīta”.

Verbu rūpīgas un detalizētas analīzes rezultātus I. Freimane apkopojusi arī mācību līdzeklī „Skaņu vārdi latviešu valodā” (publicēts 1983. gadā). Tajā viņa konsekventi norobežo pētāmo objektu, norādot, ka tie ir tikai skaņu vārdi. Jau pētījuma ievadā I. Freimane (1983, 3, 13–14) precizē, ka skaņu verbu grupēšanas pamatā ir tradicionāla pieeja: iedalījums runāšanas vārdos un „īstajos” jeb „tīrajos” skaņu vārdos, jo abu grupu vārdi atšķiras gan semantiski,

gan pēc valentā faktora, tāpēc tie jānorobežo savā starpā. Par galveno kritēriju skaņu verbu norobežošanā valodniece izmanto darbības subjekta vispārināto semantiku, resp., vai darbības subjekts ir dzīva būtne vai priekšmets, parādība. I. Freimane uzsver, ka *dzīus* un *nedzīus* ir universālas kategorijas, kuras lietderīgi izmantot, raksturojot ierobežojumus vārdu lietojumā. Pirmajā grupā ietilpst runāšanas verbi un vēl dažas citas no runāšanas vārdiem ļoti atšķirīgas verbu grupas, ko daļa atkarībā no tā, vai subjekts ir persona vai citas dzīvas būtnes. Runāšanas verbi pieder pie vārdiem ar vienotājelementu 'artikulēta balss skaņa'.

Vēlāk latviešu valodniecībā šādu pieeju – runāšanas verbu norobežošanu no pārējiem skaņu vārdiem – savos pētījumos popularizējuši arī citi valodnieki. Piem., Elga Kagaine (1992, 152) pauž viedokli, ka gan izloksnēs, gan arī literārā valodā raksturīga parādība verbālo sekundāro leksiski semantisko variantu veidošanās procesā ir dažādu priekšmetskaņu un ar dabas parādībām saistīto skaņu verbu pārņemšana uz cilvēku dzīves sfērām, galvenokārt to lietošana runas procesa apzīmēšanai. Arī Svetlana Murāne (2003, 117) raksta, ka tradicionāli skaņu verbu leksiski semantiskajā grupā izceļ šādas verbu apakšgrupas: dzīvniekskaņu verbi, priekšmetskaņu verbi un verbi, kas nosauc cilvēka radītās skaņas, un minēto iedalījumu pamato leksiskās nozīmes struktūrā implicētā subjekta sēma. Savā pētījumā, kurš veltīts krievu un latviešu valodas dzīvniekskaņu un priekšmetskaņu verbu semantiskajai analīzei, S. Murāne (2003, 110) secina, ka skaņu vārdiem bieži vien ir nozīmes nianse vai atvasinātā nozīme, kas nosauc cilvēka radītās skaņas, resp., runāšanu, piem., *ворковать* – *dūdot*, *мякать* – *vaukšķēt*, *ципеть* – *sēkt*, *марашметь* – *tarkšķēt* u. c.

Parasti vārdu semantiskā analīze ir cieši saistīta ar skaidrojošo vārdnīcu leksikogrāfisko analīzi. Kā akcentē S. Murāne (2003, 36–37), semasioloģijā leksiskās nozīmes sēmu sastāva eksplicēšana, pamatojoties uz ekscerptiem no skaidrojošajām vārdnīcām, ir samērā vienkāršs un ierasts paņēmieni. Skaidrojošās vārdnīcas ir jebkura semantiskā pētījuma avots, tāpēc definīciju kvalitātei nereti ir galvenā loma pētījuma tapšanā. Vēl viens faktors, kurš motivē pievērsties leksikogrāfisko avotu analīzei, ir noteiktas vārdu grupas semantizācijas iespējas. Lingvistiskajā literatūrā vairākkārt ir uzsvērti tieši verbu semantizācijas problēma, kas, pēc Valentīnas Čerņakas (*Valentina Chernjak* 2000, 177–178) domām, skaidrojams ar to, ka runāšanas verbi pieder pie t. s. konkrētajiem vārdiem, kuru leksiskajai nozīmei piemīt semantisko pazīmju dažādība.

Apkopojot un analizējot runāšanas verbu definīcijas „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” (www.tezaurs.lv), var secināt, ka lielākoties minēto verbu skaidrojumiem piemīt zināms sistēmisms – tie veidoti kā definīcijas pēc vienas vispārinātas formulas. Runāšanas verba skaidrojums modelēts, izmantojot hiperonīmu *runāt* vai tā ekvivalentus saistījumā ar precizējošiem vārdiem, kuri atklāj darbības denotatīvās pazīmes. Piem., *plāpāt* – sarunāties par ko

nenozīmīgu, mazsvarīgu, runāt ko nenozīmīgu, mazsvarīgu, arī nevajadzīgu, *murmināt* – klusu, ātri, neskaidri teikt, runāt, *izšaut* – ātri, arī īsi pateikt, *stomīties* – runāt nedroši, vilcinoties, parasti aiz neziņas, šaubām utt. Tikai retumis runāšanas verba skaidrojumā izmantots sinonīmiskais skaidrojums, resp., vārda nozīme atklāta tikai ar sinonīmu vai sinonīmiem, neizmantojot plašāku semantisku aprakstu, piem., *mēlot* – pļāpāt. Arī tenkot. Šāda reducētā skaidrojuma dēļ runāšanas verba semantisko elementu struktūru iespējams eksplīcēt tikai nozīmes transformācijas rezultātā, sal.: *mēlot* – sarunāties par ko nenozīmīgu, mazsvarīgu, runāt ko nenozīmīgu, mazsvarīgu, arī nevajadzīgu; arī izplatīt tenkas, parasti sarunā. Dažkārt runāšanas verba nozīmes skaidrojumu var raksturot kā kombinētu, jo to veido definīcija kopā ar sinonīmu vai sinonīmiem, kuri veic skaidrojuma papildelementu funkciju un ļauj panākt informācijas lielāku konkrētību, piem., *zūdities* – izteikt neapmierinātību, sarūgtinājumu; gausties, žēloties, arī bažīties *skandēt* – runāt (saistītā valodā rakstītu tekstu) uzsvērti ritmiski, izceļot zilbju kvantitāti, runas melodiju; arī deklamēt.

Ekscerpējot no skaidrojošajām vārdnīcām runāšanas verbu definīcijas, sporādiski konstatēts skaidrojuma modelis, kur vienu no semantiskajiem elementiem realizē substantīviskas sēmas, kuras ar šķirkļa vārdu ir saistītas derivatīvajās attieksmēs, sal.: *tenkot* – izplatīt *tenkas*, parasti sarunā (sal.: *tenkas* – nepārbaudītas, bieži vien nepamatotas, nepatiesas ziņas, parasti par notikumiem, attiecībām sadzīvē. Saruna, kurā izplatās šādas ziņas, arī baumas), *atjokot* – ar *jokiem* atrunāties (sal.: *joks* – vārdi, izturēšanās, kas uzjautrina, izklaidē, izraisa smieklus). Diemžēl šādu tautoloģisku skaidrojumu nevar atzīt par veismīgu, jo tas apgrūtina runāšanas verbu nozīmes uztveri un izpratni.

Kopumā veiktā latviešu valodas runāšanas verbu leksikogrāfiskā analīze rāda, ka daudzos gadījumos skaidrojošajā vārdnīcā šī leksikas daļa semantizēta pēc līdzīga modeļa: to veido viena verbāla vārdkopa (vai vairākas), kas ļauj precīzi un pārskatāmi atveidot verba semantisko struktūru. Tikai atsevišķos gadījumos runāšanas verbu nozīme raksturota pēc citiem modeļiem, kas arī vērtēts nedaudz kritiskāk.

20. gs. 80. gados lingvistikā aktualizējās jautājums par jaunu leksikogrāfisko avotu izstrādi, kas balstītos ne tikai teorētiskajos pētījumos par noteiktas leksikas grupas īpatnībām, bet arī plašā empīriskajā materiālā. Šādu leksikogrāfisko avotu izstrāde iezīmē jaunu pavērsienu runāšanas verbu analīzē, kas prasījis nopietnus priekšdarbus dažādās lingvistikas nozarēs. Šajā laikā arī I. Freimane savā zinātniskajā darbībā īpašu vietu ierāda skaņu verbu leksikogrāfiskam aprakstam, kas izceļ viņas pētījumu praktisko nozīmību. To apliecina 1984. gadā publicētais mācību līdzeklis „Latviešu valodas skaņu verbi: distributīvs raksturojums”, kur autore piedāvā latviešu valodas skaņu verbu distributīvu leksikogrāfisku modeli un tematiskas vārdnīcas izveides plānu.

Jau ievadā I. Freimane pievērš uzmanību tam, ka vārdnīcā nav ievietoti runāšanas verbi, kaut gan to semantiskajā struktūrā ietilpst skaņas elements,

kas tos vieno ar pārējiem skaņu vārdiem, taču, pirmkārt, runāšanas verbi ir trīspersonu verbi, tie veido ļoti patstāvīgu grupu, un, otrkārt, to saistāmība ļoti atšķiras no skaņu verbu saistāmības, tāpēc nebūtu lietderīgi šos verbus ievietot skaņu verbu vārdnīcā. Kaut gan piedāvātais distributīvais raksturojums attiecas tikai uz priekšmetskaņu un dzīvniekskaņu vārdiem ar burtu *s*, no leksikas ideogrāfiskā apraksta raugoties, tajā I. Freimane (1984, 3–4) formulējusi vairākas vērtīgas atziņas, kas ir ņemamas vērā arī citu verbu semantikas analīzē: 1) verbus aprakstīt vienotā leksikogrāfiskajā sistēmā, skaidrot un ilustrēt to nozīmi, 2) raksturot katra verba saistāmības īpatnības, 3) raksturot galvenos verba saistījuma tipus tematiskā rādītājā. Veidojot verbu leksikogrāfisko aprakstu, autore īpašu uzmanību pievērš piemēru izvēlei, jo, no vienas puses, šajā vārdnīcā atspoguļota saistāmība, ko var konstatēt tikai uz tipisku piemēru pamata, no otras puses, skaņu verbu raksturojumā piemēri ļoti bieži ir pat svarīgāki par verbu nozīmju skaidrojumiem (Freimane 1984, 18).

2008. gadā I. Freimane publicē monogrāfiju „Trešā persona latviešu verbu sistēmā”, kurā margināli min arī runāšanas verbus, neizvērtējot to plašāku analīzi. Valodniece raksta, ka runāšanas verbi pieder pie t. s. trīspersonu vārdiem – tie ir verbi, kas nosauc visas tās darbības, kuras valodas subjekts veic pats vai kurās tas tiek iesaistīts un iesaista citus kā dalībniekus bez ierobežojumiem no personu viedokļa, piem., *lielīties, jautāt, jokot, solīt* u. c. Izmantojot komponentu analīzes metodi un ņemot vērā tipu semantiskos integrētājelementus, runāšanas verbus I. Freimane vispirms iedala agensa semantiskajā laukā, tad – vairākos svarīgākajos leksiski semantiskajos tipos, piem., agensa psihiskais lauks (verbi, kas nosauc personas īpatnību izpausmi (*lielīties*)); agensa intelektuālais lauks (verbi, kas nosauc personas spēju vai gribas izpausmi (*jautāt*)); agensa sociālais lauks (verbi, kas nosauc uzvedību (*jokot*), verbi, kas nosauc komunikāciju (*debatēt, informēt*)). Dažkārt ar nozīmes pārnēsumu skaņu verbus lieto kā trīspersonu verbus. Trīspersoniski dzīvnieku vai priekšmetu darbību verbi tiek lietoti dažāda veida runāšanas, raudāšanas vai smiešanās nosaukšanai, piem.: *Ko tur kladzīnāja par mīlestības sēšanu un mīlestības pļaušanu?* Trešās personas verbi izmantoti arī personifikācijās, salīdzinot nedzīvo pasauli ar cilvēka pasauli, it īpaši dzejā, tēlainā valodā (Freimane 2008, 125; 139).

Tādējādi, pievērsties vienai no savdabīgākajām latviešu valodas verbu grupām – skaņu vārdiem –, valodniece I. Freimane savos pētījumos akcentējusi daudzus svarīgus valodniecības pamatjautājumus, kuri joprojām nav zaudējuši savu aktualitāti. Balstoties uz apjomīgu un konkrētu lingvistisku materiālu, I. Freimane atklājusi un detalizēti aprakstījusi nozīmīgus leksikas uzbūves mehānismus un runāšanas verbu leksiski semantiskās grupas struktūras iespējas, kā arī piedāvājusi runāšanas verbu identificēšanas un analīzes metodiku. Ievērojams ir I. Freimanes ieguldījums latviešu valodas skaņu verbu ideogrāfiskās vārdnīcas izveidē: viņa izstrādājusi bāzi verbu leksikogrāfiskam aprakstam un formulējusi vairākus būtiskus šāda veida vārdnīcas uzdevumus.

I. Freimanes darbi devuši ierosmi virknei jaunu pētījumu leksikoloģijā, semasioloģijā, sintaksē u. c.; valodnieces paustās atziņas droši var piemērot gan līdzīga, gan atšķirīga lingvistiskā materiāla izpētei.

Literatūra

1. Antonova, Svetlana. 2002. Govorenie i myshlenie: jazykovoje modelirovanie i istochniki ego izuchenija. *Voprosy funkcional'noj grammatiki. Sbornik nauchnyh trudov*. 4. Grodno: GrGU, 115–142.
2. Babenko, Ljudmila. 1997. Vzaimodejstvie leksiki i grammatiki pod paradigmaticeskim uglom zrenija (vmesto vvedenija). *Russkaja glagol'naja leksika: peresekaemoj paradigim: Pamjati Jery Vasil'evoj Kuznecovoj*. Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 18–29.
3. Chernjak, Valentina. 2000. Semantika chastej rechi i resursy russkoj sinonimiki. *Jazyk. Funkcii. Zhizn': Sbornik statej v chest' professora A. V. Bondarko*. Sankt-Peterburg: RGPU im. A. I. Gercena, 172–184.
4. Freimane, Inta. 1965. Vienpersonas verbi un to trīspersoniskā lietojuma iespējas mūsdienu latviešu valodā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. Rīga: Liesma, 23–31.
5. Freimane Inta, 1975. Verbu tematiskā klasifikācija un saistāmība. *Verbu un frazeoloģismu saistāmība*. Rīga: Latvijas Valsts universitāte, 3–56.
6. Freimane, Inta. 1976. Runāšanas verbu saistāmības īpatnības. *P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti*. 259. *Valodas sistēma*. Rīga: Latvijas Valsts universitāte, 81–106.
7. Freimane, Inta. 1983. *Skaņu verbi latviešu valodā*. Rīga: Latvijas Valsts universitāte.
8. Freimane Inta. 1984. *Latviešu valodas skaņu verbi: distributīvs raksturojums*. Rīga: Latvijas Valsts universitāte.
9. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
10. Freimane, Inta. 2008. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: Latvijas Universitāte.
11. Kagaine, Elga. 1992. *Funkcionālie verbi veclatviešu rakstu valodā*. Promocijas darbs. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
12. Kuplā, Ieva. 2005. Runāšanas verbu grupas analīze latviešu un lietuviešu valodā L. Muktupāvelas romānā „Šampinjoni Derība” un tā tulkojumā „Pievagrybiņi testamentas”. *Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātes V Studentu zinātniskās konferences „Aktuāli baltistikas jautājumi” tēzes. LU Filoloģijas fakultāte 2005. gada 14.–15. novembris*. Rīga: Latvijas Universitāte, 18–19.
13. Kuplā, Ieva. 2013. *Kustības verbu daudznozīmība latviešu valodā*. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozares latviešu sinhroniskās valodniecības apakšnozarē. Rīga: Latvijas Universitāte.
14. Kuznecov, Anatolij. 1980. *Strukturno-semanticheskie parametry v leksike. Na materiale anglijskogo jazyka*. Moskva: Nauka.
15. Murane, Svetlana. 1998. *Leksika russkogo i latyshskogo jazykov v aspekte sopostavoitel'noj semasiologii (na materiale glagolov zvuchanija)*. Daugavpils: Saule.

16. Murane, Svetlana. 2003. *Leksiko–semanticheskaja grupa glagolov zvuchanija russkogo i latyšshkogo jazykov*. Daugavpils: Saule.
17. Nichman, Zinaida. 1987. Glagoly govorenija. Sistemnyj analiz znachimyh edinic russkogo jazyka. *Paradigmatika v leksike i slovoobrazovanii*. Krasnojarsk: Izd-vo Krasnojarskogo un-ta, 50–58.
18. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfologija*. I. Rīga: Zinātne.
19. Poiša, Maija. 2001. Darbības vārda *dzīt* semantika Vidzemes sēliskajās izloksnēs. *Leksika: vēsturiskais un aktuālais. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 128. dzimšanas dienas atceres zinātniskās konferences tēzes. 2001. gada 23. februāris*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 35–36.
20. Polkovņikova, Svetlana. 2010. *Runas verbi A. Čehova stāstos un to tulkojumos latviešu valodā*. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības nozarē salīdzināmās un sastatāmās valodniecības apakšnozarē. Daugavpils: Daugavpils Universitāte.
21. Sidorova, Natalija. 1976. K voprosu o semanticheskoi karakteristike glagolov zvuchanija. *Aktual'nye voprosy grammatiki i leksiki*. Moskva: MGPI, 185–212.
22. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga, LU Latviešu valodas institūts.
23. Vasil'ev, Leonid. 1985. *Znachenie v ego otnoshenii k sisteme jazyka*. Ufa: Bashkirsk. gos. un-t.
24. Zaliznjak, Anna. 2006. *Mnogoznachnost' v jazyke i sposoby ee predstaolenija*. Moskva: Jazyki slavjanskih kul'tur.
25. Zilberte, Lolita. 1988. Runāšanas verbi salīdzinājumos Andreja Upīša „Laikmetu griežos”. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 24. Rīga: Avots, 75–79.

Summary

Latvian linguist Inta Freimane initiated the study of speech verb semantics in Latvia; straight after the publications of her works in the 1960–70s the term of speech verbs (verbs of speaking) entered the field of linguistics in Latvia. I. Freimane has dedicated several research works to speech verbs and also regarded them in relation to other groups of verbs previously studied by Latvian linguists. More detailed analysis of the semantics of verbs was produced by the linguist in the 1970s with the publication of her article „Verbu tematiskā klasifikācija un saistāmība” (*Thematic classification and combinability of verbs*) in 1975 in which the author initiates studies of the thematic classification and combinability of Latvian three person verbs. I. Freimane produced a structuring of Latvian three person verbs in her publication of 1976 „Runāšanas verbu saistāmības īpatnības” (*Peculiarities of combinability of speech verbs*). Along with setting the principles of the distributive description of speech verbs and considering the main peculiarities of combinability of speech verbs, the author in this study for the first time in Latvian linguistics also provides a definition of speech verbs. Structuring the group of speech verbs, I. Freimane highlights the fact that relating a verb to a certain lexico-semantic group is rather conditional, as in their semantic relatedness speech verbs are closely connected with other groups of verbs. In 1983 I. Freimane got published a

text book „Skaņu verbi latviešu valodā” (*Verbs of sound in Latvian*) in which speech verbs are strictly separated from pure verbs of sound, studying only the latter. In 2008 I. Freimane’s monograph „Trešā persona latviešu verbu sistēmā” (*Third person in the system of verbs in Latvian*) was published, in which speech verbs are mentioned, yet no extensive analysis of them is provided. No doubt, I. Freimane’s research has sustained its theoretical and practical significance nowadays in the context of study of verbs and the whole lexical system of the Latvian language.

Determinants un situants latviešu valodā un to novietojums teikumā

Dative-marked adjuncts and temporal and local adjuncts in Latvian: word order in the sentence

Baiba Saulīte

Latvijas Universitātes

Matemātikas un informātikas institūts

Raiņa bulv. 29, Rīga, LV-1050

E-pasts: baiba.valkovska@lumii.lv

Latviešu sintakses teorija nav iedomājama bez Intas Freimanis devuma, viņas skaidrās, sistēmiskās pieejas teikuma sintaktiskajai struktūrai. Savos darbos viņa postulējusi un analizējusi arī determinatīvus ārpusshēmas komponentus. Lai gan šis sintaktiskā sakara veids šķiet problemātisks gan noteikšanas kritēriju, gan terminoloģijas dēļ, šāda pieejas teikuma struktūrai saglabāta arī mūsdienu latviešu sintaksē. Determinatīvi ārpusshēmas komponenti ir svarīgi teikuma semantiskajā, sintaktiskajā un komunikatīvajā struktūrā, tie var piesaistīt teikumu konkrētai runas situācijai un bieži ir ziņojuma sākumpunkts. Šajā rakstā analizēta determinatīvu ārpusshēmas paplašinātāju izpratnes attīstība latviešu valodniecībā, kā arī raksturota determinatīvu ārpusshēmas komponentu nozīme teikuma komunikatīvajā struktūrā.

Atslēgvārdi: determinants; situants; vārdu secība; tēma; rēma.

1. Determinatīvā sakara izpratne

Mūsdienu latviešu valodniecībā tiek uzskatīts, ka uz determinatīvā sakara pamata teikumā iesaistās ārēji teikuma paplašinātāji, kuri neizriet no izteicēja vai galvenā locekļa valences un kuru forma un semantika ar izteicēju vai galveno locekli nekādā veidā nav saistīta (piem., Lokmane 2013, 757). Šie ārējie teikuma paplašinātāji ir (Skujiņa 2007, 361):

- 1) determinanti, kas nosauc izjutēju vai to, kuram kas pieder, un ko izsaka ar datīvu,
- 2) situanti jeb apstākļi, kas attiecas uz visu teikumu kopumā un nav pakārtoti nevienam vārdam teikumā.

Minētā uzskata pamatā ir Intas Freimanis attīstītā determinatīvu ārpusshēmas komponentu izpratne. I. Freimane (1985, 79), balstoties uz Natālijas Švedovas (*Natalija Shvedova*) atziniem, nošķir determinantu semantiskos tipus

(determinanti ar sinkrētisku subjekta un objekta nozīmi jeb determinanti un determinanti ar adverbīālu nozīmi jeb situanti), tomēr viņas darbos dominē vispārīgākais determinanta jēdziens un determinatīvā sakara paplašinātāji vairāk aprakstīti kopumā, dēvējot tos visus par determinantiem.

Kritiski vērtēto determinanta jēdzienu krievu valodniecībā ieteikusi N. Švedova (2005, 204), kura kā ļoti svarīgas visiem determinantiem raksturīgas pazīmes nosauc pozīciju teikuma sākumā vai nepastarpināti pirms gramatiskā centra un spēju iesaistīties dažādās teikuma struktūrās (piem., gan verbālos, gan adverbīālos teikumos).

N. Švedova sākotnēji ar datīvu izteikto izjutēju vai īpašnieku piedāvājusi saukt par determinējošu objektu, bet vēlāk jau dēvē par determinantu, kas, kā minēts iepriekš, pārņemts arī latviešu valodas sintaksē (sk. Freimane 1984) un saglabāts arī „Latviešu valodas gramatikā” (sk. Lokmane 2013, 758; Lokmane, Valkovska 2013, 799). Jāatzīst, ka termins „determinants” nav īpaši veiksmīgs, jo valodniecībā ar tādas pašas saknes vārdu *determiner*, *determinative* ‘determinētājs’ tiek saprasta gramatiskā vienība, kas norāda uz lietvārda vai lietvārda vārdkopas referenci (Matthews 2007, 101), piem., arī Brigita Ceplīte (1971, 203) norāda, ka determinatīva locekļa funkcija (parasti tādā lieto pronomenus *šis*, *tas*, *šāds*, *tāds*) ir izteikt anaforisko noteiktību.

Vārdformai, kas izteikta ar netiešo locījumu – datīvu –, parasti atrodas teikuma sākumā (t. i., ir nemarkēta tēma) un semantiski varētu tikt uzskatīta par teikuma priekšmetu, latviešu valodā uzmanību pievērsis arī Aksels Holvūts (*Axel Holvoet* 2012, 116; 2015), viņš šādu teikuma locekli sauc arī par kvazisubjektu. Diemžēl līdz šim nav izdevies atrast piemērotāko apzīmējumu ar datīvu izteiktajam ārpusshēmas teikuma loceklim, tāpēc šajā rakstā saglabāts termins „determinants”.

Ārpusshēmas paplašinātāja datīvā ar izjutēja vai īpašnieka nozīmi (sk. arī Lokmane 2013, 758) jeb determinanta forma (netiešais locījums), semantika un apkaime, kā arī teikuma gramatiskā centra izpratne dažādās apraksta tradīcijās sagādā daudz grūtību. Datīva problemātika sintaksē ir īpaši aktuāla, jo tā nesaraujami saistīta ar tādiem jautājumiem kā teikuma gramatiskais un semantiskais minimums, teikumlocekļu tipi un to noteikšanas kritēriji (Lokmane 2002, 158).

Analizējot objekta un subjekta sinkrētismu, Arturs Ozols un Jūlijs Kārklīņš piedāvājuši trīslocekļu gramatisko centru. A. Ozols (1967, 163; 1993, 362) gramatiskā centra komponentu nominatīvā, kam ar verbu izteiktā pazīme piemīt pilnīgi vai vispārīgi, sauc par tiešo teikumpriekšmetu, savukārt komponentu datīvā, kam ar verbu izteiktā pazīme piemīt īpašā aspektā (piem., daļēji), ieteicis saukt par netiešo teikumpriekšmetu vai papildinātājteikumpriekšmetu. A. Ozola pieeju netiešā teikumpriekšmeta, netiešā papildinātāja un papildinātājteikumpriekšmeta norobežošanā analizējusi arī I. Freimane (2013, 28). J. Kārklīņš (1968, 273), lai arī piekrit trīslocekļu gramatiskā centra pieejai,

atzīst, ka varētu būt tādas formālas sintaktiskas attieksmes, kas realizējas nevis vārdu savienojumā, bet teikumā.

I. Freimane (1965, 58), aprakstot vienpersonas verbus, kas biedrojas ar nominatīvu un datīvu, pievērš uzmanību datīva divējādaī dabai un norāda: ja verbus, kas apzīmē personīgu attieksmi pret objektīvo realitāti, teikumā lieto bez nominatīva, nešauboties var runāt par datīvu kā netiešo teikuma priekšmetu (piem., *viņam dzīvē neveicoties*), tomēr skaidrība zūd, ja pie verba teikumā ir tiešais teikuma priekšmets nominatīvā (piem., *Saimniecēm valodas neveicās*). Vēlāk I. Freimane (1984, 56) ieteikusi izjutēja un piederības datīvu uzlūkot par determinantu – brīvu teikuma paplašinātāju, kas nav vārdkopu attieksmēs ar izteicēju un samērā brīvi iesaistās teikumā. Lai arī verbālā teikumā determinants līdzinās vārdkopas atkarīgajam komponentam, tas pirmām kārtām ir saistīts ar teikuma gramatisko centru (Freimane 1984, 57).

Tālāk rakstā analizēts determinanta un situanta novietojums teikumos ar dažādām teikuma struktūras shēmām, atsevišķi aplūkoti teikumi, kuri sākas ar determinatīvā sakara paplašinātājiem, t. i., ir tēma, un tādi teikumi, kuros šie ārpusshēmas paplašinātāji ietilpst rēmā.

2. Determinatīvs ārpusshēmas paplašinātājs – tēma

Ārpusshēmas paplašinātāji ir nozīmīgi teikuma aktuālajā dalījumā, jo tie latviešu valodā parasti ir nemarkēta tēma (Valkovska 2016, 84).

Determinatīvs ārpusshēmas paplašinātājs kā vienkārša teikuma tēma latviešu valodā ir sastopams ļoti plaši un daudzveidīgi. Tā kā tas ir teikuma sakaru, nevis vārda sakaru nosacīts paplašinātājs, tā tipiskā vieta ir teikuma sākums un tas piesaistās dažādām teikuma struktūras shēmām.

Situantam tā tipiskajā novietojumā – teikuma sākumā – piemīt kāda netipiska tēmas pazīme: tas reti izsaka zināmo, kontekstā iepriekš minēto informāciju. Biežāk tas sniedz pamatinformāciju par apstākļiem, kādos realizējas izteikums, tā iekļaujot teikumu noteiktā konsituācijā un nododot rēmas funkciju visam pārējam izteikumam.

Determinants tēmas funkciju bieži uzņemas kā semantiskais subjekts, tas tiek uzskatīts arī par īpašu kreisās valences locekli (sk. Lokmane 2002). Darbības izjutēja determinants – nomens vai nomināla vārdkopa datīvā – bieži parādās teikumos, kuru struktūras shēmu veido darbības vārds *būt* patstāvīgā – pārsvārā piederības vai eksistences – nozīmē, piem.:

- (1) **Viņai**¹ esot aknu plācenīši sunīm.
- (2) **Man** taču ir mazs bērns.
- (3) **Man** ir dzīvoklis Rīgā un no senčiem mantota zeme laukos.

¹ Šeit un turpmāk izcelts analizētais teikuma loceklis – viens vai kopā ar tā paplašinātājiem.

Savukārt adverbiālas nozīmes paplašinātājs parādās teikumos, kuros izteicējs ir *būt* atrašanās nozīmē, piem.:

- (4) ***Uz trīs virtuves palodzēm ir deviņi puķu podi.***
- (5) ***Arī šodien ap lielo koka galdu bija visi.***

Gan determinants (6), gan situants (7) tēmas funkcijā bieži parādās verbālos vienkopas teikumos, piem.:

- (6) ***Irmgardei salst.***
- (7) ***Aiz loga visu laiku sniga.***

Šādās konstrukcijās determinants (6) vai situants (7) ir gan strukturāli, gan semantiski nozīmīgs – tas piesaista konkrēto teikuma struktūras shēmu noteiktai saziņas situācijai un dod iespēju dalīt teikumu tēmā un rēmā.

Divkopu teikumos ar vienvalentū verbu centrā determinanta (8, 9) vai situanta (10, 11) piesaistīšana tēmas funkcijā ļauj teikuma priekšmetam kopā ar izteicēju veikt rēmas funkciju:

- (8) ***Ēdājiem uz pieres izspiedās sviedru lāses.***
- (9) ***Mūšsenajiem mirstamās kaites nemetas.***
- (10) ***Viņas sejā nozibsnīja tramīgs pārsteigums.***
- (11) ***Ledainā vējā šūpojās dzeltenas spuldzes.***

Gan determinanti (12), gan, it īpaši, situanti (13–15) tēmas funkcijā plaši tiek lietoti arī teikumos ar vairākvalentū verbu centrā, piem.:

- (12) ***Miai vārdi slīdēja gar ausīm.***
- (13) ***Tagad viņi tajā redzēja viens otra acis.***
- (14) ***Palagu izšuvumos viņas atainoja pārdzīvoto.***
- (15) ***Visu vakaru Tristāns Izoldei nelāva kāpt uz klāja.***

Determinanti (16) un situanti (17) kā teikuma sākumpunkts nereti izmantoti arī nominālos teikumos, piem.:

- (16) ***Tev vienkārši katrs kopā pavadītais mirklis ir svētlaime.***
- (17) ***Šādās dienās Anetes vēsums šķita divtik absurds.***

Tāpat adverbiālos teikumos determinants (18, 19) vai situants (20) var būt tēma:

- (18) ***Vecākiem bija patīkami to dzirdēt.***
- (19) ***Normālam cilvēkam bija bail palikt trijātā ar Fridrihu un viņa čellu.***
- (20) ***Savā dzīvoklī man būtu vieglāk.***

Situantu iesaistīšana teikumos ar vienvalentū verbu centrā bieži ietekmē arī teikuma priekšmeta un izteicēja novietojumu – izteicējs ir pirms teikuma

priekšmeta, piem., ar lokālas (21, 22) vai temporālas (23, 24) nozīmes situācijām:

- (21) **No komunikāciju tirdzniecības centra apakšas vēdija baidīta tumsa un mikls siltums.**
- (22) **No tumsas iznīra divas gaismas acīs, tām nopakaļ traucās liels furgons.**
- (23) **Ziemā nevar būt pārkons.**
- (24) **Pēc gada uzsnīga jauns un tīrs rīts.**

Ja teikums, kur centrā ir vienvalents verbs, sākas ar situāciju, teikuma gramatiskajā centrā ir iespējama arī vārdu secība: vispirms teikuma priekšmets, tad – izteicējs. Reizēm šādā pozīcijā teikuma priekšmets ir vairāk uzsvērts, piem., izteikumos, kur realizēts tikai gramatiskais centrs un ārpusshēmas komponents – determinants (25) vai situācija (26):

- (25) **Tur skola esot bijusi.**
- (26) **Man bērns būs.**

Biežāk gan šādā secībā teikuma priekšmets ir konsituatīvi saistīts, jau zināms, vai arī verbam piesaistīti citi adverbiālas nozīmes paplašinātāji, un ir svarīgi, ka pirms verba ir teikuma priekšmets, savukārt aiz verba – adverbiālas nozīmes paplašinātāji:

- (27) **Aizvien biežāk Severīns paklupa uz līdzienas vietas.**
- (28) **Pa nošmurgātām un sarūsējušām durvīm viņi izkļuva nama pagrabā.**
- (29) **Kādu nedēļu viņš ieradās darbā piecpadsmit minūtes pirms darba laika sākuma un nosēdēja kantorī līdz vēlam vakaram.**

Arī tad, ja teikuma centrā ir divvalents verbs, ir iespējama secība *teikuma priekšmets–izteicējs*, aiz izteicēja atstājot vietu papildinātājam, piem.:

- (30) **Ziemās viņi sildīja viens otru zaru būdā, ķēra cilpās zaķus un vārīja kopā ar kaltētajām sēnēm.**

Būtiska uz determinatīva sakara pamata piesaistītu teikuma locekļu pazīme ir novietojums teikumā – tie visbiežāk atrodas teikuma sākumā (Lokmane 2002, 158), tajos ietvertā informācija parasti attiecas uz visu teikumu. Tomēr šo teikuma locekļu noteikšanā ļoti svarīga ir arī verba semantika – vai attiecīgais komponents ir verba valences loceklis vai teikuma ārpusshēmas paplašinātājs (t. i., piesaistās uz determinatīva sakara pamata).

Determinatīva sakara paplašinātāja spēja piesaistīties dažādām teikuma struktūras shēmām nostiprina pārliecību, ka tas nav vārda sakaru noteikts paplašinātājs, turklāt tā tipiskā vieta – teikuma sākums – un spēja attiekties uz

teikuma gramatisko centru vai visu pārējo teikumu ļauj determinatīva sakara paplašinātāju uzlūkot par tipisku nemarkētu tēmu latviešu valodā.

3. Determinatīvs ārpusshēmas paplašinātājs – rēma vai rēmas sastāvdaļa

Determinatīvs ārpusshēmas paplašinātājs var būt novietots nevis teikuma sākumā, bet kādā citā pozīcijā, tāpēc ir būtiski noskaidrot, vai mainās to teikumu komunikatīvā struktūra, kuros determinants vai situants nav novietots teikuma sākumā.

Lai arī atsevišķos gadījumos vārdu secība var noteikt sintaktisko sakaru ciešumu un teikumlocekļa semantiku, piem., teikumiem *Tev tas ir* un *Tas ir tev* ir pilnīgi atšķirīgas nozīmes (Lokmane 2002, 158), parasti determinanta funkcija saglabājas arī netipiskā novietojumā, tikai mainās teikuma aktuālais dalījums. Piem., determinants tieši starp teikuma priekšmetu un izteicēju:

(31) .. *tavas baltākās domas* **man** *pieder.*

(32) .. *dzims* **mums** *bērni sudraba karotēm mutē.*

Tāpat determinants var būt novietots starp teikuma priekšmetu un kādu adverbīālas nozīmes paplašinātāju:

(33) *Ceptas reņģes* **man** *vienmēr garšojušas.*

(34) *prieks* **tam** *sirdī plauka.*

Determinants var atrasties arī pašās teikuma beigās, piem.:

(35) *Ķibeles gadās* **visiem.**

(36) *Patiesībā spirtotie visvairāk garšo tieši* **moldāviem.**

(37) .. *mans laiks pieder tikai* **man.**

Ja determinants nav novietots teikuma sākumā, parasti teikumam var pievienoties noteiktas papildnozīmes, piem., emocionāli ekspresīva (daiļliteratūras stila iezīmes 31. un 32. teikumā), teikuma priekšmeta uzsvērums, izvirzot to teikuma sākumā (33, 34), determinanta izcēlums, novietojot to teikuma beigās (35–37).

Adverbīālas nozīmes paplašinātāja – situanta vai apstākļa – funkcija un novietojums ir diezgan sarežģīts jautājums. Adverbīālas nozīmes teikuma locekļu novietojums tiek uzskatīts par svarīgu faktoru (par to sk. Freimane 1984, 57), kas nosaka to sintaktisko funkciju – atkarībā no vietas teikumā un verba valences tiem var būt gan brīvā paplašinātāja – situanta – funkcija, gan arī verba atkarīgā locekļa – apstākļa – funkcija. Teikuma sākumā izvirzītie situanti var nosaukt iepriekš zināmu teikumā paustā notikuma situatīvo raksturojumu un tādējādi iegūst īpašu lomu aktuālajā dalījumā – tēmas lomu, bet pārējā daļa ir rēma (Freimane 1984, 64).

Tātad situanta noteikšanā nevar skatīties tikai uz novietojumu, resp., teikuma sākuma pozīciju. Ir jāņem vērā arī verba valences īpatnības, piem., verbiem *atrasies*, *stāvēt* u. tml., kuriem lokālas nozīmes paplašinātājs ir obligāts, tas savu vārda sakaru nosacīto teikumlocekļa funkciju saglabā arī teikuma sākumā, piem.:

(38) **Ielas galā** stāvēja bieza, balta migla.

(39) **Puskilometra attālumā** no „Skalderiem” atrodas sešas dzīvojamās mājas.

(40) **Kafejnīcā** ienāca trīs vecākas kundzītes.

Kā redzams, arī šajās konstrukcijās, līdzīgi kā determinanta un situanta iesaistīšanās gadījumā, ir tipiski, ka, adverbiālas nozīmes vārda sakaru nosacītam paplašinātājam izvirzoties teikuma sākumā, mainās teikuma priekšmeta un izteicēja secība.

Arī situanta kā teikuma brīvā paplašinātāja funkcija saglabājas netipiskā novietojumā – teikuma beigās:

(41) Runa taču bija par mīlestību **šajā krājumā**.

(42) Mašīnīte izrādījās nozagta **pirms diviem mēnešiem kādā Latgales mežniecībā**.

(43) Pirmie signāli atskanēja **drīz**.

Situanti starp teikuma priekšmetu un izteicēju vērojami šādos teikumos:

(44) .. mēs **Latvijā visu laiku** tikai raudam [..]

(45) .. visas sievas **pēc tāda paziņojuma** skrien uz „Skapi”.

I. Freimane (2014, 53) atzīst, ka situantu teorijā sintaksē galvenā loma ir semantikai. Piem., reālā pakārtojumā ir svarīga kā pārvaldītāja verba, tā arī tam piesaistītā nominālā komponenta semantika un vārdkopu izveides iespējas – situanti paliek ārpus vārdkopām. Dažādas locījumu – arī prepozicionālu locījumu – formas situantu funkcijā it kā zaudē savu formālo lokāmību, un tad sāk prevalēt leksiskā semantika. Lai precīzāk varētu nošķirt situantus no vārda sakaru nosacītiem paplašinātājiem un sīkāk varētu analizēt aktuālā dalījuma izmaiņas teikumos ar mainītu adverbiālas nozīmes paplašinātāja vietu, ir nepieciešami plašāki datos balstīti pētījumi par tipiskajiem adverbiālas nozīmes paplašinātājiem.

Secinājumi

Par determinanta traktējumu sintaksē ir dažādi viedokļi, tāpat joprojām trūkst kritēriju situanta un vārda sakaru noteikta adverbiālas nozīmes paplašinātāja nošķiršanā: kā liecina rakstā aplūkots materiāls, paplašinātāja novietojums bez sīkākas verba valences analīzes nav pietiekams kritērijs. Aktuāls ir

arī jautājums, vai teikuma informācijas struktūras analīzē vispār ir lietderīgi nošķirt situantus no vārda sakaru nosacītiem adverbiālas (vietas vai laika) nozīmes paplašinātājiem.

Svarīgas ir turpmākas diskusijas par determinatīvā sakara veida nepieciešamību latviešu sintaksē, jo, skaidrojot determinanta jēdzienu starptautiski, nākas saskarties ar terminoloģiskām un interpretācijas grūtībām. Tomēr latviešu valodas teikuma analīzē šāda sintaktiskā sakara nošķiršana šķiet pavisam dabiska, un varbūt tieši tādēļ Intas Freimanes piedāvāto pieeju teikuma sintaktisko sakaru analīzē līdz šim neviens nav kardināli mainījis.

Determinatīva ārpusshēmas paplašinātāja tipiskā vieta – teikuma sākums – un spēja attiekties uz teikuma gramatisko centru vai visu pārējo teikumu ļauj determinatīva sakara paplašinātāju uzlūkot par tipisku nemarķētu tēmu, kas latviešu valodā ir sastopama ļoti plaši un daudzveidīgi. Determinanti un situanti bieži piesaista konkrēto teikuma struktūras shēmu noteiktai saziņas situācijai, dod iespēju dalīt teikumu tēmā un rēmā, turklāt šo paplašinātāju iesaistīšanās teikumā nereti ietekmē arī teikuma priekšmeta un izteicēja novietojumu, savukārt, ja ārpusshēmas paplašinātājs novietots rēmā, parasti teikumam pievienojas noteiktas papildnozīmes.

Avots

Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss, 2013. Pieejams: www.korpuss.lv.

Literatūra

1. Ceplīte, Brigita. 1971. Kontekstuālā noteiktība. *Vārda semantika*. Ceplītis, Laimdots (red.). Rīga: Zinātne, 147–215.
2. Freimane, Inta. 1965. Vienpersonas darbības vārdi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar nominatīvu un datīvu. *LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. 1 (210), 51–60.
3. Freimane, Inta. 1984. Determinantu (situantu) problēma. *LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. 7, 55–66.
4. Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: Latvijas Valsts universitāte.
5. Freimane, Inta. 2013. Arturs Ozols latviešu valodas sintaksē. *Res latvienses*. II. *Arturs Ozols (1912–1964). In honorem*. Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas raksti. Kalnača, Andra, Lāms, Ojārs (sast. un red.) Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 17–34.
6. Freimane, Inta. 2014. Valoda semantiski funkcionālā aspektā. *Valoda: nozīme un forma*. 5. *Opozīcijas sintaksē un semantikā*. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 33–61.
7. Holvūts, Aksels. 2012. *Vispārīgās sintakses pamati*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.

8. Holvoet, Axel. 2015. Non-canonical subjects in Latvian: An obliqueness approach. *Contemporary Approaches to Baltic Linguistics*. Arkadiev, Petr; Holvoet, Axel; Wiemer, Björn (eds). Berlin, New York: Mouton De Gruyter, 299–324.
9. Kārklīņš, Jūlijs. 1968. Datīva semantisko un strukturālo funkciju problemātika vienkāršā teikumā. *Latviešu leksikas attīstība. Zinātniskie raksti*. Rīga: Zinātne, 267–297.
10. Lokmane, Ilze. 2002. Datīvs latviešu valodas sintaktiskajā sistēmā. *Linguistica Lettica*. 10. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 151–161.
11. Lokmane, Ilze. 2013. Vienkārša teikuma formālā (strukturālā) organizācija. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 710–766.
12. Lokmane, Ilze, Valkovska Baiba. 2013. Vienkārša teikuma komunikatīvā struktūra. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 774–800.
13. Matthews, Peter H. 2007. *Concise Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
14. Shvedova, Natalija. 2005. *Russkij jazyk: Izbrannye raboty*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
15. Ozols, Arturs. 1967. Vārds datīvā kā teikuma loceklis. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 147–206.
16. Ozols, Arturs. 1993. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. 2., labots izdevums. Rīga: Zvaigzne.
17. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
18. Valkovska, Baiba. 2016. *Vārdu secības komunikatīvais aspekts mūsdienu latviešu valodā*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte.

Summary

The article deals with dative marked adjuncts (also so called dative quasi-subject) and temporal and locative adjuncts (adverbial modifying entire sentence) focusing on word order in the sentence. This so called determinative relation in contemporary Latvian syntax has been introduced by Inta Freimane.

Dative marked adjuncts and temporal and locative adjuncts are free modifiers, modifying entire clause, they can be involved in sentences with different structural schemes and traditionally are placed at the beginning of the sentence. Consequently, these adjuncts usually correspond to unmarked theme in the information structure of a sentence. It has also been discussed the information structure of the sentences having dative marked adjuncts and temporal and locative adjunct in non-initial position.

Japāņu valodas nominalizēšanas partikula *no* (の) un tās atbilstes latviešu valodā

Japanese nominalizing particle no (の) and its correspondences in Latvian

Lauma Šime

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Āzijas studiju nodaļa

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: lauma.sime@gmail.com

Japāņu valodas partikula *no* ir daudzfunkcionāla – tai ir gan komunikatīvas, gan gramatiskas funkcijas. Viena no tām ir nominalizēšanas jeb substantivēšanas funkcija. Japāņu valodā nominalizēšanu lieto vairākos nolūkos, un nominalizēt var gan morfoloģijas, gan sintakses līmenī. Nominalizēšanai sintakses līmenī – ar partikulu *no* – var būt gan gramatiska, gan pragmatiska motivācija, kā arī nominalizēšana valodas līdzekļu taupīšanas nolūkā. Partikulas pragmatiskajām funkcijām tiek pievērsta īpaša uzmanība. Šajā rakstā tiek šķirtas 9 pragmatiskas funkcijas, kuru noteikšana bieži ir problemātiska un iespējama, tikai aplūkojot izteikumu kontekstā. Nominalizēšanas partikula *no* tiek aplūkota arī salīdzinājumā ar tās konkurējošo nominalizētāju *koto* – tiek aprakstīti pragmatiskie faktori, kas nosaka viena vai otra nominalizēšanas līdzekļa izvēli un to lietojuma implikācijas. Partikulai katrā no aplūkotajām funkcijām tiek meklēta atbilstme latviešu valodā, un atbilstes likumsakarība saskatāma galvenokārt partikulas lietojuma formālajā aspektā. Partikulai pragmatiskajās funkcijās visbiežāk latviešu valodas atbilstmju nav.

Atslēgvārdi: japāņu valoda; partikula; nominalizēšana; substantivēšana; funkcijas; pragmatika; pieklājība.

Japāņu valodā nominalizēšana jeb substantivēšana ir ļoti bieži sastopama, un tā ir iespējama gan morfoloģijas līmenī, gan sintakses līmenī. Substantivēšana ir konversijas paveids, kurā notiek dažādu vārdšķiru vārdu vai vārdformu pāreja lietvārdos. Vārds, kas konversijas ceļā kļuvis par lietvārdu, ir substantivējums (Skujiņa 2007, 380). Tādējādi substantivējums teikumā funkcionē kā lietvārds.

Morfoloģijas līmenī nominalizēt iespējams īpašības vārdus un darbības vārdus, to saknēm pievienojot nominalizēšanas sufiksus. Japāņu valodā ir divu

veidu īpašības vārdi – t. s. *i-īpašības vārdi* un *na-īpašības vārdi*, kur „i” un „na” apzīmē to galotņu skanējumu. *I-īpašības vārdus* sauc arī par lokāmajiem īpašības vārdiem (Backhouse 2004, 50), bet *na-īpašības vārdus* sauc arī par īpašības lietvārdiem, jo to gramatiskais lietojums vairumā konstrukciju ir tāds pats kā lietvārdiem. Nominalizējot šo īpašības vārdu galotnes aizvieto ar sufiksu *-sa* (Kaiser, Ichikawa 2013, 33).

hajai (速い *hayai*, ātrs) → *hajasa* (速さ *hayasa*, ātrums)

Visbiežāk šādi nominalizē lokāmos īpašības vārdus, tomēr ir iespējams nominalizēt arī dažus īpašības lietvārdus. Ar sufiksu *-mi* nominalizē tikai lokāmos īpašības vārdus, turklāt šī sufiksa lietojums var norādīt uz pārnestu nozīmi. Nedaudzus lokāmos īpašības vārdus, kuru semantika saistīta ar attālumu, laiku un skaitu, iespējams nominalizēt arī ar sufiksu *-ku* (Kaiser, Ichikawa 2013, 34).

cujoi (強い *tsuyoi*, spēcīgs) → *cujomi* (強み *tsuyomi*, spēks)

čikai (近い *chikai*, tuvs) → *čikaku* (近く *chikaku*, tuvums)

Darbības vārdu nominalizēšana morfoloģijas līmenī iespējama ar sufiksiem *-kata* un *-jō*, bet šie nominalizētāji maina vārda semantiku (Kaiser, Ichikawa 2013, 36):

taberu (食べる *taberu*, ēst) → *tabekata* (食べ方 *tabekata*, veids, kā ēst)

yorokobu (喜ぶ *yorokobu*, priecāties) → *yorokobijō* (喜びよう *yorokobiyō*, veids, kā parāda prieku/priekša izrādīšana)

Ja *-jō* nominalizējums teikumā atrodas konstrukcijā, kur nominalizējums ir subjekts, bet aiz šī subjekta ir eksistenciālais darbības vārds „būt” nolieguma formā (*-jō ga nai*), tad nominalizētajam darbības vārdam tiek piešķirta nozīme „nav veida, kā izdarīt ..”. Tātad, kā redzams, morfoloģiskā līmeņa nominalizēšana japāņu valodā var būt gan gramatiski motivēta (piem., lai nominalizēto īpašības vārdu teikumā varētu lietot kā teikuma priekšmetu), gan semantiskas nianšes piešķiršanas nolūkā (Makino, Tsutsui 2006, 596).

Nominalizēšana sintakses līmenī japāņu valodā iespējama ar vairākiem valodas līdzekļiem, tomēr visbiežāk sastopamie ir partikula *no*.

Pirmkārt, šādai nominalizēšanai var būt gramatiska motivācija. Šādā nolūkā visbiežāk nominalizē darbības vārdus, ko tādējādi teikumā var lietot kā sintaktisko subjektu, sintaktisko objektu vai kādā citā sintaktiskā lomā, ko parasti var pildīt tikai lietvārdi. 1. piemērā substantivējums funkcionē kā subjekts un aiz tā atrodas subjekta rādītāja partikula *ga*.

- (1) 鳴いている の が 聞こえる¹
 dziedāt .PRS NO² SUBJ var_dzirdēt.PRS
 ‘var dzirdēt putnu dziedāšanu’ (Kaiser, Ichikawa 2013, 256)

Šajā piemērā nominalizēšanas partikulai latviešu valodā atbilst vārdariņšanas piedēklis *-šan-*, kas ir viena no visbiežāk sastopamajām atbilstmēm. Tomēr bieži, kad nominalizētais darbības vārds teikumā ir subjekts vai tēma (šīs funkcijas var arī pārklāties), partikulai atbilstmes nav, jo latviešu valodā teikuma sintaktisko subjektu un teikuma tēmu var izteikt arī ar citu vārdšķiru vārdiem (ar darbības vārdiem). Piem., 2. piemērā partikulai nav atbilstmes, jo japāņu valodā tēma (arī subjekts un objekts) var būt lietvārds vai lietvārda ekvivalents, tādēļ darbības vārds *satikt* ir nominalizēts, bet latviešu valodā tēma nav jāizsaka ar lietvārdu.

- (2) 妻 に 会った の は [...] 八 年 前
 sieva NI satikt.PST NO TOPIC [...] astoņi gadi iepriekš
 ‘sievu sastapu vairāk nekā pirms septiņiem gadiem’ (谷崎2002, 5; Taņi-dzaki 2006, 7)

Ja nominalizētais vārds ir predikāts teikuma daļā, tad var uzskatīt, ka nominalizēta tiek teikuma daļa, veidojot palīgteikumu, kurā virsteikums atrodas aiz nominalizējuma, kā 3. piemērā. Šādi nominalizēti palīgteikumi teikumā var funkcionēt gan kā sintaktiskais subjekts, gan objekts, attiecīgi veidojot subjekta vai objekta palīgteikumus.

- (3) 彼 が 滲む の を
 viņš NOM būt_redzamam_cauri.PRS NO ACC
 気に留めない
 nepievērst_uzmanību.PRS
 ‘nepievērs uzmanību tam, ka [citiem] tas ir skaidri saskatāms’ (村上 2009 (3), 10; Murakami 2012 (2), 8)

Otrkārt, nominalizēšana var būt pragmatiski motivēta. Nominalizēšana piešķir substantivētajai teikuma daļai arī nelielu nozīmes niānsi. Pēc konteksta var izšķirt šādas nozīmes: *fakts, ka (the fact that)*, *tas, ka (the act of)*, *tas, kurš (the one who)*, tādējādi uzsver informāciju, kas ir pēc substantivējuma (Martin 1988, 851). 4., 5. un 6. piemērā redzams, ka vienu un to pašu informāciju iespējams izteikt ar trim dažādām teikuma konstrukcijām – 4. piemērā nav izmantota nominalizēšana, bet 5. un 6. – ir.

¹ Japāņu valodas piemēri ņemti gan no daiļliteratūras un to tulkojumiem latviešu valodā, gan no japāņu valodas gramatikām (šajos gadījumos raksta autore tos tulkojusi latviešu valodā).

² Partikula *no* tiek glosēta ar tās izrunas atveidojumu latviešu valodā, jo partikulas nozīmes dažādos piemēros atšķiras, un bieži tai atbilstmes vispār nav.

- (4) リサさん は 日本 へ 行った。
 Lisa TOPIC Japāna uz doties.PST
 'Lisa devās uz Japānu.'
- (5) リサさん が 行った の は 日本 だ。
 Lisa NOM doties.PST NO TOPIC Japāna būt.COP.PRS
 'Tā [vieta], uz kurieni devās Lisa, ir Japāna.' (Iwasaki 2006, 251)
- (6) 日本 へ 行った の は リサさん だ。
 Japāna uz doties.PST NO TOPIC Lisa būt.COP.PRS
 'Tā, kas devās uz Japānu, ir Lisa.' (Iwasaki 2006, 251)

Latviešu valodā partikulai 5. un 6. piemērā atbilst norādāmie vietniekvārdi, un ar vārdu secības mainīšanu tiek uzsvērtā konkrēta informācija.

Partikula *no* var nominalizēt arī īpašības vārdus (gan lokāmos īpašības vārdus, gan īpašības lietvārdus, bet atšķirībā no nominalizēšanas morfoloģiskajā līmenī nominalizētāja partikula atrodas aiz galotnēm *-i* un *-na*). Šī partikulas funkcija vairāku valodnieku japāņu valodas gramatikās un pētījumos tiek dēvēta par nenoteiktā vietniekvārda funkciju (Kawashima 2010, 152; Makino, Tsutsui 2012, 315).

- (7) お刺身 は 新しい の が おいしい。
 sašimi TOPIC svaigs NO SUBJ garšīgs
 'Ja runa ir par sašimi, tad tie, kas ir svaigi, ir garšīgi.'
 'Ja runa ir par sašimi, tad svaigie ir garšīgi.' (Kawashima 1999, 152)

Ja partikula nominalizē īpašības vārdus, latviešu valodā visbiežāk tai atbilst vai nu norādāmais vietniekvārds, vai arī īpašības vārda noteiktā galotne, kā redzams 7. piemērā. Tā kā gramatiski motivētas nominalizēšanas teikumos partikulas *no* vietā var lietot arī lietvārdu, šādu gramatizēšanu var skaidrot arī ar valodas līdzekļu taupīšanas tendenci. Ja *no* aizvietotais vārds ir runātāju apziņā (piem., ir pieminēts tajā pašā sarunā iepriekš), tad otrreiz to lietot vairs nav nepieciešams un tā vietā lieto nominalizētāju partikulu.

Japāņu valodā partikulu *no* dēvē arī par teikuma beigu partikulu vai teikuma nominalizētāju partikulu (nevis tikai palīgteikuma, bet virsteikuma nominalizētāju) (Iwasaki 2013, 257). Šajā funkcijā partikula var atrasties pašās teikuma beigās vai arī pirms kopulas, kas atrodas teikuma beigās. Teikuma nominalizēšanas partikulai valodnieki izšķir vairākas komunikatīvas funkcijas, kuras visbiežāk ir problemātiski nošķirt vienu no otras, vai arī tās darbojas vienlaicīgi. Turklāt dažādu autoru darbos šo funkciju iedalījums atšķiras. Partikula šajās funkcijās var atrasties teikuma beigās aiz lokāmajiem īpašības vārdiem, īpašības lietvārdiem, darbības vārdiem un arī lietvārdiem. Zemāk redzamas dažādu vārdšķiru vārdu nominalizēšanas gramatiskās konstrukcijas, ja

nominalizējamais vārds ir nepagātnes apgalvojuma formā. Nominalizējot vārdu pagātnes formas un nepagātnes nolieguma formu (šīs formas norāda kopulas *da* attiecīgo formu lietojums), galotne *na* aiz lietvārdiem nav lietojama, jo tās vietu ieņem kopula:

1) darbības vārdi	話すの	‘tas, kurš runā’ / ‘fakts, ka (kāds) runā’/ ‘runāšana’ u. tml.
2) īpašības vārdi	高いの	‘tas, kas ir dārgs’ / ‘fakts, ka (kaut kas) ir dārgs’ u. tml.
3) īpašības lietvārdi	静か+なの	‘tas, kas ir kluss’ / ‘fakts, ka (kaut kas) ir kluss’ u. tml.
4) isti lietvārdi	先生+なの	‘fakts, ka (kāds) ir skolotājs’ / ‘tas, kurš ir skolotājs’ u. tml.
- (Makino, Tsutsui 2012, 318)

Viena no teikuma nominalizētājas partikulas funkcijām, par kuru autori visbiežāk ir vienisprātis, ir cēloņa un seku attieksmju norādīšanas funkcija (Kawashima 1999, 158; Makino, Tsutsui 2012, 322). Aiz partikulas šajā funkcijā seko kopula, bet partikula var sekot vārdu īsajām formām³.

- (8) それ   とも   ただ   仮説な   の   です   か。
 tas   viss   tikai   hipotēze   **NO**   būt.COP.PRS   Q
 ‘Tas viss ir tikai pieņēmums?’

(村上 2009 (4), 12; Murakami 2012 (2), 218)

8. piemērā partikulai ir cēloņa attieksmju funkcija, kas izriet no konteksta. Izteikuma autore prasa paskaidrojumus par gadu *1Q84* un vēlas dzirdēt pierādījumus, ka skaidrojums nav tikai pieņēmums, bet balstīts uz faktiem. Izteikuma autore nevēlas dzirdēt tikai atbildi *jā* vai *nē*. Šādam partikulas lietojumam visbiežāk atbildmes latviešu valodā nav, arī 8. piemērā partikulai atbildmes nav. Ja tomēr partikulai latviešu valodā ir atbilde, tad tā ir kāds cēloņa attieksmju norādīšanas saiklis, kā 9. piemērā – saiklis *jo*.

- (9) よくない   と   思った   の   です。
 nebūt_labi   ka   domāt.PST   **NO**   būt.COP.PRS
 ‘Jo domāju, ka [tas] nenāk par labu.’

(村上 2009 (3), 14; Murakami 2012 (2), 10)

Seiči Makino (牧野 成 – *Seiči Makino*) un Mičio Cucui (筒井 道雄 *Michio Tsutsui*) „Japāņu valodas gramatikā” (日本語基本文法辞典 *A Dictionary of Basic Japanese Grammar*) tiek nošķirta vēl viena teikuma beigu partikulas funkcija – emocionalitātes uzsvēršana. *No* norāda, ka izteikuma autors

³ Japāņu valodā ir vairāki pieklājības līmeņi. Sarunvalodā teikumi beidzas ar vārdu t. s. īsajām formām, bet pieklājīgai valodai ir citas darbības vārdu galotnes un kopulu formas.

runā emocionāli, it kā izteikuma saturs būtu vienlīdz nozīmīgs kā adresantam, tā adresātam. Šādi partikula var tikt lietota ar mērķi emocionāli iesaistīt sarunbiedru kādā pašam svarīgā tēmā un/vai radīt empātiju adresātā (Makino, Tsutsui 2012, 322). 10. piemērā teikuma beigās lietots partikulas *no* saisinājums *n* un pieklājīgā kopula *desu*. Šis partikulas lietojums uzskatāms par emocionālu, un to var saprast pēc konteksta – varonim aizrāda, ka tas tur rokā cigareti un grasās smēķēt, bet varonis atvainojas un skaidro, ka nemaz neesot grasījis smēķēt un rokas darbojas, pašam nezinot. Adresants vēlas radīt empātiju adresātā, vienlaikus dodot paskaidrojumu par radušos situāciju.

(10) 手 が 勝手に 動いてしまう ん です。
 roka SUBJ patvaļīgi kustēties.PRS N būt.COP.PRS
 ‘Rokas darbojas, man pašam to nezinot.’

(村上 2010 (4), 11; Murakami 2013, 7)

Cēloņa attieksmju norādīšana un emocionalitātes pastiprināšana tādējādi var funkcionēt vienlaikus, turklāt par pieklājīgāku tiek uzskatīts paskaidrojošs teikums, kas ir nominalizēts (Makino, Tsutsui 2012, 325).

Nominalizēti teikumi, kur aiz nominalizētāja partikulas *no* neseko kopula, ir raksturīgi sieviešu valodai. Teikuma nominalizētāja partikula *no* ir ieguvusi arī tādu pragmatisku funkciju kā hiperpieklājīgās sieviešu valodas (*hyper-polite female speech*) partikula. Šajā funkcijā partikula visbiežāk seko aiz kopulas un darbības vārdu garajām (t. s. pieklājīgajām) formām, kā 11. piemērā, tomēr sieviešu valodai raksturīgi arī teikumi, kuros kopula ir izlaista.

(11) これ が わたくし の 甥 です の。
 šis SUBJ es GEN brāļadēls būt.COP.PRS NO
 ‘Šis ir mans brāļadēls.’ (Iwasaki 2013, 327)

Partikulai šajā funkcijā atbilstmes latviešu valodā nav nekad.

Viena no nominalizēšanas partikulas pragmatiskajām funkcijām ir arī izteikuma autora attālināšana no izteikuma, kas mazina autora atbildību par teikto. Teikuma nominalizēšanu var lietot, lai mazinātu izteikuma autora vērtējumu par izteikuma saturu. Kā minēts iepriekš, nominalizēšana norāda uz to, ka izteikuma saturs ir fakts, kas ir vispārpieņemts un visiem zināms, tādējādi objektīvāks. Šī funkcija ir cieši saistīta un bieži vien pārklājas ar pieklājības funkciju – nominalizēti teikumi ir pieklājīgāki ne tikai sieviešu valodā (Iwasaki 2013, 257).

(12) ゆみさん は 結婚している ん だ。
 Jumi TOPIC būt_precētam.PRS N būt.COP.PRS
 ‘Jumi ir precējusies.’ (Iwasaki 2013, 257)

12. piemērā izteikuma autors nominalizē teikumu, tādējādi nevērtē izteikuma saturu, tikai norāda uz faktu, kas nav no paša atkarīgs.

Iepriekš minētas divas pretrunīgas pragmatiskas teikuma nominalizēšanas partikulas funkcijas – emocionāla uzsvara funkcija un autora attālināšana no izteikuma satura (Makino, Tsutsui 2012, 322). Lai skaidrotu vienas partikulas divas pretējās nozīmes, līdzīgas parādības var meklēt citās valodās. Piem., latviešu valodā partikulas *jā* un *nē* ir ar pretēju nozīmi, tomēr tām ir arī kopīgas funkcijas – apstiprinājums, konkrētizējums u. c. (Zilgalve 2014, 162–163). Šajā gadījumā japāņu valodas partikulai ir gan tuvas, gan pretējas funkcijas, un tās var nošķirt tikai pēc konteksta.

Partikulu *no* lieto teikuma beigās, arī lai vājinātu izteikuma toni (*imparts a softer tone*), ko sauc par vājinājuma funkciju (Chino 2001, 71). Partikulu šajā funkcijā izrunā ar kritošo intonāciju. Šis lietojums tiek uzskatīts par sievišķīgu un tiek asociēts ar sieviešu valodu. Vīrieši aiz partikulas šajā funkcijā pievieno tai kopulu *da* (sarunvalodas forma) vai *desu* (pieklājīgā forma), turklāt nereti vīrieši lieto arī saīsinātās formas *nda* vai *ndesu*. Arī vājinājuma funkcija saistīta ar iepriekš aplūkoto partikulas funkciju – izteikuma personīguma mazināšanu un autora attālināšanu no izteikuma satura. Eimija Ōta (太田エイミー Amy Ohta) papildus šajā rakstā jau aplūkotajām pragmatiskajām funkcijām izšķir arī lūguma vai pavēles vājinājuma funkciju (Ohta 1991, 217). 13. piemērā sarunbiedrenes ir tikko iepazīnušās, un izteikuma autore vēlas pieklājīgi pateikt, ka vēlas, lai adresāts kaut ko par sevi pastāsta. Partikula padara izteikumu pieklājīgāku un izteikuma autoru mazāk uzstājīgu.

- (13) あなた の こと を 知っておきたい の。
 tu NO lieta ACC vēlēties_uzzināt.PRS NO
 ‘Gribētu zināt kaut ko [vairāk] par jums.’ (村上 2009 (1), 318; Murakami 2012 (1), 215)

Partikulu *no* vājinājuma funkcijā bieži lieto arī pavēles teikuma beigās, padarot pavēli pieklājīgāku, mazinot pavēles izteicēja un saņēmēja atbildību un prasīgumu (*imposition*), kā arī, izsakot kritiku, padara to mazāk uzstājīgu un personīgu (Ohta 1991, 217; Katsuki-Pestemer 2003, 235).

- (14) 風邪 だ から おとなしく 寝ている の。
 saaukstēšanās būt.COP.PRS tāpēc mierīgi gulēt.PRS NO
 ‘Esi saaukstējies, tāpēc guli mierīgi!’ (Kawashima 1999, 155)

Visbiežāk partikulai vājinājuma funkcijā atbildmes latviešu valodā nav – arī 14. piemērā –, tomēr vājinājuma nozīmi varētu izteikt ar krītošu intonāciju.

Visbeidzot, nominalizēšanas partikulu lieto teikuma beigās, arī lai parādītu sarunbiedram sapratni par sarunas tēmu (par sarunbiedra iepriekš teikto). Arī šeit partikulu izrunā ar krītošu intonāciju (Kaiser 2013, 485).

- (15) そんな 高い の。
 tik dārgs NO
 ‘Tik dārgs!’ (Kaiser, Ichikawa 2013, 485)

Visbiežāk partikulai arī šajā funkcijā atbilstes latviešu valodā nav. Arī šo partikulas funkciju var nošķirt no citām teikuma beigu partikulas *no* funkcijām pēc konteksta – situācijās, kad izteikuma autors vēlas izrādīt empātiju par sarunbiedra teikto.

Teikuma substantivēšana, teikuma beigās lietojot partikulu *no*, ir bieža parādība japāņu valodā. Senko K. Meinarde (泉子・K・メイナード *Senko K. Maynard*) pētījumos konstatējusi, ka gan ikdienas dialogos, gan rakstītā valodā japāņi lieto teikuma beigu nominalizēšanas partikulu *no* vairāk nekā 25% teikumu. S. Meinarde šīs konstrukcijas sauc par nominalizētiem teikumiem (*nominalised sentences*), un to īpatsvars ir daudz lielāks nekā, piem., angļu valodā, tādēļ, tulkojot teikumus vai nominalizētas teikuma daļas angļu valodā, tulkotājs tās atveido kā verbālas, nevis nominālas frāzes (Maynard 2002, 245). Kā redzams iepriekšējos piemēros, arī tulkojot substantivējumus latviešu valodā, tulkotāji izvēlas lietot darbības vārdus, nevis no darbības vārdiem darinātus lietvārdus, bet visbiežāk atbilstes latviešu valodā partikulai tās pragmatiskajās funkcijās nav.

Japāņu valodā ir arī nominalizētājs *koto* (こと *koto*, lieta), kuru gramatiski lieto tāpat kā partikulu *no*. Atšķirība starp *no* un *koto* lietojumu ir šāda: ar *no* substantivē notikumus, kas ir „vienreizēji, tūlītēji, konkrēti vai uzreiz aptverami” (*single, immediate, concrete, or directly perceivable*), bet ar *koto* – tādus, kas ir „abstrakti, ikdienišķi vai attāli” (*abstract, habitual, or remote*) (Martin 1988, 841). Proti, *no* veic specifisku substantivēšanu, bet *koto* – vispārēju.

(16) 花子さんが ピアノ を 弾く の を 聞いた。
Hanako SUBJ klavieres ACC spēlēt.PRS **NO** ACC dzirdēt.PST
'Dzirdēju Hanako spēlētjam klavieres.'

(17) 花子さんが ピアノ を 弾く こと を 聞いた。
Hanako SUBJ klavieres ACC spēlēt.PRS **KOTO** ACC dzirdēt.PST
'Dzirdēju, ka Hanako spēlē klavieres.'

Atšķirība starp *no* un *koto* pragmatiskajām funkcijām tiek skaidrota arī šādi – *no* nominalizē notikumus, ar ko runātājs ir personīgi saistīts, izjūt empātiju pret izteikto saturu, bet *koto* lietojums norāda uz attālinātu, nepersonīgu pieredzi (Makino 2003, 148).

Tā kā *koto* japāņu valodā ir arī patstāvīgs lietvārds ar nozīmi 'lieta', bet, kā iepriekš minēts, *no* kā nominalizētājs pielīdzināms arī vietniekvārdam, no tā izriet vēl viena atšķirība nominalizētāju lietojumā – *no* lieto, ja reference ir adresāta apziņā, bet *koto* – ja nav (Makino 2003, 143).

(18) そんな の / こと は ぼく が やる。
šāds **NO/KOTO** TOPIC es SUBJ darīt.PRS
'Es nodarbojos ar šo/šādām lietām.' (Makino 2003, 143)

No japāņu valodas pieklājības teorijas izriet arī tas, ka *koto* lietojums tādējādi ir pieklājīgāks – ir nepieklājīgi likt noprast, ka izteikuma autors domā, ka zina, kas ir adresāta apziņa, ja starp sarunbiedriem ir sociāla distance. Ja sarunbiedri ir tuvās sociālās attiecībās, tad *koto* lietojums var likties pārāk atturīgs un auksts, it kā izteikuma autors vēlētos sevi no temata nošķirt (Makino 2003, 152).

Galvenie secinājumi, ko var izdarīt par nominalizēšanas partikulas formālo lietojumu un tās atbilstēm latviešu valodā, ir šādi:

- 1) ja nominalizēts tiek darbības vārds, visbiežāk *no* (un *koto*) latviešu valodā atbilst vārddarināšanas izskaņa *-šana* (atbilsme ir šāda gandrīz vienmēr, ja pēc nominalizējuma ir darbības vārdi, kas apzīmē cilvēka maņas, izjūtas), bet, ja nominalizējums lietots konstrukcijā pirms tēmas rādītājas partikulas *va*, visbiežāk latviešu valodā partikulai *no* vai lietvārdam *koto* atbilstes nav (nominalizējumam atbilst darbības vārds nenoteiksmē);
- 2) ja nominalizējums teikumā lietots kā objekts, visbiežāk latviešu valodā partikulai atbilst vietniekvārds, kas ievada palīgteikumu (nominalizējums latviešu valodas tekstā ir palīgteikumā);
- 3) ja nominalizēts īpašības vārds ar partikulu *no*, latviešu valodā tai visbiežāk atbilst īpašības vārda noteiktā galotne, retāk – norādāmais vietniekvārds.

Saisinājumi

ACC	akuzatīvs
COP	kopula
GEN	ģenitīvs
KOTO	nominalizētāja <i>koto</i> skanējuma atveide latviešu valodā
NO	nominalizētāja <i>no</i> skanējuma atveide latviešu valodā
NOM	nominatīvs
ŅI	partikulas <i>ņi</i> skanējuma atveide latviešu valodā
SUBJ	sintaktiskais subjekts
TOPIC	teikuma tēma
PRS	tagadne
PST	pagātne
Q	jautājuma partikula

Avoti

1. 村上春樹 Murakami, Haruki. 2009.1Q84. 4月 – 6月, 1. Tokyo: Shinchōsha Publishing.
2. 村上春樹 Murakami, Haruki. 2009.1Q84. 7月 – 9月, 3. Tokyo: Shinchōsha Publishing.

3. 村上春樹 Murakami, Haruki. 2010. *1Q84*. 7月 – 9月, 4. Tokyo: Shinchōsha Publishing.
4. 村上春樹 Murakami, Haruki. 2010. *1Q84*. 10月 – 12月, 5. Tokyo: Shinchōsha Publishing.
5. 谷崎 潤一郎 Tanizaki Junichirō. 2002. 痴人の愛 *Chijin no ai* (Muļķa mīlestība). 中央公論新社 Chūō kōron shinsha, e-book.
6. Murakami, Haruki. 2012. *1Q84. Pirmā grāmata*. (tulk. Beķere, Ingūna) Rīga: Zvaigzne ABC.
7. Murakami, Haruki. 2012. *1Q84. Otrā grāmata*. (tulk. Beķere, Ingūna) Rīga: Zvaigzne ABC.
8. Murakami, Haruki. 2013. *1Q84. Trešā grāmata*. (tulk. Beķere, Ingūna) Rīga: Zvaigzne ABC.
9. Таңидзакі, Дзјунічірō. 2006. *Naomi*. (tulk. Ilze Paegle) Rīga: Atēna.

Literatūra

1. Backhouse, Anthony. 2004. Inflected and Uninflected Adjectives in Japanese. *Adjective Classes: A Cross-Linguistic Typology*. Oxford: Oxford University Press, 50–66.
2. Chino, Naoko. 2011. *All about Particles*. Tokyo: Kodansha International.
3. Horie, Kaoru. 2008. The grammaticalization of nominalizers in Japanese and Korean: A contrastive study. *Rethinking Grammaticalization: New Perspectives*. Lopez-Cruso, Maria Jose, Seoane, Elena (eds). Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing, 169–187.
4. Iwasaki, Shoichi. 2013. *Japanese*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
5. Kaiser, Stefan & Ichikawa, Yasuko & Kobayashi, Noriko & Yamamoto, Hilofumi. 2013. *Japanese: A Comprehensive Grammar*. Oxon: Routledge.
6. Katsuki-Pestemer, Noriko. 2003. *Japanese Postpositions. Theory and Practice*. München: Lincom.
7. Kawashima, Sue. 2010. *A Dictionary of Japanese Particles*. Tokyo: Kodansha International.
8. Lokmane, Lauma. 2015. *Japāņu valodas partikulas NO semantika un tās izteikšana latviešu valodā*. Maģistra darbs. Rīga: LU.
9. Makino, Reiko. 2003. Pragmatic Analysis of Japanese Koto and No: With and without a Complement Clause. *U. Penn Working Papers in Linguistics*. 8.1, 143–156. Pieejams: <http://repository.upenn.edu/pwpl/vol8/iss1/12>.
10. Makino, Seiichi, Tsutsui, Michio. 2006. *A Dictionary of Intermediate Japanese Grammar*. Tokyo: The Japan Times.
11. Makino, Seiichi, Tsutsui, Michio. 2012. *A Dictionary of Basic Japanese Grammar*. Tokyo: The Japan Times.
12. Martin, Samuel E. 1988. *A Reference Grammar of Japanese*. Tokyo: Tuttle Company.
13. Maynard, Senko. 2002. Linguistic Emotivity: Centrality of Place, the Topic-Comment Dynamic, and an Ideology of ‘Pathos’ in Japanese Discourse.

- Pragmatics and Beyond. New Series. 97.* Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
14. Snyder Ohta, Amy. 1991. Evidentiality and Politeness in Japanese. *Issues in Applied Linguistics*. California: University of California.
  15. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
  16. Zilgalve, Evelīna. 2014. *Ja un jā, ne un nē funkcijas. Valoda: Nozīme un forma 5. Opozīcijas sintaksē un semantikā*. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 157–171.

Summary

The Japanese particle *no* is multifunctional – it has both communicative and grammatical functions. One of its functions is nominalization. Nominalization in Japanese is used for many reasons and it can be done on both morphological and syntactic levels. The motivation of nominalization on the syntactic level, using the particle *no*, can be grammatical, pragmatic and because of the linguistic economy principle. Special attention in the article is paid to the pragmatic functions of the particle – eight pragmatic functions are described. However, it is often problematic, if possible at all, to separate these pragmatic functions. Furthermore, it is possible only by examining the context. The nominalization particle *no* is also compared to another widely used nominalization tool – *koto*. Regarding the comparison of *no* and *koto*, the pragmatic differences and implications of both means of nominalization is described. Finally, the most common correspondences in Latvian of each of the functions is determined. It is concluded that regularities between the correspondences and the formal aspect of nominalization particle can be seen. There are no correspondences in Latvian for the most of the pragmatic functions of the particle.

Intas Freimanis devums latviešu valodas kultūras kā zinātnes nozares attīstībā¹

Inta Freimanis's contribution to the development of Latvian culture of language as a branch of science

Inta Urbanoviča

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: inta.urbanovica@lu.lv

Valodas kultūra ir viena no tām valodniecības nozarēm, kurā habilitētā filoloģijas doktore profesore Inta Freimane aktīvi darbojusies kopš 20. gs. 70. gadiem, un viņu pamatoti var uzskatīt par šīs zinātnes nozares izveidotāju latviešu valodniecībā. Šī raksta mērķis ir aplūkot galvenos virzienus, kuros I. Freimane ir darbojusies valodas kultūras jomā, kā arī konspektīvi aprakstīt nozīmīgākos valodas kultūras teorijas jautājumus, kas ir aplūkoti valodniecības zinātniskajos darbos. Šī mērķa sasniegšanai galvenokārt izmantota aprakstošā metode.

Savas pedagoģiskās darbības laikā I. Freimane ir izstrādājusi augstskolām paredzētu mācību kursu, kurā iekļauti galvenie valodas kultūras teorijas jautājumi, kā arī īpaša uzmanība pievērsta studentu patstāvīgajam darbam valodas prakses piemēru analizē un aprakstīšanā. Šī kursa pamatkonceptija tiek izmantota arī mūsdienās. I. Freimane ir izveidojusi valodas kultūras teorijas pamatu, izmantojot čehu funkcionālās lingvistikas idejas. Svarīgākās valodas kultūras kā zinātnes atziņas ir apkopotas monogrāfijā „Valodas kultūra teorētiskā skatījumā” (1993), par kuru I. Freimanei piešķirts habilitētā filoloģijas doktora grāds. Valodniece ir nostiprinājusi termina *valodas kultūra* izpratni latviešu valodniecībā, pievērsusies tādiem jautājumiem kā nacionālās valodas polifunkcionālums, literārās valodas izpratne, literārās normas teorija, paralēlismu teorija u. c. Ilgstoši analizējot dažādas valodas prakses problēmas, I. Freimane ir savākusi apjomīgu ekscerptu kartotēku, uz kuras pamata izstrādāta detalizēta valodas prakses materiālu analīzes sistēma, kas piedāvā vienotu pārskatu par biežāk sastopamajām atkāpēm no literārās valodas normām visos valodas līmeņos.

Atslēgvārdi: Inta Freimane; valodas kultūra; literārā valoda; atkāpes no literārās valodas normām.

---

¹ Raksta autore izsaka pateicību profesorei Intai Freimanei par sadarbību raksta tapšanā.

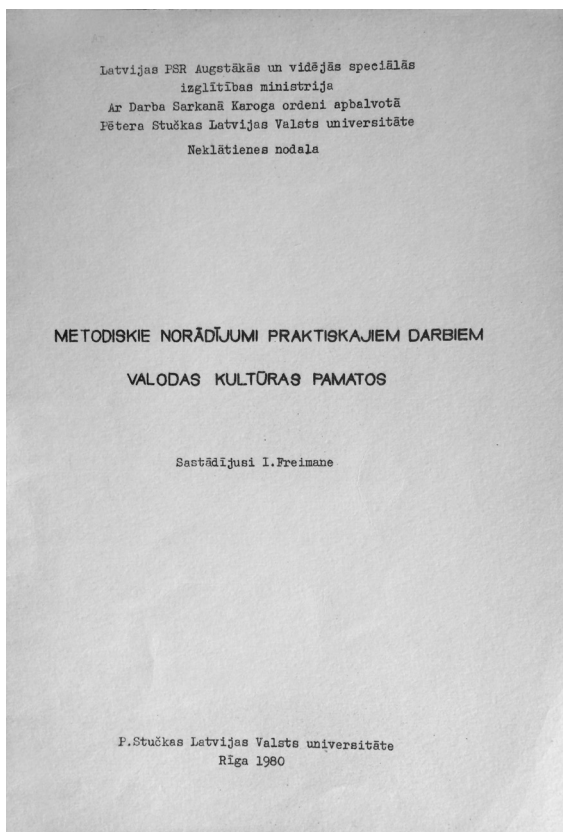
Habilitētā filoloģijas doktore LU emeritētā profesore Inta Freimane ir strādājusi vairākās valodniecības nozarēs un devusi vērtīgu ieguldījumu latviešu valodniecības attīstībā. Viens no nozīmīgākajiem zinātniskā darba virzieniem ir latviešu valodas kultūras teorijas un prakses jautājumi, un I. Freimani pamatoti var uzskatīt par valodas kultūras zinātnes izveidotāju latviešu valodniecībā. Strādājot pedagoģisko darbu Latvijas Universitātē, valodniece ir izstrādājusi vairākus teorētiskus un praktiskus kursus, kuros aplūkoti dažādi aktuāli valodas kultūras teorijas un prakses jautājumi. Svarīgākais no tiem ir kurss „Valodas kultūras pamati”, kas laika gaitā pārdēvēts par „Valodas kultūras teoriju”. Šis kurss nodereja par pamatu valodas kultūras teorijas izstrādei, kas apkopota monogrāfijā „Valodas kultūra teorētiskā skatījumā” (Freimane 1993). Šī monogrāfija ir uzskatāma par pirmo un pagaidām plašāko šāda veida pētījumu latviešu valodniecībā. Tajā ietvertie teorētiskie jautājumi par valodas kultūru aplūkoti sistēmiski, nodrošinot pamatu attiecīgās zinātnes nozares izpratnei un turpmākai attīstībai. I. Freimani var uzskatīt arī par konceptuālas valodas prakses materiālu analīzes sistēmas izstrādātāju valodas kultūras aspektā, jo valodniece ļoti detalizēti ir analizējusi visdažādākās atkāpes no normas visos līmeņos, izmantojot atbilstošas metodes, un sakārtojusi tās vienotā sistēmā, cenšoties neizlaist nevienu tipisku atkāpju gadījumu, kas zināms valodas praksē. Lai sasniegtu šo mērķi, vairāk nekā piecpadsmit gadu laikā autore kopā ar studentiem ekscerpējusi un analizējusi valodas prakses materiālus, kā arī aplūkojusi normatīvajos ieteikumos minētos tipiskos atkāpju gadījumus. Arī šī valodas prakses materiāla analīzes sistēma aprakstīta jau pieminētajā I. Freimanes monogrāfijā.

1. Darbs valodas kultūras jomā Latvijas Universitātē

I. Freimane sāka strādāt Latvijas Universitātē (toreiz Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitātē) 1967. gadā. Šajā laikā valodas kultūra kā atsevišķa zinātnes nozare Latvijā vēl nebija izveidojusies, tomēr daudzi svarīgi teorētiskie jautājumi, kas uzskatāmi par šīs nozares pamatu, bija iestrādāti un aplūkoti profesora Artura Ozola zinātniskajos darbos. 20. gs. 50.–60. gados A. Ozols pievērsās tādiem jautājumiem kā nacionālās valodas stratifikācija, valodas mutvārdu un rakstu forma, latviešu literārās valodas jēdziens, literārās valodas cilme un avoti, literārās valodas normas un to specifika u. c. (par to sk. Urbanoviča 2009, 147–148). Līdz ar 20. gs. 60. gadu otro pusi valodniecībā aktīva uzmanība tika pievērsta arī valodas prakses jautājumiem normatīvā aspektā, ko popularizēja ikgadējs rakstu krājums „Latviešu valodas kultūras jautājumi”. Šajā laikā pamazām radās nepieciešamie priekšnoteikumi valodas kultūras kā zinātnes izveidei un attīstībai.

1978. gadā universitātē tiek izveidots **kurss „Valodas kultūras pamati”**, kura docēšana uzticēta I. Freimanei (par to sk. Urbanoviča 2009, 148–151).

Kurss jau no paša sākuma tika veidots kā sistēmisks teorētisko jautājumu un prakses materiālu analīzes apkopojums, kurā liela uzmanība veltīta studentu patstāvīgām studijām un praktiskiem darbiem. I. Freimane norāda, ka kursa tapšanā viņa nav meklējusi paraugus nedz latviešu, nedz ārzemju tradīcijās, bet bijusi sava ceļa gājēja – kopā ar studentiem analizējusi dažādus valodas piemērus un pamazām izstrādājusi noteiktu valodas prakses faktu klasificēšanas un analīzes sistēmu. Jau pēc diviem gadiem – 1980. gadā – tika publicēta pirmā brošūra „Metodiskie norādījumi praktiskajiem darbiem valodas kultūras pamatos” (Freimane 1980), kurā aprakstīta kursa koncepcija un galvenie uzdevumi studentu praktiskajiem darbiem (sk. 1. attēlu)².

1. attēls. I. Freimanes sagatavotā brošūra „Metodiskie norādījumi praktiskajiem darbiem valodas kultūras pamatos” (1980).

² Visi rakstā izmantotie attēli ir raksta autore oriģinālas fotogrāfijas, kas fotografētas 25.02.2017.

Dažu gadu laikā šie norādījumi tika precizēti un izdoti atkārtoti ar nedaudz mainītu nosaukumu „Metodiskie norādījumi studentu patstāvīgajam darbam valodas kultūras pamatos” (Freimane 1985). Studentu patstāvīgajam darbam bija paredzētas vairākas darba formas (Freimane 1985, 3):

- 1) teorētiskās literatūras studijas un patstāvīga jautājumu gatavošana,
- 2) praktisku uzdevumu risināšana, izmantojot attiecīgus avotus,
- 3) valodas kļūdu analīze un attiecīgas kartotēkas izveide.

Kursā „Valodas kultūras pamati” bija noteikts lekciju skaits, kuru laikā studentus iepazīstināja ar aktuāliem valodas kultūras teorijas problēmjautājumiem, piem., valodas kultūras izpratni, literārās valodas³ un literārās normas teoriju, valodas variatīvuma un paralēlismu teoriju. Teorētisko jautājumu izstrādē pamatā bija izmantota Prāgas lingvistiskās skolas koncepcija, kas vērsta uz funkcionāli normatīvās valodniecības attīstību un bija aktuāla un populāra tā laika kontekstā (par to sk. Urbanoviča 2009, 145–146). Teorētiskos jautājumus studenti gatavoja, apgūstot lekciju kursu (pēc kursa programmas), kā arī patstāvīgi lasot ieteikto literatūru un pēc tās gatavojot norādītos tematus (sk. Freimane 1985, 3). Nozīmīgu kursa daļu veidoja **praktiskās nodarbības un studentu patstāvīgais darbs**. Semināru un praktisko nodarbību laikā tika analizēts plašs valodas prakses piemēru skaits, turklāt katrs neprecizitātes labojums bija jāpamato ar atsauci uz konkrētu normatīvo literatūru. Lai studentam būtu vieglāk izpildīt šīs prasības, metodisko norādījumu brošūrā tika ieskicēti svarīgākie temati un kontroles uzdevumi praktiskajiem darbiem, kurus papildināja atsauces uz konkrētu valodniecisko literatūru (sk. Freimane 1985, 4–12). Tāpat kursā bija paredzēti vairāki patstāvīgi sagatavojami semināri, kuru temati, kā arī izmantojamās literatūras saraksts bija atrodami brošūras otrajā nodaļā (sk. Freimane 1985, 13–19).

Kursa apguves laikā katrs students izstrādāja arī **individuālo darbu – kartotēku** –, kurā ekscerpēja dažādas valodas prakses nepilnības, centās tās labot un teorētiski pamatot labojuma nepieciešamību. Kartotēkas izstrādes prasības bija aprakstītas brošūras trešajā nodaļā (sk. Freimane 1985, 20–29). Kad kartotēka bija izstrādāta, tā tika iesniegta pārbaudei, un pēc tam students saņēma darbu otrreizējai apstrādei – bija jāizlabo un jāpapildina nepilnības. Dažkārt gadījās, ka studentam kartotēkas labošana bija vēl sarežģītāka un laikietilpīgāka nekā oriģināla izstrāde, jo I. Freimane ļoti rūpīgi pārbaudīja katru studenta ekscerpēto piemēru un stingri prasīja precīzi izskaidrot katru nepilnību. Šī pārbaudes forma ir saglabāta kursa pārbaudījumos līdz pat mūsdienām un tiek īstenota vairākās augstskolās, kurās docē valodas kultūras kursu.

Kopumā jāatzīst, ka „Valodas kultūras pamati” no studenta viedokļa bija informatīvi piesātināts un individuālām studijām bagāts, līdz ar to arī pietie-

³ Šajā rakstā izmantots I. Freimanes lietotais termins „literārā valoda” un netiek risināts jautājums par termina izpratni latviešu valodniecībā.

kami grūts un darbietilpīgs studiju kurss, tomēr tas stiprināja studentu zināšanas un palīdzēja sistematizēt to mācību vielu, kas tika apgūta citosursos saistībā ar mūsdienu literāro valodu. Lielākie nopelni šajā ziņā ir kursa docētājam I. Freimanei, kas izveidoja un uzturēja kursa programmu un aprakstītās prasības, kā arī skrupulozi vērtēja katra studenta sniegumu kursa kontekstā. Aprakstītās kursa prasības izstrādātas 20. gs. 70. gados, un tās tika pilnā mērā īstenotas līdz pat gadsimta beigām, kamēr vien šo kursu docēja I. Freimane.

Patī I. Freimane norāda, ka vienmēr ir ļoti nopietni un ar cieņu izturējušies pret studentu paveikto – ja students ir izpildījis viņam uzdotu darbu, tad pasniedzēja uzdevums ir to ļoti rūpīgi pārbaudīt un izteikt attiecīgi pamatotu vērtējumu. Un kaut arī studentu patstāvīgo darbu pārbaude bija ļoti grūts un dažkārt arī neauglīgs process, tomēr valodniece šo laiku atceras ar prieku – viņai ļoti patika darbs ar studentiem, kas bija ne tikai liels pašatdeves, bet arī iedvesmas un uzmundrinājuma avots.

2. Monogrāfija „Valodas kultūra teorētiskā skatījumā”

Laika gaitā krājās pieredze un izpratne par dažādiem valodas kultūras jautājumiem, turklāt arī savāktais valodas prakses materiāls pakāpeniski tika sakārtots noteiktā sistēmā un aprakstīts. 1993. gadā izdevniecība „Zvaigzne” publicēja I. Freimanes sagatavoto **mācību līdzekli** latviešu valodas specialitātes studentiem „**Valodas kultūra teorētiskā skatījumā**” (Freimane 1993) (sk. 2. attēlu).

Tā ir apjomīga 470 lappušu grāmata, kurā autore ir izstrādājusi valodas kultūras teorētiskos pamatus apkopojumā ar dažādiem valodas prakses materiāliem. Darbs sadalīts 4 galvenajās nodaļās, kuras katra ir sīki izstrādāta vairāku pakāpju apakšnodaļās, un kopumā darbam ir vairāk nekā 300 apakšnodaļu. Grāmatas beigās dots plašs citētās literatūras saraksts, kurā iekļauts ap 400 vienību. Mācību līdzeklis ir bagātināts ar plašu valodas prakses materiālu – piemēriem no grāmatām, televīzijas un radio pārraidēm, preses un normatīviem avotiem. Kopumā ekscerpēts apmēram 15 000 vienību (Freimane 1993, 440). Valodas prakses materiāla analizē izmantota noteikta metodoloģija: „Lingvistiskajā analizē ņemta vērā satura un formas vienība, par galveno uzskatot semantiku, nozīmi. Pētījumā izmantota galvenokārt lingvistiskā apraksta metode, kas kombinēta ar dažādiem elementiem un paņēmieniem no citām metodēm. Piem., ir konstatētas valodas vienību distributīvās īpašības, to segmentācijas un substitūcijas iespējas viena līmeņa ietvaros un integrālās attiecības starp dažādu līmeņu parādībām; literārās valodas un tās normas teorijā, it īpaši paralēlismu raksturošanā, izmantotas analogijas un opozīcijas; par leksiku, kontamināciju un līdzīgiem jautājumiem runājot, izmantoti komponentu analīzes elementi. [...] Izmantoti arī transformācijas elementi.” (Freimane 1993, 4)

2. attēls. Monogrāfija „Valodas kultūra teorētiskā skatījumā” (1993) uz I. Freimanes rakstāmgalda.

Monogrāfijā I. Freimane norāda, ka pirms viņas pētījuma latviešu valodniecībā nav zinātnisku darbu, kuros vienkopus būtu iztirzāti nozīmīgākie valodas kultūras teorijas un prakses jautājumi: „Latviešu valodniecībā pagaidām nav lielāku apkopojošu, sistēmisku pētījumu valodas kultūras teorijā; ir gan izvirzīti galvenie jēdzieni, piem., ir runāts par literārās normas kritērijiem un avotiem (J. Endzelīns, T. Porīte), par valodu kontaktiem un aizgūvumu normēšanu (A. Ahero, A. Blinkena), par valodu plānošanas jautājumiem (K. Karulis) un citiem teorijas jautājumiem. Turklāt izstrādāts ļoti daudz zinātniski pamatotu ieteikumu valodas praksē. Tie sakņojas tradīcijās, kas iedibinātas gadsimtu mijā, galvenokārt K. Mīlenbaha un J. Endzelīna darbos.”⁴ (Freimane 1993, 8–9)

Arī šoreiz valodniece nav meklējusi paraugus sava darba izstrādei – monogrāfija ir oriģināldarbs, kurā izveidota pilnīgi jauna valodas prakses materiālu analīzes sistēma, kas ir unikāla, un tāpēc tajā bijis grūti iekļaut citu valodnieku izstrādātās piemēru klasifikācijas. I. Freimane atceras, ka grāmata tapusi

⁴ Te un turpmāk citātos saglabāta oriģināla ortogrāfija, bet nav atstāti citātos lietotie oriģinālie izcēlumi un parinžu norādes.

apmēram 15 gadu laikā, un tās pamats ir kursā „Valodas kultūras pamati” izveidotā valodas prakses piemēru kartotēka (sk. 3. attēlu).

Mācību līdzekļa pirmā nodaļa „Valodas kultūra kā zinātnes nozare” veltīta vispārīgiem valodas kultūras jautājumiem, kuru pamatā ir valodas funkcionālā daba, proti, aprakstītas valodas funkcijas, valodas kultūra aplūkota valodas un runas šķīrumā, kā arī iztirzāta valodas kultūras nozīme indivīda un sabiedrības attīstības aspektā, raksturoti valodas kultūras līmeņi un valodas kultūras saistība ar citām zinātņu nozarēm. Grāmatas otrā nodaļa „Valodas kultūras teorijas pamatjautājumi” ietver tos būtiskos jautājumus, kas veido valodas kultūras kā zinātnes teorētisko pamatu. Šī nodaļa ir patiesi vērtīgs devums valodas kultūras attīstībā, jo ne tikai iezīmē galvenos valodas kultūras teorijas jautājumus, bet piedāvā sistēmisku zinātnes nozares koncepciju.

Trešā grāmatas nodaļa „Funkcionālas atkāpes no latviešu literārās valodas normām teorētiskā vērtējumā” veltīta valodas prakses jautājumiem, un uzmanība pievērsta galvenokārt dažādām atkāpēm no literārā standarta. Šī ir grāmatas plašākā nodaļa, kurā funkcionālas atkāpes skatītas noteiktā sistēmā un katram neprecizitāšu tipam dots gan bagātīgs piemēru klāsts, gan arī skaidrojums,

3. attēls. I. Freimanis izstrādātās kartotēkas sintakses daļa.

pamatojoties uz normatīvajiem ieteikumiem. Darba autore norāda, ka „galvenais mērķis ir parādīt iespējamās atkāpes no literārās valodas normām, veidojot noteiktu sistēmu, un sniegt ieteikumus” (Freimane 1993, 440). Grāmatas ceturtnā nodaļa „Valodas līdzekļu funkcionālā aprīte” ir ļoti īsa, tomēr tā iezīmē funkcionālās lingvistikas, līdz ar to arī valodas kultūras, specifiku valodas attīstībā un plānošanā.

Grāmatas ievadā I. Freimane (1993, 4) norāda, ka mācību līdzeklis paredzēts profesionāli sagatavotam lasītājam, kam ir zināmi valodniecības teorijas pamati visā mūsdienu latviešu literārās valodas sistēmā, un nav domāts izmantošanai praktiskos nolūkos kā valodas prakses rokasgrāmata. Tomēr laika gaitā grāmata ir ieguvusi plašu lietotāju loku: to izmanto akadēmiķi un jaunie zinātnieki, lai citētu kā autoritatīvu avotu; to izmanto studenti un viņu pasniedzēji, lai analizētu dažādas valodas kultūras aktualitātes; to izmanto skolās, īpaši vidusskolās, ja tiek aktualizēti normētās valodas jautājumi; to izmanto arī žurnālisti, ierēdņi un citu profesiju pārstāvji kā valodas prakses rokasgrāmatu. „Koncentrētā izteiksme, sīkā, zinātniski pamatotā klasifikācija padara šo darbu par vērtīgu lasāmvielu filologiem un pamatu turpmākam – praktiskam un teorētiskam – darbam valodas kultūrā, bet bagātīgais fakto vākums un pamatotās rekomendācijas ļauj to izmantot arī par rokasgrāmatu valodas praksē.” (Lokmane 2003, 163)

1993. gadā par šo monogrāfiju I. Freimanei piešķirts habilitētā filoloģijas doktora grāds. Mūsdienās grāmata ir bibliogrāfisks retums, kas ir atrodams tikai lielākajās bibliotēkās, tāpēc ļoti vērtīgi, ka grāmatas materiāls ir pieejams elektroniski, proti, Valsts valodas komisijas mājaslapā ir publicētas nozīmīgākās I. Freimanes grāmatas nodaļas (sk. <http://www.vvk.lv/?sadala=154>). Autorei vairākkārt piedāvāja sagatavot otro grāmatas izdevumu, tomēr I. Freimane uzskatījusi, ka darbs ir padarīts un otrais izdevums būtu jāveido jau pilnīgi citāds, atbilstošs mūsdienu valodas attīstības tendencēm, tāpēc tam būtu jābūt jau pavisam citam pētījumam ar citu pieeju un citiem piemēriem.

3. Valodas kultūras teorijas konceptuālais pamats

Balstoties uz A. Ozola iestrādēm un idejām, I. Freimane ir izveidojusi valodas kultūras kā zinātnes teorētisko pamatojumu latviešu valodniecībā. Kā jau iepriekš tika minēts, tās pamatā ir čehu lingvistiskās skolas idejas, kas izstrādātas 20. gs. pirmajā pusē un laika gaitā kļuvušas populāras daļā Eiropas, kā arī krievu valodniecībā. Ņemot vērā tā laika kontekstu un nostādnes latviešu valodniecībā, valodas kultūra kā zinātnes nozare bija aktuāla nepieciešamība, lai pilnīgotu, stiprinātu un uzturētu normētu nacionālās valodas paveidu – literāro valodu. Sākotnēji normētais valodas paveids bija paredzēts valodas rakstu formai, tomēr ar laiku tas tika lietots, lai nodrošinātu ne tikai

rakstveida, bet arī mutvārdu saziņu publiskajā sfērā – zinātnē, publicistikā, lietišķajā vidē u. tml. Tas rosināja dažādu teorētisku jautājumu aktualizēšanu, piem., par minētā valodas paveida nozīmi valodas un sabiedrības attīstībā, par paveida robežām un normu izstrādes principiem. Šos un citus jautājumus I. Freimane aktualizējusi un sakārtojusi vienotā sistēmiskā kopumā, kas mūsdienās veido valodas kultūras kā zinātnes nozares pamatu.

Līdz ar I. Freimanes darbu valodas kultūras jomā latviešu valodniecībā ir stabilizējies **termina valodas kultūra** izpratne. Pirmo reizi šis termins izvērtēti ir skaidrots „Latvijas Padomju enciklopēdijā”, kurā akcentēts, ka terminam ir divas nozīmes – pirmkārt, tā ir prasme izmantot valodas izteiksmes līdzekļus atbilstoši valodas situācijai, un, otrkārt, tā ir teorētiska un praktiska valodniecības nozare, kas pētī literārās valodas normalizācijas problēmas, valodas līdzekļu funkcionēšanas likumsakarības atbilstoši saziņas vajadzībām (sk. Jērāns 1987, 252). Šī šķirkļa izstrādē un apspriešanās piedalījies arī I. Freimane. Vēlāk savā monogrāfijā „Valodas kultūra teorētiskā skatījumā” I. Freimane (1993, 5) papildina termina **valodas kultūra** definīciju: „Valodas kultūras izpratne ir divējāda. Pirmkārt, parasti ar valodas kultūru tiek saprasta kopta valoda, resp., literārās valodas normu zināšanas un prasme tās izmantot gan mutvārdos, gan rakstveidā; tās ir izrunas, vārdu lietojuma, gramatikas un citas likumības. Turklāt valodas kultūra tiek saistīta arī ar prasmī izmantot izteiksmīgus valodas līdzekļus dažādos saziņas apstākļos atbilstoši valodas lietotāju mērķiem un izteikuma saturam. [...] Otrkārt, valodas kultūra ir arī zinātnes nozare, kur tiek pētītas attiecīgās zināšanas un prasmes.” Tai pašā monogrāfijā I. Freimane (1993, 15) vēl izcēlusi: „Tieši uz valodas meistarības līmeni būtu attiecināma valodas kultūras pamatizpratne, proti: valodas kultūra ir valodas līdzekļu optimāls lietojums kādā noteiktā runas situācijā.” Līdzīga izpratne turpmāk ir iestrādāta arī „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” (sk. Skujiņa 2007, 419), kā arī atrodama akadēmiskajā terminu datubāzē *AkadTerm* (<http://termini.lza.lv/term.php>).

Savā valodas kultūras koncepcijā I. Freimane izmantojusi **funkcionālu pieeju valodai**, turpinot A. Ozola iestrādāto pieeju valodas izpētē un valodas materiāla aprakstīšanā. I. Freimane (1993, 6) norāda: „Valoda funkcionē sabiedrībā un ir līdzeklis sociālu mērķu sasniegšanai. Valodas kultūras teorija nav iedomājama bez valodas funkcionāla raksturojuma – tieši valodai funkcionējot, rodas praktiski un teorētiski uzdevumi valodas kultūrā.” Teorētiskā aspektā uzmanība pievērsta galvenajām valodas funkcijām individuālās un sociālās organizēšanas sfērā, valodas funkcionālās izpētes aspektiem, valodas kultūras izpratnei valodas un runas šķīrumā, valodas kultūras lomai indivīda un sabiedrības attīstībā, valodas līdzekļu funkcionālajai aprītei un citiem jautājumiem. Praktiskā aspektā funkcionālu pieeju I. Freimane strikti ievērojusi

valodas prakses materiālu analizē, jo „atkāpes no literārā standarta ir konstatējamas, tikai pētījot valodu funkcionāli” (Freimane 1993, 141).

Līdz ar funkcionālu pieeju viens no svarīgākajiem jautājumiem, ko teorētiskā aspektā aktualizējusi un aprakstījusi I. Freimane, ir **nacionālās valodas polifunkcionālums**. Viņas koncepcijā valodas kultūras jēdziens tiek paplašināts un attiecināts ne tikai uz literāro valodu, bet gan uz visu valodu kopumā. Īstenā valodas kultūra ir prasme apzināties konkrēto komunikatīvo situāciju un izvēlēties tai atbilstošus izteiksmes līdzekļus, lai veicinātu konsituatīvi precīzu komunikāciju, līdz ar to nacionālajā valodā nevar aprobežoties vien ar literārās valodas zināšanām, bet ir jāapzinās tās dažādās eksistences formas. Un tomēr nacionālās valodas stratifikācijā mūsdienās nozīmīgāko lomu ieņem tieši **literārā valoda**, jo tā pamatā reprezentē nacionālo valodu gan runas, gan rakstu formā (Freimane 1993, 28), un tai ir raksturīgs vispārējs prestižs. I. Freimane jautājumu par literāro valodu ir aplūkojusi samērā plaši, pievēršoties gan literārās valodas izpratnei, gan tās polifunkcionālumam, gan galvenajām attīstības tendencēm. I. Freimane (1993, 31) skaidri un precīzi akcentējusi literārās valodas nozīmi nacionālās valodas kontekstā: „Literārā valoda ir plašas sabiedrības saziņas līdzeklis ar īpašiem uzdevumiem: tā ir valdības aktu, zinātnes, publicistikas un kultūras valoda. Literārajai valodai ir īpaši sociāli uzdevumi: tā vieno nāciju, palīdz saglabāt nacionālo pašapziņu. Literārajā valodā tiek nostiprinātas un uzkrātas tautas kultūras vērtības un tradīcijas, vārda meistarību manojums.”

I. Freimane ir aktualizējusi arī valodas kodificēšanas jautājumus un izstrādājusi **literārās normas teoriju**. 20. gs. otrajā pusē jautājumu par literāro normu teorētiskā aspektā latviešu valodniecībā skatījuši dažādi autori (sk., piem., Ozols 1967; Ceplītis 1978; Druvieta 1982; Bušs 1987), un tas liecina par jautājuma aktualitāti attiecīgajā laika posmā. I. Freimane (1993, 39) uzskata, ka literārā norma ir valodas kultūras centrālais jautājums, tāpēc tai ir pievērsusies plašāk. I. Freimane ir izmantojusi gan čehu, gan krievu, gan igauņu valodnieku atziņas un uz to pamata analizējusi jautājumus par valodas normu tipoloģiju, normas sakariem ar valodas sistēmu un ūzusu, normas dinamiskumu, literārās normas izpratni un kodifikāciju, kā arī izstrādājusi literārās normas principu hierarhisko sistēmu. Izstrādātā teorija ir diezgan vērienīgs teorētisko atziņu kopums, un iedziļināšanās tajā ir laikietilpīga un prasa zināmu zinātnisku briedumu, tomēr aizvien tā ir rosinošs avots diskusijām un jauniem pētījumiem dažādās jomās un no dažādiem skatupunktiem.

Valodas kultūras teorijas attīstībā nozīmīgs ir arī I. Freimanes viedoklis par paralēli funkcionējošu valodas līdzekļu nozīmi valodas attīstībā. I. Freimane ir izstrādājusi **paralēlismu teoriju**, kurā tādas paralēlismu apakšsistēmas kā varianti, sinonīmi, paronīmi, homonīmi savā starpā atrodas noteiktās attieksmēs. „Par paralēlismiem ir saukti tie valodas līdzekļi visos līmeņos, kurus iespējams lietot paralēli, resp., kuru lietojumā iespējama izvēle: parasti

valodas vienību realizācijā tiek izmantots viens no paralēlismiem. Izvēle var būt brīvāka vai kategoriskāka atkarībā no paralēlisma tipa un izteikuma veida. Veiksmīga paralēlismu izvēle un funkcionēšana ir literārās valodas un literārās normas attīstības pamatnosacījums. [...] Paralēlismu lietojums ir ļoti svarīga valodas kultūras problēma. Prasme veiksmīgi izvēlēties paralēlismus attiecināma kā uz valodas meistarības izkopšanu (piem., iederīgu leksisko sinonīmu lietošana noteiktā valodas situācijā), tā arī uz pareizumu: kāds no paralēlismiem var būt pieļaujams (literārie vārdformu varianti) vai nevēlams (nevēlama varianta lietošana normatīvā varianta vietā, neprecīza paronīma lietošana, homogrāfu jaukšana izrunā u. tml.)” (Freimane 1993, 82–83) Paralēlismi skatīti konsekventā sistēmā, tā radot vienotu kopainu par paralēlismu sistēmismu gan no formālā, gan arī no semantiskā viedokļa.

Saistībā ar paralēlismu teoriju minams arī **valodas līdzekļu funkcionālās aprites jautājums**, ko I. Freimane (1993, 434) ir ieskicējusi. „Visi valodas līdzekļi pastāvīgi mainās un attīstās. Ir trīs galvenās valodas līdzekļu attīstības fāzes: 1) valodas līdzekļu tapšana – vārddarīšana, konstrukciju veidošana un aizgūšana; 2) funkcionēšana – valodas līdzekļu izmantošana un 3) relatīvi pasīvs valodas līdzekļu krājums, resursi. Resursi savukārt var tikt izmantoti valodas līdzekļu tapšanā, parasti gan jaunā kvalitātē. Tā veidojas valodas līdzekļu funkcionālā aprīte.” Šāda valodas līdzekļu aprīte palīdz nodrošināt valodas polifunkcionālumu, tāpēc valodas prakses speciālistu uzdevums ir apzināt un regulēt valodas līdzekļu vietu aktuālajā lietojumā, kā arī nodrošināt ilgtspējīgu valodas attīstību. Valodas paralēlisms ir tas valodas kultūras teorijas jautājums, ko I. Freimane turpinājusi risināt arī citos savos pētījumos (sk., piem., Freimane 1999, 2014, 2017).

4. Valodas prakses materiālu sistēmiskā analīze

Darbojoties valodas kultūras jomā, I. Freimane kopā ar studentiem ilgstoši veidojusi kartotēku, kurā analizētas dažādas valodas prakses nepilnības. Kā jau iepriekš tika minēts, liela daļa šo piemēru apkopoti monogrāfijā „Valodas kultūra teorētiskā skatījumā”, kurā tie sakārtoti noteiktā sistēmā un analizēti pēc vienotiem principiem. Marta Rudzīte (1994, 54) raksta par I. Freimanes darbu: „Patiesībā jāapbrīno autore izstrādātā analīzes sistēma un izvērtētā valodas materiāla daudzums. Te nu I. Freimane apliecinājusi savas zināšanas visos mūsdienu latviešu literārās valodas līmeņos.” Pati I. Freimane uzskatījusi, ka izveidot tik apjomīgu un detalizētu valodas faktu klasifikāciju un analīzi viņai ir izdevies tikai tāpēc, ka pedagoģiskās darbības laikā bija jāsaprot un jādocē daudzi dažādi kursi, kas saistāmi ar visu valodas līmeņu izpēti. I. Freimane ir docējusi baltu filoloģijas studentiem tādus kursus kā mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse, valodas kultūras pamati, valodas kultūras teorija, latviešu

interpunkcija, kā arī speciālkursus par verbu valenci, skaņu vārdiem, aktuāliem vienkārša teikuma sintakses jautājumiem un leksikogrāfiju, savukārt citu specialitāšu studentiem sagatavoti tādi kursi kā fonētika, ortoepija, grafētika, ortogrāfija, morfoloģija (Lokmane 2003, 161–162; Bankavs, Jansone 2010, 135).

Valodas prakses materiāla aprakstā I. Freimane izmantojusi gan tradicionālās apraksta metodes, gan arī tam laikam ne tik populārus paņēmienus kā transformācija, substitūcija u. c. „Izmantoti galvenie lingvistiskās analīzes postulāti: materiāls analizēts valodas sistēmas un struktūras, sintagmātisko un paradigmatisko attieksmju, statiskā un dinamiskā, sinhroniskā un nepieciešamības robežās arī diahroniskā aspektā.” (Freimane 1993, 3)

Piemēru analīze liecina, ka **atkāpes no literārās valodas normas** jebkurā valodas līmenī var būt: 1) **formālas**, ja valodas praksē netiek izmantots literārās valodas kodificētais variants, 2) **semantiskas**, ja valodas līdzeklis denotatīvi neatbilst konsituācijai, 3) **stilstiskas**, ja valodas līdzeklis konotatīvi neiederas konsituācijā. I. Freimane norāda, ka svarīgākais ir semantiskais aspekts, un semantikas loma valodas sistēmā pieaug virzienā no zemākā uz augstāko valodas līmeni (Freimane 1993, 141). Pēc dažādu atkāpju analīzes I. Freimane secina, ka galvenie atkāpju tipi latviešu valodas sistēmā ir: 1) kāda vajadzīga, nepieciešama **valodas līdzekļa trūkums vai nepilnība**, 2) **valodas līdzekļu pārdaudzums** vai lieki valodas līdzekļi kādā valodas vienībā un 3) **valodas līdzekļu nemotivēta sajaukšana**, savstarpēji nomaināmi valodas līdzekļi (Freimane 1993, 142). Vislabāk šo trīs atkāpju tipu analīze ir vērojama monogrāfijas „Valodas kultūra teorētiskā skatījumā” vārddarināšanas un leksikas nepilnību apskatā (sk. Freimane 1993, 151–197).

Valodas prakses materiāli pamatā dalīti divās lielās grupās: 1) **ar funkcionālām atkāpēm saistīti iekšējās attīstības procesi** un 2) **ar funkcionālām atkāpēm saistīti aizgūti valodas līdzekļi**. Pirmajā grupā ietvertas un analizētas tās atkāpes no latviešu literārās valodas normas, kas ir izveidojušas valodas iekšējās attīstības ietekmē, proti, atkāpes no ortoepijas, gramatikas un stilistikas normām. **Ortoepijas** jautājumi ir ieskicēti nedaudz, tomēr tie ir sistēmiski pārskatāmi. Samērā plaši ir aprakstīta **vārddarināšana** valodas praksē, pievēršoties ne tikai atkāpēm dažādu valodas vienību darināšanā, bet arī darinājumu stilistikajam lietojumam konsituācijas ietekmē. Turpretī **leksikas** nepilnības I. Freimane (1993, 193) analizējusi ļoti īsi, norādot, ka latviešu valodas leksika ir pamatīgi pētīta citos darbos un inventarizēta vispārīga tipa vārdnīcās. Vienīgā leksikas grupa, kam autore pievērš uzmanību valodas kultūras aspektā, ir termini (sk. Freimane 1993, 296–303). Ļoti plaši aplūkotas dažādas gramatiskas atkāpes no literārās valodas normas, šķirot **formveidošanas** nepilnības no **sintakses** vienību izveides nepilnībām, kaut arī piemēru analīze liecina, ka šie jautājumi ne vienmēr ir diferencējami, jo formveidošana lielā mērā pilnvērtīgi īstenojas tieši sintaktiskajās konstrukcijās. Atsevišķi

valodas kultūras aspektā ir aplūkoti stilistiski izmantotie valodas līdzekļi, un šajā apakšnodaļā īpaši vērtīga ir dažādu pārspilējumu analīze.

Otrajā pamatgrupā analizēti **aizgūtie valodas līdzekļi**, un dots to vērtējums no valodas kultūras viedokļa. I. Freimane ir pievērsusies gan aizgūvumu pielāgošanas, gan lietošanas jautājumiem. Liela uzmanība veltīta **kalku** aprakstam, koncentrējot uzmanību uz valodā nevēlamu kalku analīzi un aizstāšanas iespējām. Analizējamo piemēru lielais skaits liecina par šīs problēmas aktualitāti pagājušā gadsimta otrajā pusē. I. Freimanes piedāvātā kalku klasifikācija ir ļoti plaša un detalizēta, un tajā ir diezgan grūti orientēties, īpaši tajos gadījumos, ja nepieciešams atrast skaidrojumu par kādu konkrētu, iespējams, valodā ļoti bieži lietotu nevēlamo kalku, tomēr tajā pašā laikā tas ir vērtīgs materiāls, kurā lasītājs var meklēt atbildes uz dažādiem valodas prakses jautājumiem, kā arī gūt rosinājumu līdzīgu problēmu aktualizēšanai.

Secinājumi

Pateicoties I. Freimanes ilgstošajam pētnieciskajam un pedagoģiskajam darbam, latviešu valodniecībā var runāt par valodas kultūru kā zinātņi, kam ir savs teorētiskais, metodoloģiskais un arī praktiskais pamats, turklāt tā ir nostiprināta arī pedagoģiskajā praksē. Valodas kultūras zinātnes galvenie teorētiskie jautājumi ir sistēmiski sakārtoti un zinātniski pamatoti aplūkoti monogrāfijā „Valodas kultūra teorētiskā skatījumā”, iezīmējot dažādus virzienus turpmākajiem pētījumiem un diskusijām. Izveidota arī ļoti detalizēta valodas prakses materiālu sistēmiskā analīze. Tā var noderēt kā ierosmes avots ļoti dažādiem pētījumiem, jo ietver visu valodas līmeņu vienības.

Kopš I. Freimanes monogrāfijas publicēšanas ir pagājis gandrīz ceturtdaļgadsimta, un no mūsdienu viedokļa daudzi tur aplūkoti jautājumi ir ieguvuši citu kvalitāti, tāpat arī daudzi analizētie piemēri vairs nav aktuāli vai arī ir kļuvuši par stabilu literārās normas daļu, tomēr tas nemazina I. Freimanes devumu latviešu literārās valodas kopšanas laukā. Viņas darbus raksturo plašs un oriģināls, un tajā pašā laikā zinātniski pamatots skatījums, stingra sistēmiskā pieeja, kā arī savam laikam novatoriskas atziņas, kuras var attīstīt tālāk un par kurām var diskutēt arī mūsdienās.

Literatūra

1. Bankavs, Andrejs, Jansone, Ilga. 2010. *Valodniecība Latvijā: fakti un biogrāfijas*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
2. Bušs, Ojārs. 1987. Valodas norma un kodificētā norma. *Valodas aktualitātes 1986*. Rīga: Zinātne, 114–116.

3. Ceplītis, Laimdots. 1978. Latviešu valodas stāvoklis un attīstība mūsdienās. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 14. Rīga: Liesma, 16–27.
4. Druviete, Ina. 1982. Valodas normas jēdziena interpretācija. Latviešu *valodas kultūras jautājumi*. 18. Rīga: Avots, 12–22.
5. Freimane, Inta. 1980. *Metodiskie norādījumi praktiskajiem darbiem valodas kultūras pamatos*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte.
6. Freimane, Inta. 1985. *Metodiskie norādījumi studentu patstāvīgajam darbam valodas kultūras pamatos*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte.
7. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
8. Freimane, Inta. 1999. Rol' paralelizmov v oborote jazykovyh sredstv. *Leksika socialinēs raidos atspindys: Konferencijos pranešimai*. Kaunas: Technologija, 29–39.
9. Freimane, Inta. 2014. Valoda semantiski funkcionālā aspektā. *Valoda: nozīme un forma*. 5. *Opozīcijas sintaksē un semantikā*. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 33–61.
10. Freimane, Inta. 2017. Variatīvuma loma valodas līdzekļu aprītē. *Semantika. Sintakse. Valodas kultūra*. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
11. Jērāns, Pēteris (galv. red.). 1987. *Latvijas Padomju enciklopēdija*. 10₁. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija.
12. Lokmane, Ilze. 2003. Intai Freimanei – 70. *Baltu filoloģija*. XII (1). Rīga: Latvijas Universitāte, 161–163.
13. Ozols, Arturs. 1967. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne.
14. Rudzīte, Marta. 1994. Inta Freimane. Valodas kultūra teorētiskā skatījumā. Rīgā, „Zvaigzne”, 1993. 470 lpp. *Baltu filoloģija IV*. Rīga: Latvijas Universitāte, 50–55.
15. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
16. Urbanoviča, Inta. 2009. Valodas kultūra kā studiju priekšmets Latvijas Universitātē. *Filoloģijas un mākslas zinātnes Latvijas Universitātē 1919–2009. Procesī un personības*. Rīga: Latvijas Universitāte, 145–152.
17. <http://www.vvk.lv/?sadala=154>
18. <http://termini.lza.lv/term.php>

Summary

This paper focuses on the main lines of activity of Inta Freimane in the area of culture of language in Latvian linguistics. She works in this field for more than 40 years and it is reasonable to say that I. Freimane has created culture of language as a branch of science. First of all, I. Freimane has developed an academic course for high schools, which is included basic theoretical concept of culture of language and some questions about language practice analysis. These ideas are included into the monograph „Valodas kultūra teorētiskā skatījumā” published in 1993. I. Freimane has developed a conceptual framework of culture of language that has been created on the basis of Czech functional linguistics ideas, and she has classified materials of language practice in structured system.

Ne un nē sintaktisko un semantisko funkciju sastatījums

Juxtaposition of syntactic and semantic functions of ne 'not' and nē 'no'

Evelīna Zilgalve

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4A, Rīga, LV-1050

Latviešu valodas aģentūra
Lāčplēša iela 35–5, Rīga, LV-1011
E-pasts: evelina.zilgalve@lu.lv

Rakstā apskatīts nolieguma partikulu *ne* un *nē* funkciju sastatījums no sintaktiskā un semantiskā viedokļa. Latviešu valodā *ne* un *nē* ir nolieguma partikulas, kuru kopīgā semantiskā funkcija ir nolieguma izteikšana. Saskaņā ar valodas normām ar *ne* tiek aizstāts iepriekš nosaukts darbības vārds noliegumā, piem., *Jānis atnāca, bet Kārlis ne[atnāca]*. Valodas praksē līdzīgos gadījumos bieži gan sastopams *nē*, proti, *Jānis atnāca, bet Kārlis nē*, kas šādā funkcijā no valodas normas viedokļa uzskatīts par nevēlamu. Autore uzskata, ka ir daudzi gadījumi, kad pieļaujama divējāda teksta interpretācija, līdz ar to arī iespējams lietot gan *ne*, gan *nē*:

- 1) izteikumos aiz jautājuma teikuma;
- 2) izteikumos, kuros *ne* vai *nē* seko aiz pretstata saikļa *bet* vai sakārtojuma saikļa *vai*;
- 3) izsacījumos un reducējumos.

Tiek skatīti piemēri, kad *ne* un *nē* lietojums atšķiras no to apraksta gramatikās un vārdnīcās, skaidrota atšķirīgā interpretācija un izdarīti secinājumi par nolieguma realizāciju valodas praksē.

Atslēgvārdi: noliegums; partikulas; disjunktija; reducējums; izsacījums; polaritāte.

Ievads

Rakstā apskatīts nolieguma partikulu *ne* un *nē* lietojuma sastatījums no sintaktiskā un semantiskā viedokļa. Partikulām *ne* un *nē* ir kopīga funkcija – nolieguma izteikšana –, taču latviešu gramatikā vienmēr tikušas uzsvērtas atšķirības to lietojumā.

Raksta mērķis ir sastātīt *ne* un *nē* sintaktiskās un semantiskās funkcijas, aplūkojot šo vārdu lietojumu praksē ārpus gramatikās un vārdnīcās fiksētajām nozīmēm. Lai sasniegtu raksta mērķi, tiek īstenoti vairāki uzdevumi:

- 1) aplūkotas partikulu *ne* un *nē* sintaktiskās funkcijas nolieguma teikumos, reducējumos un izsacījumos;
- 2) atbilstoši sintaktiskajām funkcijām analizēta arī partikulu *ne* un *nē* semantika, pievēršoties gan atšķirīgajām, gan kopīgajām semantiskajām funkcijām.

Raksta 1. nodaļā sniegts vispārīgs partikulu *ne* un *nē* nozīmju apskats latviešu valodas vārdnīcās, 2. nodaļa pievēršas *ne* un *nē* nolieguma teikumos, 3. nodaļā skatīti reducējumi un izsacījumi ar *ne* un *nē*.

Latviešu valodniecībā par noliegumu parasti runāts gramatikās, morfoloģiski raksturojot nolieguma partikulas *ne* un *nē* un pastiprinājuma partikulas *nebūt* un *neparko*, saikļus *ne*, *nevis*, *ne – ne*, *nedz – nedz*, *ne – nedz*, *ne tikai – bet arī*, *ne vien – bet arī*, *nevis – bet*, kā arī noliegtos vietniekvārdus *nekas*, *neviens* un dažus apstākļa vārdus – *necik*, *nekad*, *nemaz* (sk., piem., Ahero et al. 1959; Kalme 2001; Paegle 2003; Breņķe 2013). Dažādas latviešu valodas nolieguma konstrukcijas aplūkojis Alfrēds Jankevics rakstā *Nolieguma konstrukcijas*. Tajā apskatīts, kā noliegums izteikts ar tādiem saikļiem kā *ne*, *nevis*, *ne tikai – bet arī*, *ne – ne*, negācijas nolieguma konstrukcijas, kā arī ar partikulām *ne* un *nē* izteiktais noliegums (Jankevics 1967, 11–24).

Arī krājumos *Latviešu valodas kultūras jautājumi* atrodami raksti, kuros iztirzāts noliegums dažādos aspektos. Izaks Niselovičs (1973, 29–35) rakstā *Nolieguma un apgalvojuma pretstatījums no stila viedokļa* pievēršies tieši pretstata un apgalvojuma kā antitēzes un tēzes sadursmei. Viņa pētījumā aplūkots pretstata saiklis *bet*, tā savienojums ar partikulu *gan – bet gan*, kā arī kā pāru saikļu *ne – bet*, *nevis – bet* daļa. Maigone Beitiņa (1982, 146–151) rakstā *Ne vai nē?* apskata nolieguma konstrukcijas, kurās šķirams *ne* un *nē*.

Noliegumu bērnu valodā pētījusi Velta Rūķe–Draviņa (1972, 221–241). Rakstā *The Emergence of Affirmation and Negation in Child Language (Apstiprinājuma un nolieguma rašanās bērna valodā)* viņa aplūkojusi apstiprinājuma partikulas *jā*, nolieguma partikulas¹ *nē*, kā arī nolieguma partikulas *ne*, proti, vietniekvārdu un apstākļa vārdu ar priedēkli *ne-*, lietojumu bērnu valodā. Rakstā konstatēts nolieguma parādīšanās laiks bērnu valodā vispār un tā izpausmes atkarībā no dzimtās valodas.

Arī pēdējos gados noliegums un tā dažādie izteikšanas līdzekļi latviešu valodā saistījuši pētnieku interesi. Par novecojušu uzskatīto nolieguma partikulu *neba* analizējusi Nikole Naua (*Nicole Nau* 2010, 103–133) pētījumā *Contradiction, contrast, and cause: On the functions of the Latvian particle NEBA in Internet discussions (Pretruna, kontrasts un cēlonis: par latviešu valodas*

¹ V. Rūķe–Draviņa (1972, 223) rakstā tās uzskata par izsaukmes vārdiem.

partikulas *NEBA* funkcijām interneta diskusijās). Andra Kalnača (2014, 72–79) rakstā *Nolieguma un modalitātes attieksmes* analizējusi deontiskās, epistemiskās, arī evidenciālās modalitātes saikni ar noliegumu dažādās izteiksmēs.

Šis raksts veltīts *ne* un *nē* kopīgam apskatam no semantikas un sintakses viedokļa. Vairākām *ne* un *nē* funkcijām autore pievērsusies jau iepriekš rakstā *JA un JĀ, NE un NE funkcijas*, tāpēc šeit vairs neskata, piem., tādus savienojumus kā *ja ne un ja nē* (par to plašāk sk. Zilgalve 2014, 157–171). Tāpat arī netiek aplūkotas *nē* diskursa iezīmētāja funkcijas, kurām autore pievērsusies citos rakstos (sk. Zilgalve 2012, 315–322; 2013, 123–131; arī 2014, 157–171).

1. *Ne* un *nē* pamata nozīmes

Aplūkosim *ne* un *nē* skaidrojumu *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā*². Vārds *ne* tajā atrodams divos atsevišķos šķirķļos.

*ne*¹ saiklis.

1. Atkārtojumā „ne – ne”: saista vienlīdzīgus teikuma locekļus vienojuma attieksmē, vienlaikus norādot uz noliegumu. *Viņam nav ne brāļa, ne māsas.* // Saista salikta teikuma daļas vienojuma attieksmē, vienlaikus norādot uz noliegumu. *Ne tur var iejaukties, ne tur var ko palīdzēt.*
2. Savienojumos „ne vien – bet arī”, „ne tikai – bet arī”, „ne tikvien – bet arī”: saista divus vienlīdzīgus teikuma locekļus vienojuma attieksmē, norādot uz saistījuma iespējamību. *Ieradušies ne tikai radi, bet arī tuviekie kaimiņi.*
3. Saista divus vienlīdzīgus teikuma locekļus pretstatījuma attieksmē. *Tas bija pārpratums, ne apzināta rīcība.*
4. Savienojumā „ne – bet”: saista divus vienlīdzīgus teikuma locekļus pretstatījuma attieksmē, vienlaikus pastiprinot pretstatu. *Ne gausties, bet meklēt jaunas iespējas.*

*ne*² part.

1. Lieto, lai noliegtu kādu vārdu teikumā. *Ne visiem var uzticēties. Neteikt ne vārda.* // Lieto iepriekš minēta darbības vārda noliegtās formas vietā. *Šodien vēl lišot, bet rīt vairs ne. Nosauca daudzus, bet viņu ne.*
2. Savienojumā „vai ne”: lieto, lai piešķirtu jautājumam apstiprinājuma nokrāsu. „Tu to varēsi, vai ne?” „Iesim labāk rīt, vai ne?” (tezaurs.lv/mlvv)

---

² Zuicena, Ieva (red.). *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Pieejama: <http://www.tezaurs.lv/mlvv/>.

Tātad vārds *ne* var būt lietots gan saikļa, gan partikulas funkcijā. No sintakses, semantikas, diskursa analīzes un arī valodas kultūras viedokļa ļoti interesants ir *ne* lietojums partikulas funkcijā, taču, interesants ir arī saikļa *ne* lietojums, piem., sastatot to ar *neba* funkcijām.

nē part.

1. Lieto, lai noliegtu iepriekš izteikto pieņēmumu, noliedzot atbildētu uz jautājumu, priekšlikumu, protestētu pret ko. *Tur laikam nāk māte. Nē, tā tomēr nav viņa. „Tu esi ļoti noguris?” – „Nē, nemaz.”* // Lieto, lai apstiprinoši atbildētu uz jautājumu, kas izteikts ar noliegumu. *„Nenosali tādā aukstā vējā?” – „Nē, nenosalu.”* // Lieto, lai precizētu un pastiprinātu kādu pieņēmumu. *Viņa balsī skanēja nedrošība. Nē, tās bija pat bailes. Sasniegt šādu rezultātu! Nē, tas ir ko vērts!*
2. lietv. nozīmē. Noliecdoša atbilde (piem., uz priekšlikumu). *Nemāku pateikt nē.* (tezaurs.lv/mlvv).

Interesanti, ka *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā* sniegtas pat pretējas *nē* nozīmes: gan noliegums, gan apstiprinājums.

Krietni plašāki ir vārdu *ne* un *nē* šķirkļi *Latviešu literārās valodas vārdnīcā*. Tajā minēts arī *nē* nevēlamais lietojums – saikļa *ne* vietā:

nevēl. Lieto iepriekš minēta verba noliegtās formas vietā. Ne [2].

Vienam ieteicams sauloties, otrs turpretī nedrīkst; viens var peldēties, cits nē. (tezaurs.lv/llvv).

Lai gan jaunākajā latviešu valodas vārdnīcā šāds *ne* lietojums nav fiksēts, autores ekscerpētajos piemēros tas sastopams ļoti bieži. Par to turpmākajā raksta nodaļā, kur apskatīts *ne* un *nē* lietojums nolieguma teikumos un konstatēti gadījumi, kad pieļaujams atkāpties no valodas normas vai, precīzāk, ir pieļaujamas dažādas interpretācijas.

2. Nolieguma teikumi

Noliegums jeb negācija ir apgalvojums par predikatīvās pazīmes neesību (Skujiņa 2007, 255–256). Nolieguma teikumos izteikta doma, ka teikumā norādītie sakari starp pazīmi un pazīmes nesēju, darbību un tās subjektu nepastāv, predikatīvais sakars starp subjektu un tā pazīmi ir negatīvs (Ceplītis 1989, 249; Beitiņa 2009, 76):

Saule šodien nespīd.

Ne vienmēr visu var paspēt.

Jānis par to negribēja ne dzirdēt.

Nolieguma teikumos sastopams trejāds noliegums.

Pilnīgs noliegums – verbālais izteicējs, izteicēja verbālā sastāvdaļa vai galvenais loceklis ir noliegts, t. i., izteikts ar darbības vārdu, kam ir piedēklis *ne-*:

Šodien nelīst.

Es nesaprotu, ko tu saki.

Daļējs noliegums – noliegums neattiecas uz izteicēju, bet uz kādu citu teikuma loekli:

Ne vienmēr visu var paspēt.

Ne visi māk dziedāt.

Atkārtots noliegums – blakus noliegtam vietniekvārdam vai apstākļa vārdam tiek noliegts arī darbības vārds izteicējā vai izteicēja verbālajā sastāvdaļā, vai arī noliegts ir gan izteicējs, gan vēl kāds teikuma loceklis, pirms kura lietota partikula *ne*:

Neviens nav atnācis.

Ne gailis pakāļ nedziedās. (Beitiņa 2009, 76–78; Ceplītis 1989, 249–250)

Atkārtotais jeb divkārtšais noliegums raksturīgs tieši baltu un slāvu valodām atšķirībā no ģermāņu vai romāņu valodām. Citās valodās parasti šādos gadījumos tiek lietots noliegtais vietniekvārds, taču izteicējs ir apgalvojumā: sal. latv. *neviens nezina* un krievu *nikto ne znaet*, angl. *nobody knows*, franču *personne ne sait* u. c.

Nolieguma teikumos, kā redzams, tiek lietots vai nu nolieguma piedēklis *ne-* (**nelīst**, **nesaprotu**), vai arī nolieguma partikula *ne* (**ne vienmēr**, **ne visi**). Pilnīga nolieguma teikumos vai teikuma daļās partikula *ne* var aizstāt iepriekš nosauktu izteicēju (sk. Kalme 2001, 62; Breņķe 2013, 677). Kā raksta Maigone Beitiņa, „partikula *ne*, niansējot kādu vārdu vai aizstājot darbības vārdu, ciešāk iesaistās tekstā un var veikt pat teikuma locekļu funkciju – būt par partikulāru izteicēju” (Beitiņa 1982, 146; Ozols 1961, 269).

(1) *Piedod rokzvaigznēm, modeļiem ne[piedod].* (K)

(2) *Nav tik svarīgi, kuram tiek balva, kuram ne[tiiek].* (K)

Ar *ne* var aizstāt ne tikai kādu no iepriekš nosauktajiem izteicējiem tajā pašā izteikumā, bet arī kādu no izteicējiem iepriekšējā izteikumā.

(3) *Jautājums ir, vai, nosakot aizliegumu uzteikt darba līgumu grūtniecības dēļ, tiek nodrošināts, ka sievietē netiek atlaista grūtniecības dēļ. Realitāte rāda, ka ne[tiiek nodrošināts].* (K)

(4) *Tu centies darīt vislabāko, vispareizāko, bet nebeidz sev jautāt, vai tas tiešām bija vislabākais. Un vienmēr būs cilvēki, kas sacīs, ka ne[bija vislabākais].* (K)

Apgalvojuma un nolieguma pretstats veido semantisku kategoriju, ko sauc par polaritāti (Skujiņa 2007, 303; Matthews 2007, 307). Ilze Lokmane un Baiba Valkovska (2013, 788) raksta, ka „uz nolieguma un apgalvojuma pretstatu starp vienlīdzīgiem teikuma locekļiem var norādīt arī sakārtojuma saiklis *bet* kopā ar nolieguma partikulu *ne*, kas bieži lietota noliegtas saitiņas vietā, piem., [...] *tie ir mīksti, bet ne slapji; Attiecībās [vīrietis ir] romantisks, bet ne sentimentāls.* (K)” Jāpiebilst, ka partikula *ne* šādos gadījumos var tikt lietota ne tikai noliegtas saitiņas vietā, bet arī noliegta izteicēja vietā vispār, tādējādi liekot domāt, vai šeit runa ir par pretstatītiem vienlīdzīgiem teikuma locekļiem vai reizumis pat par salikta teikuma daļu:

- (5) *Ar cenām esot tā: tās aug gan tehnikai, gan minerālmēsliem, degvielai un elektrībai, bet [tās] ne[aug] gaudiem.* (K)
- (6) *Par labu šīs kaujas iznākums nostrādāja tikai Lietuvas neatkarībai, bet [tas] ne[nostrādāja] Latvijas [neatkarībai].* (K)

Gadījumos, kad *ne* būtu jālieto iepriekš nosauktā noliegta izteicēja vietā, partikulas *ne* vietā nereti sastopam *nē*, piem.:

- (7) *„Mēs, audzētāji, ievestās zemes no vietējām atšķiram, bet pilsētnieki gan nē,” spriež Vida.* (K)
- (8) *BrituPutni @BrituPutni: Melno erickiņu redzi? Es arī nē, bet kaut kur tur viņš ir!* (twitter.com)

Kā norādīts iepriekš, šis no valodas normas viedokļa ir nevēlams *nē* lietojums. Par to *Latviešu valodas kultūras jautājumos* raksta arī M. Beitiņa, norādot, ka „kļūmes nolieguma partikulu nošķiršanā visbiežāk rodas pilnīga nolieguma teikumos, ar kuriem, kā zināms, vai nu noliedz visu iepriekšējo teikumu (tad lieto *nē*), vai arī noliedz gramatiskā centra verbu (un tad lieto *ne*)” (Beitiņa 1982, 147). Piemēri (7) un (8) saskaņā ar valodas normām būtu jāraksta kā (7a) un (8a):

- (7a) *„Mēs, audzētāji, ievestās zemes no vietējām atšķiram, bet pilsētnieki gan ne[atšķir],” spriež Vida.*
- (8a) *BrituPutni @BrituPutni: Melno erickiņu redzi? Es arī ne[redzu], bet kaut kur tur viņš ir!*

Kā iepriekš norādīts, (7) un (8) ir nevēlama partikulas *nē* lietojuma piemēri, taču, pēc raksta autores domām, reizumis ir pieļaujama divējāda teikumu interpretācija, tāpēc ne vienmēr vajadzētu stingri noteikt *ne* un *nē* lietojuma robežas. Aplūkosim vēlreiz (8) piemēru:

- (8) *BrituPutni @BrituPutni: Melno erickiņu redzi? Es arī nē, bet kaut kur tur viņš ir!* (twitter.com)

Jautājums *Melno erickiņu redzi?* uzdots bez jautājuma partikulas *vai*. Pilna jautājuma struktūra rādīta piemērā (8b):

(8b) *BrituPutni @BrituPutni: Vai melno erickiņu redzi? Es arī nē, bet kaut kur tur viņš ir!*

Uz vispārējo jautājumu ir iespējams atbildēt ar *jā* vai *nē*. Tātad uz jautājumu *Vai melno erickiņu redzi?* uzrunātie var atbildēt *Jā, [redzu]* vai *Nē, [neredzu]*. Lai gan runātājs pats uzdod jautājumu un atbild, faktiski šis ir dialogs – runātājs ir drošs, ka no adresāta (tvitera lasītāja) saņems noliedzošu atbildi, tāpēc viņam piekrit. Varam uzskatīt, ka ir reducēta vesela replika. Pilna dialoga struktūru būtu šāda:

A: Vai melno erickiņu redzi?

[B: Nē, neredzu.]

A: Es arī nē, [neredzu,] bet kaut kur tur viņš ir!

Tātad šajā gadījumā ar *Es arī nē* adresants pievienojas adresāta iepriekš izteiktajam pilnīgajam noliegumam, proti, noliedzošai atbildei uz jautājumu. Raksta autore skatījumā (8) piemērā vienlīdz labi lietojams gan *ne* kā izteiciņa, gan *nē* kā visa iepriekšējā izteikuma noliegums.

No valodas normas viedokļa aplamā lietojumā bieži redzams *nē* aiz sakārtojuma saikļa *vai*. Arī šādam lietojumam ir saistība ar polaritāti – pretstatītu apgalvojumu un noliegumu. Salīdzināsim (9) un (10) piemēru.

(9) *Bērnū vest pavadiņā – jā vai nē* (delfi.lv)

(10) *Kamēr gudrojām, vai šo zvejojot ārā vai nē, kapteinis bija klāt kā saukts.* (K)

Piemērs (9) ir disjunktīvs jautājuma izteikums, uz kuru nav iespējams atbildēt ar *jā* vai *nē*, jo atbildē jānorāda kaut kas no minētā (sk. Lokmane, Valkovska 2013, 779–780). Proti, jāatbild: *vest* vai *nevest*. (9) piemērs ir virsraksts, un to varam uzlūkot kā jautājuma teikumu, kuram tiek dotas divas iespējamās atbildes:

Vai bērnu vest pavadiņā?

Jā./Nē.

Virsraksts norāda, ka turpmākais teksts palīdzēs rast atbildi uz jautājumu *Vai bērnu vest pavadiņā?*, tātad *nē* lietojums kā atbilde uz jautājumu šajā izteikumā ir adekvāts. Apgalvojums un noliegums ir pretpoli, tātad arī darbības vārds apgalvojumā un darbības vārds noliegumā. Pēc šāda – pretpolu – parauga *nē* lietots arī (10) piemērā. Partikula *ne* aiz sakārtojuma saikļa *vai* aizstāj izteiciņu noliegumā, tātad šeit pēc valodas normas prasībām būtu lietojams *ne*, kā redzams (10a):

(10a) *Kamēr gudrojām, vai šo zvejojot ārā vai ne[zvejojot], kapteinis bija klāt kā saukts.*

Tomēr piemērs (10) ir jaukts salikts teikums ar papildinātāja palīg-teikumu, kuru ievada pakārtojuma saiklis *vai*. Pakārtojuma saiklis *vai* un sakārtojuma saiklis *vai* ir gramatiskie homonīmi – lai gan to gramatiskās funkcijas ir dažādas, izruna un rakstība neatšķiras. Mutvārdu tekstā palīgteikumu *vai šo zvejojot ārā vai ne* var interpretēt arī kā jautājuma teikumu, ko ievada jautājuma partikula *vai*, kurā lietots jautājuma iezīmētājs *vai ne*, proti, *Vai šo zvejojot ārā, vai ne?*, tādējādi radot pārpratumus, proti, liekot domāt, ka runātājs tikai gaida adresāta apstiprinājumu, piekrišanu, tas ir, piedāvā tikai vienu – *zvejot* –, nevis min divas opcijas *zvejot vai [ne] zvejot* (par jautājuma iezīmētājiem sk. Lokmane, Valkovska 2013, 779; Breņķe 2013, 677; Zilgalve 2014, 166–168). Līdz ar to raksta autore uzskata, ka (10) piemērā pieļaujams gan *ne*, gan – it sevišķi mutvārdu tekstā – arī *nē* lietojums, uzsverot disjunktijas saistības starp izteicējiem.

Līdzīga saistība starp izteicējiem jāmeklē arī (7) piemērā. Šeit lietots pretstata saiklis *bet*, tādējādi norādot, ka gramatiskajam centram *Mēs atšķiram* tiek pretstatīts gramatiskais centrs *pilsētnieki neatšķir*. Šajā gadījumā uz apgalvojuma un nolieguma pretstatu norāda saiklis *bet* tāpat kā (10) piemērā – saiklis *vai*. Jāņem gan vērā, ka šāda interpretācija iespējama vienīgi tad, ja darītāji ir atšķirīgi, bet darbība – viena (sal. (5), (6) piem., kur *ne* aizstāt ar *nē* nav iespējams).

Šajā nodaļā aplūkoti izteikumi, kuros *ne* aizstāj iepriekš nosauktu izteicēju, kā arī gadījumi, kad *nē* saskaņā ar valodas normas prasībām ir aplami lietots *ne* vietā. Raksta autore tomēr uzskata, ka divas interpretācijas iespējamās šādos gadījumos:

- 1) nākamajā izteikumā aiz jautājuma:
  - a) lieto *ne*, aizstājot jautājumā minēto izteicēju noliegumā;
  - b) lieto *nē* kā atbildi uz izteikto jautājumu;
- 2) izteikumos aiz sakārtojuma saikļa *vai*, pirms kura ir jautājuma partikula/pakārtojuma saiklis *vai*/izteikumos aiz pretstata saikļa *bet*:
  - a) lieto *ne*, aizstājot pirms sakārtojuma saikļa *vai*/pretstata saikļa *bet* nosaukto izteicēju noliegumā;
  - b) lieto *nē* kā iepriekš nosauktā izteicēja – apgalvojuma – pretpolu: noliegumu.

Raksta 3. nodaļā pievērsīsimies *ne* un *nē* sintaktiskajām funkcijām konsituatīvi saistītos izteikumos.

3. Nolieguma partikulas konsituatīvi saistītos izteikumos

Piemēros (3), (4) un (8) sastapāties ar nolieguma partikulu izteikumā, kur tā lietota, attiecinot uz iepriekšējā izteikuma saturu. Tātad nolieguma partikulām *ne* un *nē* ir nozīme ne tikai teikuma, bet arī teksta sintaksē. Teksta sintaksē tiek šķirti trīs konsituatīvi saistītu izteikumu veidi: kontekstuāli saistījumi (kuri

dalāmi parcelātos un reducējumos), situatīvi saistījumi un izsacījumi (sk. Lokmane 2005, 49).

Izsacījumi ir izteikumi, kuru pamatā nav teikuma struktūras un kurus lieto kā gatavu runas formulu noteiktās saziņas situācijās, dažkārt tos veido tikai izsaukmes vārds viens pats, piem., *Labrīt! Uz veselību! Hallo? Nu?* (Skujiņa 2007, 171) Izsacījumus, kuru centrā ir partikula, Jānis Rozenbergs (1989, 151) dēvē par partikulu izsacījumiem. Tā tad izsacījumos sastopam nolieguma partikulu *nē*:

(11) *Vai tev tas nāca viegli? Nē.* (K)

(12) *Vai uzreiz ir vērts ķerties pie datubāzēm, kas turklāt ir par maksu? Protams, nē.* (K)

Izsacījumos kopā ar *nē* sastopam arī tādus vārdus kā *protams* (sal. *Protams, nē* (12) piemērā), *droši vien* (*droši vien nē*), arī *noteikti* (*noteikti nē*) u. c. elementus, kas rāda runātāja pārliecības pakāpi par izteikto noliegumu.

Otrs konsituatīvi saistītu izteikumu veids, kurā gan biežāk sastopam *ne*, ir reducējumi: izteikumi, kuros konteksta, runas situācijas vai konsituācijas ietekmē nav minēts, resp., ir reducēts, viens vai vairāki strukturāli nozīmīgi teikuma komponenti, piem., dialoga – *Ko tu lasi?* – *Grāmatu* atbildes replika ir reducējums, kurā nav minēts teikuma priekšmets *es* un izteicējs *lasu*, resp., *Es lasu grāmatu* (Skujiņa 2007, 322). Tā tad iepriekš apskatītajā (3) un (4) piemērā reducēts iepriekš nosauktais izteicējs³.

Lai gan biežāk *ne* saistīts ar reducējumiem un *nē* – ar izsacījumiem, praksē sastopami arī citādi gadījumi. Ja kopā ar *nē* ir vēl patstāvīgi vārdi, šādi gadījumi nereti uzskatāmi par reducējumiem, nevis izsacījumiem, jo tajos var būt reducēts viens teikuma loceklis, kā (8) piemērā, taču sastopami arī izteikumi, kuros reducēti vairāki komponenti, arī teikuma daļa, kā (13) piemērā:

(13) *Vai tas ir attaisnojums ideālu atmešanai, vietu dodot tikai utilitārajam? A. Milts uzskata, ka nē [tas nav attaisnojums ideālu atmešanai, vietu dodot tikai utilitārajam]..* (K)

Vārds *ne* sastopams izteikumos, kurus iespējams interpretēt divējādi: kā izsacījumus vai reducējumus. Šādos gadījumos parasti *ne* ir kopā ar citiem vārdiem, un visa vārdu grupa izsaka noliegumu: *nudien ne, nemaz ne*. Šāds ir arī (14) piemērs:

(14) *Elfas tādas ir, – ragana sacīja, – viņas nevienu nemīl, nevienam nepieķeras, jo domā tikai par sevi un izprieccām. Viņas ir vieglprātīgas aušas. – Nemaz ne! – elfa sašuta.* (K)

³ Piemērā (4) izteikums *Un vienmēr būs cilvēki, kas sacīs, ka ne* ir parcelāts (sk. Lokmane 2005, 182–189; Skujiņa 2007, 282–283). Šajā rakstā runāts par *ne* un *nē* funkcijām, tāpēc autore pievēršas tikai pēdējam palīgteikumam ar reducēto izteicēju.

(14) piemēru varam interpretēt gan kā (14a) – reducējumu, gan kā (14b) – izsacījumu.

(14a) .. *Viņas ir vieglprātīgas aušas.* – *Nemaz [nav aušas]! – elfa sašuta.*

(14b) .. *Viņas ir vieglprātīgas aušas.* – *Nemaz ne [= Nē, viņas nav vieglprātīgas aušas]! – elfa sašuta.*

Tātad (14a) ir reducēts tikai iepriekšējā izteikumā nosauktais izteicējs, savukārt (14b) noliedz visu iepriekšējā izteikuma saturu. Lai gan varētu uzskatīt, ka izteikumos, kuros noliegumu papildina tādi vārdi kā *noteikti*, *nemaz*, *droši vien* u. tml., lietojama tikai *ne*, tātad reducēts izteikums, raksta autore uzskata, ka šeit iederas arī *nē*, un citi – arī patstāvīgi – vārdi norāda uz runātāja pārliecības pakāpi par izteikto noliegumu.

Ne un *nē* ir saistīti ar diviem konsituatīvi saistītiem izteikumu veidiem: izsacījumiem un reducējumiem. Atkarībā no konteksta un interpretācijas abas nolieguma partikulas lietojamas kā izsacījumos, tā reducējumos:

- 1) izsacījumos:
  - a) lieto *ne* pilna nolieguma nozīmē, parasti partikulu grupā;
  - b) lieto *nē* pilna nolieguma nozīmē;
- 2) reducējumos:
  - a) lieto *ne*, aizstājot iepriekš nosauktu izteicēju noliegumā;
  - b) lieto *nē* kā pilnīgu iepriekšējā izteikuma noliegumu.

Secinājumi

Vārdi *ne* un *nē* ir nolieguma partikulas, kuru lietojums saskaņā ar valodas normām ir stingri noteikts un šķietami nepārkļājas, taču praksē *ne* un *nē* nereti iespējams aizstāt vienu ar otru. Raksta autore uzskata, ka atkarībā no konteksta un interpretācijas šādu gadījumu varētu būt daudz.

Izteikumos aiz jautājuma teikuma *ne* aizstāj jautājuma teikumā nosauktā izteicēja noliegumu, bet *nē* lieto kā atbildi uz šo jautājumu.

Izteikumos aiz sakārtojuma saikļa *vai*, kur iepriekš lietoti tā gramatiskie homonīmi, *ne* lieto pirms šī saikļa nosauktā noliegtā izteicēja vietā vai kā šī izteicēja jeb apgalvojuma pretpolu – noliegumu. Līdzīgs *ne* un *nē* lietojums ir izteikumos ar pretstata saikli *bet*.

Izsacījumos *ne* lieto pilna nolieguma nozīmē, parasti partikulu grupā, bet reducējumos – iepriekšējā izteikumā nosauktā noliegtā izteicēja vietā. Savukārt *nē* gan izsacījumos, gan reducējumos lieto pilna nolieguma nozīmē.

Lai gan *ne* un *nē* šķirums gramatikā tiek normēts, valodas praksē tas ir nenoteikts un reizēm pat strīdīgs. Tas skaidrojams ar *ne* un *nē* kopīgo semantisko funkciju – nolieguma izteikšanu –, kā arī fonētisko līdzību, kas reizumis arī skaidrības labad pieprasa no valodas normām atšķirīgu lietojumu.

Saīsinājumi

K *Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus*

Avoti

1. *Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus*. Pieejams: www.korpuss.lv.
2. www.twitter.com
3. www.delfi.lv

Literatūra

1. Ahero, Antonija et al. 1959. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
2. Beitiņa, Maigone. 1982. NE vai NE? *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 17. Rīga: Avots, 146–151.
3. Beitiņa, Maigone. 2009. *Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse: lekciju kurss filoloģijas studentiem*. Liepāja: LiePA.
4. Brenķe, Ieva. 2013. Partikulas. *Latviešu valodas gramatika*. Nitiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 669–678.
5. Ceplītis, Laimdots. 1989. Izteikuma modalitāte. *Latviešu valodas sintakse*. Ceplītis, Laimdots, Rozenbergs, Jānis, Valdmanis, Jānis. Rīga: Zvaigzne, 225–250.
6. Jankevics, Alfrēds. 1967. Nolieguma konstrukcijas. *Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi*. Rīga: Zvaigzne, 11–24.
7. Kalme, Vilma. 2001. *Nelokāmās vārdšķiras latviešu literārajā valodā*. Liepāja: LiePA.
8. Kalnača, Andra. 2014. Nolieguma un modalitātes attieksmes, *Valoda: nozīme un forma*. 5. *Opozīcijas sintaksē un semantikā*. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 72–79.
9. Lokmane, Ilze. 2005. *Konsituatīvo saistījumu tipi mūsdienu latviešu valodā*. Disertācija filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Rīga: Latvijas Universitāte.
10. Lokmane, Ilze, Valkovska, Baiba. 2013. Vienkārša teikuma komunikatīvā struktūra, *Latviešu valodas gramatika*. Nitiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 774–800.
11. Matthews, Peter H. 2007. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford University Press.
12. Nau, Nicole. 2010. Contradiction, contrast, and cause: On the functions of the Latvian particle *neba* in Internet discussions. Background and perspectives for the study of particles and connectives in Baltic languages. *Particles and Connectives in Baltic*. Nau, Nicole, Ostrowski, Norbert (eds). Vilnius: Academia Saliensis, 103–133.
13. Niselovičs, Izaks. 1973. Nolieguma un apgalvojuma pretstats no stila viedokļa, *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 9. Rīga: Liesma, 29–35.
14. Ozols, Arturs. 1961. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: LVI.
15. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. Rīga: Zinātne.

16. Rozenbergs, Jānis. 1989. Teksts. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 142–224.
17. Rūķe-Draviņa, Velta. 1972. The Emergence of affirmation and negation in child language. Some universal and language-restricted characteristics. *Colloquium Paedolinguisticum. Proceedings of the first international symposium of paedolinguistics. Held at Brno, 14–16 October 1970*. Ohnesorg, Karel (ed.). Paris: Mouton, 221–241.
18. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga, LŪ Latviešu valodas institūts.
19. Zilgalve, Evelīna. 2012. Partikulas *jā* un *nē* diskursa iezīmētāju funkcijā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 16. Liepāja: LiePA, 315–322.
20. Zilgalve, Evelīna. 2013. Partikulas teksta iezīmētāju funkcijā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. 8. Rīga: LŪ Latviešu valodas institūts, Latviešu valodas aģentūra, 123–131.
21. Zilgalve, Evelīna. 2014. JA un JA, NE un NE funkcijas, *Valoda: nozīme un forma*. 5. *Opozīcijas sintaksē un semantikā*. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LŪ Akadēmiskais apgāds, 157–171.

Summary

This paper addresses to the juxtaposition of negation particles *ne* ‘not’ and *nē* ‘no’ from a syntactic and semantic point of view. The words *ne* and *nē* are negation particles in Latvian, and their common semantic function is to utter the negation. According to language norms, the negation of a previously mentioned verb is replaced by *ne*, e.g. *Jānis atnāca, bet Kārlis ne[atnāca]* ‘Jānis came but Kārlis did not [come]’. In practice, *nē* is often used in such cases, e.g. *Jānis atnāca, bet Kārlis nē* ‘Jānis came but Kārlis no’, which is considered unacceptable from the viewpoint of language norm.

The author considers that in many cases, a dual interpretation of a text is possible, so the usage of both *ne* and *nē* is adequate:

1. In utterances following interrogative sentences.
2. In utterances where adversative conjunction *bet* ‘but’ or coordinator *vai* ‘or’ is followed by *ne* or *nē*.
3. In quasi-sentences and reduced utterances.

The examples of the usage of *ne* and *nē* differing from their description in grammars and dictionaries are observed, the distinctive interpretation is explained and the conclusions are drawn about the realization of negation in Latvian language practice.

RES LATVIENSES

Izdošanas principi

RES LATVIENSES ir turpinājumizdevums, kura ietvaros tiek publicētas monogrāfijas un rakstu krājumi, kas veltīti nozīmīgu latviešu valodas, literatūras, folkloras, teātra un citu kultūras jautājumu izpētei. Izdevumu veido Latvijas Universitātes HZF Latvistikas un baltistikas nodaļa.

Turpinājumizdevuma RES LATVIENSES mērķauditorija ir humanitāro zinātņu pētnieki un studenti, kā arī latviešu kultūras interesenti.

Izdevuma galvenais redaktors ir Ojārs Lāms.

Redakcijas kolēģija:

Sturla Berg-Olsen, Norvēģijas Valodas padome
Māra Grudule, Latvijas Universitāte
Andra Kalnača, Latvijas Universitāte
Regīna Kvašīte (*Regina Kvašytė*), Šauļu Universitāte
Linda Lauze, Liepājas Universitāte
Lidija Leikuma, Latvijas Universitāte
Valdis Muktupāvels, Latvijas Universitāte
Silvija Radzobe, Latvijas Universitāte

Katram atsevišķam izdevumam ir savs atbildīgais zinātniskais redaktors (viens vai vairāki) un rakstu krājuma gadījumos zinātniskais redaktors-sastādītājs (viens vai vairāki). Redakcijas kolēģijas darba zinātniskai stiprināšanai atsevišķiem izdevumiem redakcijas kolēģija var tikt paplašināta ar pieaicinātiem ekspertiem.

Rakstu krājumos publicētie raksti ir divkārt anonīmi recenzēti. Monogrāfijas tiek recenzētas atklāti, recenzentu vārdi tiek norādīti aiztitullapā, un recenzenti nedrīkst pārstāvēt monogrāfijas autora darba vietu.

Zinātnisko publikāciju ētika un nepienācīgas rīcības novēršana

Turpinājumizdevuma RES LATVIENSES materiāli atbilst Publikāciju ētikas komitejas Uzvedības kodeksā un vadlīnijās noteiktajiem zinātnisko publikāciju ētikas standartiem attiecībā uz visām publikāciju veidošanā iesaistītajām pusēm – autoriem, redaktoriem, recenzentiem un izdevēju.

Redaktori, redakcijas kolēģija, autori un recenzenti uzņemas atbildību ievērot publikāciju ētiku. Redakcijas kolēģijas pienākums ir novērst jebkādas publikāciju ētikas pārkāpumus. Redaktoru, redakcijas kolēģijas, autoru un recenzentu ētiskās uzvedības vadlīnijas ir balstītas COPE Žurnālu redaktoru rīcības kodā, sk. <http://publicationethics.org/resources/code-conduct>.

Redaktora atbildība

Redaktors pieņem lēmumu par manuskripta publicēšanu, balstoties uz recenzentu vērtējumu. Redaktors pārliecinās, ka recenzentu viedoklis ir objektīvs un balstīts tikai

uz saturu. Turpinājumiždevums publicē gan rakstu krājumus, gan monogrāfijas, un abos gadījumos recenzēšanas process ir atšķirīgs. Raksti rakstu krājumiem tiek divkārt anonīmi recenzēti, un redaktors nodrošina recenzēšanas konfidencialitāti. Monogrāfiju gadījumā divkārtā recenzēšana ir atklāta, bet redaktoram jānodrošina, ka recenzenti un autors nestrādā vienā un tajā pašā darba vietā. Monogrāfiju gadījumā recenzentu vārdi tiek publicēti grāmatas aiztitullapā.

Recenzenta atbildība

Rakstu recenzēšanas gadījumā recenzents saglabā konfidencialitāti un objektivitāti. Recenzenta pienākums ir pārbaudīt atsauču pareizību un pārliecināties, ka visi izmantotie avoti ir nosaukti. Ja recenzents nav drošs par savu kompetenci vai arī saskata interešu konflikta pazīmes, viņa pienākums ir par to informēt redaktoru, lai varētu tikt pieaicināts cits recenzents.

Autora atbildība

Autori ievēro manuskriptu iesniegšanas prasības, kas ir pieejamas turpinājumiždevuma mājaslapā. Autori iesniedz oriģinālus darbus un rakstu gadījumā tie nav ne pilnībā, ne pa daļām publicēti vai iesniegti publicēšanai kaut kur citur. Monogrāfiju gadījumā daļēja manuskripta publicēšana citviet ir pieļaujama. Monogrāfijas var tikt veidotas no atsevišķiem citviet publicētiem materiāliem.

Prasības manuskriptu noformējumam

1. Materiāli tiek publicēti latviešu un angļu valodā. Monogrāfijām latviešu valodā tiek pievienots kopsavilkums angļiski ar atslēgvārdiem. Rakstu krājumu gadījumā kopsavilkums ar atslēgvārdiem raksta valodā ir raksta sākumā, otrā valodā – raksta beigās.
2. Visi materiāli tiek divkārt recenzēti.
3. Teksta noformējums:
  - a) Times New Roman, burtu izmērs 12, intervāls 1,5;
  - b) teorētiskās literatūras atsauces un norādes – tikai tekstā apaļajās iekavās, norādot autora uzvārdu oriģinālrakstībā, publikācijas gadu, aiz komata lappusi, piem., (Paegle 2003, 148), (Nītiņa, Grigorjevs 2013, 305), (Biber et al. 2007, 211);
  - c) ja ir atsauces uz vairākiem viena autora vienā gadā izdotiem pētījumiem, atsauce (un arī literatūras sarakstā) aiz gada skaitļa pievienojams a, b, c, piem., (Paegle 2003a, 148);
  - d) citāti tekstā pēdiņās (nekursivēti).
4. Tekstā analizētie piemēri:
  - a) numurējami ar (1), (2), (3) utt.;
  - b) kursivējami un, ja iespējams, nošķirami jaunā rindkopā;
  - c) piemēru tulkojums vai skaidrojums liekams vienpēdiņās, piem., igauņu val. hakkas õpetajaks 'kļuva par skolotāju';
5. Tabulas, shēmas, attēli u. c. tekstā numurējami, tiem dodami nosaukumi un avotu norādes.

6. Literatūras saraksta noformējums:

- a) atsevišķi alfabēta kārtībā (pēc autoru/redaktoru uzvārdiem) dodami avoti un teorētiskā literatūra (tikai tie darbi, uz kuriem ir atsauces tekstā);
- b) grāmatas:

Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. I daļa. Rīga: Zinātne.

Gramatiku, vārdnīcu u. c. bibliogrāfija dodama pēc zinātniskā redaktora vai sastādītāja vārda, ja tāda nav – pēc pirmā autora vārda kopā ar et al. (arī tekstā lietojamas atsauces pēc redaktora vai pirmā autora uzvārda; nosaukumu abreviatūras nav izmantojamas):

Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). 2013. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Biber, Douglas et al. 2007. *Longman Grammar of Spoken and Written English*. London: Longman.

Ja gramatikā u. tml. īpaši nepieciešams atsaukties uz atsevišķa autora rakstītu daļu:

Lauze, Linda. 2013. Mutvārdu teksta sintakse. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 923–955.

c) raksti:

Kvašīte, Regīna. 2004. Internacionālie lietišķie termini latviešu un lietuviešu vārdnīcās. *Linguistica Lettica*. 13. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 140–152.

- d) literatūra (arī teksti/piemēri/atsauces) kirilicā transliterējami latīņu burtiem (sk., piem., translit.cc).

7. Ja nepieciešams, pirms literatūras saraksta dodams saīsinājumu un apzīmējumu saraksts.

8. Redakcijas adrese:

Latvistikas un baltistikas nodaļa
Humanitāro zinātņu fakultāte
Latvijas Universitāte
Visvalža 4a
Rīga, LV-1050
LATVIJA
E-pasts: ojars.lams@lu.lv

RES LATVIENSES

Publishing principles

The RES LATVIENSES Publication Series is an initiative of the Department of Latvian and Baltic studies of the University of Latvia. RES LATVIENSES is an interdisciplinary humanities series devoted to issues of Latvian language, literature, theatre, folklore and other topics of Latvian culture.

The RES LATVIENSES Publication Series addresses topics of contemporary relevance in the wide field of Latvian studies. It has a global scope and includes contributions from a wide range of humanities as well as from bordering fields.

The RES LATVIENSES Publication Series publishes both monographs and collections of articles devoted to a selected topic of Latvian studies.

Publication frequency is once a year.

The target audience of RES LATVIENSES includes students, researchers and universities lecturers in humanities and people interested in Latvian culture studies as well.

Editor-in-Chief of The RES LATVIENSES Publication Series is Ojārs Lāms.

Editorial Board:

Sturla Berg-Olsen, The Language Council of Norway

Māra Grudule, University of Latvia

Andra Kalnača, University of Latvia

Regīna Kvašīte (*Regina Kvašytė*), Šauliai University

Linda Lauze, Liepāja University

Lidija Leikuma, University of Latvia

Valdis Muktupāvels, University of Latvia

Silvija Radzobe, University of Latvia

Publication Ethics and Publication Malpractice Statement

The editors, editorial board, authors and reviewers of the publication series „RES LATVIENSES” have a responsibility to follow the standards ensuring compliance with the publishing ethics. The responsibility of the series’s editorial board is to prevent violations of the publishing ethics. The guidelines for the editor, authors and reviewers of the series are based on COPE Code of Conduct for Journal Editors.

Responsibilities of the editor

The editor makes the decision on publishing a manuscript based on the conclusion made by the reviewers. The editor ensures that the articles are being evaluated objectively, and that the decision on publishing is made solely on the basis of the content. Publication series publishes both collection of articles and monographs and in both cases the peer-review process is different. In the case of collection of articles

the editor has to ensure the confidentiality of the peer-review process. In the case of monographs peer-review process is open and names of reviewers are published. The editor ensures that reviewers are not representatives of the same institution as the author.

Responsibilities of the reviewer

The reviewer observes confidentiality during the peer-review process and remains objective when reviewing the articles. The reviewer has to check whether references to all of the used sources have been provided in the article. If the reviewer is not sure of his or her competence in reviewing articles or if a conflict of interest forms, he or she informs the editor about this in order for another reviewer to be appointed.

Responsibilities of authors

Authors observe the manuscripts submitting guidelines that are available on the series homepage: <http://www.hzf.lu.lv/petnieciba/periodiskie-izdevumi/res-latvienses/reslatviensespublicationseries/>.

Authors submit works that are completely original and in the case of articles do not submit works that are fully or partly submitted / published elsewhere. In the case of monographs partly publication elsewhere is acceptable. Authors are obliged to provide references to all of the sources used in the article. The manuscript authorship is limited only to those authors that have provided a significant contribution to the creation of the manuscript.

Manuscripts submission guidelines

1. Manuscripts are published in Latvian and English. Latvian manuscripts are provided with a summary and keywords in English and *vice versa*.
2. All manuscripts are double peer-reviewed.
3. Formatting requirements. Please use Times New Roman size 12pt font and line spacing 1.5 lines throughout the text unless explicitly specified otherwise.
4. A list of abbreviations and symbols may be included before the references.
5. In-text citations are enclosed in parentheses and include the author's last name in its original spelling, the year of publication and the page number preceded by a comma, e.g. (Paegle 2003, 148), (Nitiņa, Grigorjevs 2013, 305), (Biber et al. 2007, 211). When referencing two or more works by the same author in the same year, the year should be followed by lower-case letters a, b, c to distinguish between the entries both in the in-text citation and the bibliography at the end of the paper, e.g. (Paegle 2003a, 148).
6. Quotations are enclosed in double quotation marks (not italicised) in the running text.
7. Language material in the text:
  - a) Numbered examples are numbered with parenthesised Arabic numerals, e.g. (1), (2), (3), and, where possible, set off in a separate paragraph.

- b) All examples are italicised.
- c) Translations and explanations of examples are enclosed in single quotes immediately following the example, e.g. hakkas õpetajaks 'became a teacher' (Estonian).

8. Tables, diagrams, illustrations, etc. are numbered, given a caption and their sources are referenced, if applicable.

9. Sources of and references to theoretical literature are listed in two separate lists. Reference list entries are alphabetised by the last name of the first author / editor of each work. All and only the works mentioned in the text must be included in the references.

a) Books

Paegle, Dzindra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. I daļa. Rīga: Zinātne.

Grammars, dictionaries and other works containing contributions by many authors are cited by giving the last name(s) of the editor(s) or compiler(s).

If there is no editor and there are more than three authors – by giving the last name of the first author followed by et al. (the same applies to in-text citations; book title abbreviations are to be avoided):

Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). 2013. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts. 231

Biber, Douglas et al. 2007. *Longman Grammar of Spoken and Written English*. London: Longman.

In order to cite a specific article or chapter from an edited multi-author volume, use the following style:

Lauze, Linda. 2013. Mutvārdu teksta sintakse. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 923–955.

b) Articles

Kvašīte, Regīna. 2004. Internacionālie lietišķie termini latviešu un lietuviešu vārdnīcās. *Linguistica Lettica*. 13. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 140–152.

- c) Titles (also texts / examples / in-text citations) written in the Cyrillic alphabet are transliterated (see translit.cc, for example).

10. Contact details of the editorial board:

The Department of Latvian and Baltic Studies
Faculty of Humanities
University of Latvia
4a Visvalža Street
Riga, LV-1050
LATVIA
E-mail: ojars.lams@lu.lv

Semantics. Syntax. Language standardization.
INTA FREIMANE. SCRIPTUM FESTIVUM

Professor emeritus (University of Latvia) Inta Freimane is one of the most prominent Latvian linguists. On January 3, 2018 she celebrates her 85th anniversary. Her colleagues and former students at the University of Latvia, as well as representatives of younger generation of Latvian linguists who started their work in recent years following in the footsteps of their distinguished colleague have prepared the collection of articles „Semantika. Sintakse. Valodas kultūra. INTA FREIMANE. SCRIPTUM FESTIVUM” (*Semantics. Syntax. Language standardization. Inta Freimane. SCRIPTUM FESTIVUM*), which is devoted to the research areas covered by Professor Freimane. The volume also includes a recent original investigation „Variatīvuma loma valodas līdzekļu aprītē” (*The role of variation in the circulation of language resources*) by Professor Inta Freimane.

RES LATVIENSES. VI

Semantika, sintakse, valodas kultūra. INTA FREIMANE. SCRIPTUM FESTIVUM

(Krājuma sastādītājas un redaktors Andra Kalnača un Ilze Lokmane)

Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds
Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050, Latvija
Tālr.: +371 67034635

Ikvienam no mums piemītošo un piederošo valodu valodnieki

izzina un pēta, lai, izplatot zināšanas un izpratni, veicinātu skaidrību, apzinātību un saprotamību valodas lietojumā un saziņā.

Latviešu valodas pētnieku pulkā Inta Freimane (1933-2017) radusi īpaši nozīmīgu un palieckamu vietu, petījumos paplašinot latviešu valodas verbu, to nozīmes un saistāmības izpratni un stiprinot valodas kultūras pētījumus kā nozīmīgu avotu valodas dzīvīgam spēkam. Viņas zinātniskā ceļa un devuma apvāršņa iezīmēšanai 85. dzimšanas dienā veltīts šis jubilejas krājums, ko cieņā un mīlestībā sagatvojušas profesores skolnieces.

Ojārs Lāms

LATVIJAS
UNIVERSITĀTE
ANNO 1919

ISSN 2256-0262

ISBN 978-9934-18-267-9

9 789934 182679 >